

LA MEDECINE TRADITIONNELLE

chez les Ngbaka minagende (RDC)

Marcel Henrix, cicm

Introduction

Depuis les temps anciens il existe chez les Ngbaka des guérisseurs et des guérisseuses. On les appelle "wí ìnà" (personne/médecine). En cas de maladie, les membres de la famille essaient des remèdes qui sont généralement connus dans le village, mais s'ils ne voient pas d'amélioration, ils vont consulter un guérisseur ou une guérisseuse. Celui-ci ou celle-ci examine le malade, fait le diagnostic et prescrit un traitement. Le traitement, qui comprend parfois des activités magiques, consiste généralement dans des feuilles ou dans l'écorce, les fruits ou les racines de certaines plantes. Nombreuses sont les plantes auxquelles on attribue un pouvoir médicinal¹ et leur efficacité a été prouvée par l'expérience. Certes, la connaissance des guérisseurs ou guérisseuses est limitée; ils se trompent parfois dans leur diagnostic² ou l'emploi des remèdes³, mais en général on peut suivre leurs conseils et beaucoup de gens ont trouvé guérison chez eux.

Pour plusieurs maladies comme par exemple la lèpre, la maladie du sommeil etc., on n'avait pas de médicaments. Même la rougeole faisait, par périodes, mourir des centaines d'enfants. L'introduction de la médecine moderne a été un bienfait pour l'extirpation de ces maladies graves, ainsi que pour l'hygiène préventive.

Dans ce qui suit, vous trouverez un rapport manuscrit en langue ngbaka sur la médecine traditionnelle. Il contient une liste de noms de maladies en Ngbaka. Chaque nom est suivi d'une identification approximative de la maladie en français, puis une courte description de la maladie et un traitement prescrit par un guérisseur ou une guérisseuse.

Le rapport a été composé à partir des notes prises par les catéchistes Zagbālāfio Vedast, Mōnzabana Jean-Paul et Linganda Hɔalo. A notre demande, ils ont interrogé des guérisseurs ou des guérisseuses à propos des maladies et de leur médication. Leurs notes, qui datent des années 1980, ont été complétées par des apports d'autrui. Nous remercions le Dr. Kongawi Jacques pour les informations ultérieures.

En annexe, nous ajouterons tels quels les textes complets rapportés par chaque informateur. Remarquez que chaque informateur a son propre style. Le style de Zagbālāfio Vedast écrit dans un style rationnel et sobre, tandis que le style de Mōnzabana et Linganda Hɔalo est plus populaire. Les rapports de 'Bongbayo et de 'Bodumbili par contre sont des entretiens.

¹ Voir : La faune et la flore de l'Ubangi : "Noms et description des animaux et des plantes en langue Ngbaka." (www.ngbaka.ugent.be)

² Plusieurs maladies d'enfants se ressemblent. P.ex. : zélé mókòlà, zélé zàmò, zélé gùli, zélé úmá, zélé lí bìà, etc. Selon les médecins, toutes ces maladies seraient dues à la malnutrition.

³ Par exemple, il n'est pas rare qu'un enfant meure des suites d'un lavement administré avec la meilleure intention par ses propres parents. Ils ignorent qu'un enfant faible ne supporte pas une telle intervention.

Oli zelenc do ina olo oyaa le

Noms de maladies et remèdes traditionnels.

á mò : *éruption, exanthème en général.*

- Mè à mò ké má á tè ndàlá tè wélé, ó né kàtòlò, kúlúsòé, kòlòkòtò, ní dò ní. Tàbì mò yénggè zǎ tálá mò, ó né zǎ, gòlè, ngùlú, ní dò ní, nè wòkòsónò ní má á tè mò. Tàbì òbé sà'dè ó né yònggólóngumbè, wà nyóngó mò, nè tè mò á. Kó fàlá ké òmbè gèlé bé sà'dèndò ó né ndílì'bínò, mìlì, kpáfú, ní dò ní, wà tó, né ndé tè mò á sè â gó, má kpò sè kpùà íkó, nè má zélé, nè òlò nè má bísí, má dé dànì gó.
- Tè mò á, nè mò fá inànò ké má wià do mènò ké má á tè mò ni. Wénà, mó fá sè nwá inànò ké má fá fàngà ni, ó né nwá òkà, ngbòkà, gbòzòkòngà, kpólólíngbià, bélé, bàtè, tàbì kóáfé nzínggò, nè mò gí, kó má gbálá, nè mò fóló nē.

àgénggé (ou : bé gilà, tàbì gilà) : *petits abcès, pustules (N.B. : S'il y a du liquide, on dit vésicules; s'il y a du pus, on dit pustules.) (voir "gilà")*

- Agénggé mè à bé kili hěá mò ké má hě tè wélé. Mbè má hě à sí tè kǎ gódó à, mbè má hě à sí tè zǎ nyángá à tàbì tè 'bákà à, né ndé má zélé wélé wénà. Má ndó ó né kàtòlò ni; kó mó ì tǎ nè gó, kó mó nónó nú nè, nè má dé mǎ. Kó fàlá ké mò kpílí mǎ, kó má nè é kǒ nè, sè nè zélé nè má gé dē.
- Fala ke àgénggé ma hē mo, ko mò í fala ne, ne mo wia we de na me ge :
Mò fá nwá gbànzíkò, nè mò gbé mǎ, kó má fé, nè mò kó fílá nó ngó hěá mènò ni, nè mò ná dé ngó nè, tàkó zǎ nè mbókó, kó má né ngbóló ngbè, sè nè wà gbó. Fala ke mó kpílí ma ia, ne mò í òlò nè do bǎwé lì, se ne ma òsǒ dǒ de.

àvólè (E : àvélè) *n. : maladie des cheveux, surtout chez les enfants; teigne.*

- Mè à zélé, má dé wénà à òbè sí zù wà. Má dé bé ià, nè mìlì zù à má ngó àlá nè, nè òlò nè kútú kpùrr. Nè wà ná, òbé sà'dèndò, lí wà à òvélénò wá á wá tǎlè zù a.
- Wà fá kóá 'dò wálá kòmbò, nè wà yélé mǎ, kó má kóló, nè wà dó dò mbítò, nè wà ndó mǎ dò zù à, tàkó má gbé bé dòkòndò, sè nè mìlì zù à hó dé òlò nè dē.
réf: kúmbákélé : trichophyton?

Bànzé : *rhumatisme de l'épaule.*

- Mè à zélé, má bá kpóló zù 'bákà wélé, nè à wé wé bà kǎ à dé ngó zǎà, né ndé má zélé à wénà. Fala ke a ne we ba kō a de ngo, ne gulu 'baka a ma o ne ke ma ne kpò kpólò ni.
- Dati ke na wele a de zele ni, ma wia na, wà gbá kǎ à dò kútú nè.
 - A fá wòkó bǒ ndélé, ne a gbini te ndélè, ne a mba do ngbè, ne a do. Ne a ba mbito ne, ne a zǐ no sí te ne, mbá do kpātō, ne a gba ma nú gélé kō a, se ne a holo do zele ni de. Wè ké, ní gó, nè zélé ni má sè dé tē à. A hóló títòlè, dò gěá wèsè gbáá ná má ià ndé.

Báwé tè wi : *fièvre.*

- Me a zele ke ma ba wele, ne nde tē a ma de gěé wena. Fala ke mo tamba te wi ne, ne nde tē a ma o ne wa fi a ngo yinggili ni, tabi o ne ke wa ia a de li wese, tabi te ke zā wè ni. Né ndé mbè 'dá fàlá kpó, nè bǎwé tè wi má bé ná, gèlé zélé kó kili tè mò bóé, ó né màlàrià, tàbì gbá zù, tàbì gèlé zélé ké má bá mò, tàbì má bá bé 'dá mò, nè tē à bá wè tē nè wénà.
- Fala ke te wele ba we, kó wà í zélé nè, nè wà fá tē 'bò inà ké má wià dò zélé ni. Kó fàlá ké tè mò bá wè íkó, nè mó ì gùlú nè gó, nè fàlá ná, mó né nú tóà inà bínà ndé, nè mó wià wé dè ná mé gè.

- Mò zǎ nyáká kǎlǎ, nè mò élé áfé nè, nè mò tó, nè mò yélé lí wèsé, kó má kóló, nè mò tó fúnzá nè, nè mò é. Nè títòlè dò gǎá wèsé, nè mò á fúnzá nè kó vérè, nè mò á lí tí nè, nè mò zángá, nè mò nó.
- Tàbì mò dóló nwá gbózókòngà dúnú kǐ mò kpó, nè mò á lí tí nè, nè mò é lí wè, kó má gbálá, nè mò tékpé mâ, nè mò nó lí nè, títòlè do gǎá wèsé.
- Tàbì mò élé kóáfé dè, nè mò á lí tí nè, nè mò é lí wè, kó má gbálá, nè mò fó kóáfé nè 'dǒ nè dô, nè mò nó lí nè, títòlè do gǎá wèsé.
- Ombè wínò wà fa 'bò nwá yòlò, tàbì nwá gbànyàmà, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zí be lí sí ti ne, ne wa e, hā ma nyonggo, ne wa zí lí a. Né ndé wà dé kí ni wéná wé zélé gbá zù.
- NB : Wé inánò ké wà nó lí nè nòà ni, kpàsá nè wiá wè nò vérè kpo tàbì bòà. Kó má ó dò bé bē, nè à nó nú kèlé kpó tàbì bòà íkó. Né ndé wà á zǎ wi wé báwé tè wi gó!!

Békúngbá (nyanga fɔɔ) : *éléphantiasis du pied; filaires bancrophi.*

a) Mè à zélé, má bá nyángá wélé, nè nyángá à hǎ, nè má ó zǐ'bòò ní. Ma ndo do bi ne gbàà, kó fala ke wa kpà iná ne go, ne ma gǎ dé dǎti íkó.

Mbe zele ni ma ba nyanga wele ɔ nê : Fala ke wele a dumu nyanga a do 'bèlé te zàzò, kó má dé dò 'dá 'dòkóló, nè nyángá à dé bekungba. Ombè wà ná, má yóló tè nyòngò iná yǎlí zámò. Fálá ké iná ni má né ngó kili tè à dô, kó má yé'bé tí ndàlá tè à vǎ, nè má wiá wé hǎ zélé ni. Né ndé zélé ni má yóló 'bò tè mbè filélenò ké má tí ndàlá tè wélé.

(Zàzò me a te zamɔ, ma ɔ ne kángà ni, ne nde te ne ma la ngbe do kángà, wé ké tè tǎ nè ó lù lù lù, ne li nwá ne gǎ nea ngo li nwá kángà. Má tálá tè wi tálá; mò sélé mâ, nè lí nè bá zònggèè ó né sǎ nú tòlò ni.)

b) Tako na zele ni ma e, ne wa wia we de na me ge :

Wa fa wala sàfòlò, ne wa fi li we, ne ma beɛ, ne wa a ma nu kungba, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa kɔto ma de ko nwá, ne wa henze do nyanga wi bi kungba ni. Kɔ fala sa, ne wa yala ma. Fala ke wa yala ma ni, ne mó zò sè obe dɔko, wà ó bé fǎ sílí, ne wa ho vǎ de ko ina ni, ne nde nu wa ma ó tǔ. Nè wà bá bé kòyá, nè wà gbɛle dò ti nyanga a, we fo o'dā menɔ ke ma ɔ sèréké sèréké te timili nyanga a ni, kó fálá ké má kǐ wè ndé, nè má é.

Fala ke do gbà wese, ko wi ke bekungba nyanga a ni, a ho we yengge ne, ne a yala ina ni do'do, ná dǒ gèlé wélé à má iná ni, kó zélé ni má bá à gó. Kɔ do gǎa wese, fala ke a né we ɔ nù, se ne a henze ma de òlò nè, ne a ɔ nù de.

Békpánà (ou: dǎngátǎnǎ; gili) : *insuffisance cardiaque.*

a) Má bá wélé tè ngbalá silá à, nè à ómó tǎ nè dǒ dǒ wéná, nè mbè à ókǐ tǎ nè wéná. A dǎngá kàlá zǎà. A ba gǎ tole, ne nde ma wé do a go, tua ke a ama se wena, ne ko ngu'du a ma wele hǎ hǎ hǎ. Má ó né zélé kó'dà bà à bà ni. Má wiá wé bà wínò vǎ, né ndé wéná má bá à kpàsá nè. Zélé ni é dǒ gó, mbè má é 'bò gó, nè wí nè fé dò mâ íkó.

b) Ina ne me a te kátágú. Wa éǎ afe ne, ne wa to ma tua, ne wa a 'dɔ gǎa li, hā ma nyonggo, ne wa tekpe, ne wa a ma do zǎ wi zele ni.

Wi zele ni a wè te nyonggo tɔɔ kɔɔ tabi tɔɔ sa'de go. A nyóngó 'bɔ ngbali, do 'bua, do sanggo ke ma mbu mbulu ni go. Túá ké à nyóngó, nè má mó ngó hànà lí silá à dé dǎti.

Béngòé : *bec de lièvre.*

(Béngòé ngbóó mè á bé sà'dè, dò à bóé, nè sálá tè à má ó né sálá tè mbúsù ni; à ó né kòá, né ndé kòá gǎ nèà ngó à, nè nyóngómó nú à má là ngbè dò ké 'dá kòá, wé ké à nyóngó ké 'dá à mùlù íkó. Wà ná, wúkò bá zǎ, kó má dé dò 'dá 'dòkóló, nè à kó bé sà'dé ni. *petit animal carnivore.*)

Né ndé bé ké wà kó à, kó fò ndàlá nú à bíná, nè wà sá lí à ná, "béngòé" (wà ná, mè á zélé mó wí túnúmò, "béngòé à há á nyóngó nú à").

Bèlègélé mòkònzì (O : bèlè mòkònzì) : *sorte de mycose.*

- a) Mè à zélé, má kómbó ndàlá tẹ wélé ó né kúmbákélé ní. Ngó gílí nẹ bọà : mbè má félé fíla, nẹ má kútú kpùrr, nẹ mbè ó tũ, nẹ má mbàlá mbàlá ní.
- b) Iná nẹ má ké :
Wà fá nwá 'dólódólá, nẹ wà língí, nẹ wà kpíí lí nẹ dé lí nẹ.
Mò dé kí ní zàà, há má káfá dó'dò, nẹ mò sí ngó nó ngúlù, nẹ mò pélé dò lí nẹ, dǔ ndàlá tẹ à kútú wéná gò.

Bià : *voir*: Zélé lí bià.

Bòzò : *voir*: Zélé bòzò.

'Bá'bagó : *tranchée utérine. Infection de la trompe?* ? Mè à zélé gè ndé?

(N.B.: Wélé à gbé gǔ, né ndé ǎ gǎ bé gó, nẹ fàlá dò ké wà gbá zǎ à gbà ní bíná, nẹ wà yúlú mò ó né tẹ kó zǎ à wé gbòtò kálá zǎ à dé nzà. Wa sa li mâ na "'bà'ba gǔ".)

'Bá'banggó (mú'bangó, kpàngbò, *comparer avec*: yòyòkò (nyònyòkò?) : *colique abdominale ? vers intestinaux ?*

- a) Mè a zèlè mọ ké ma ba wele si kọ zā a, má zélé à wéná. Wí nẹ bi wena, nẹ a kǔ 'bo we nyongọ mọ wena gọ. Mè à ọsékéké 'dángbànò ké wà sóló dé nú kúnú wélé. Né ndé wà zó wà dò gbálí wí gó, tàtí à wí ké wǎ gbà iná nẹ 'dò kǔ à gbà ní, ǎ à í fàlá wà.
(Fàlá ké zélé ní má dé bé nzó bē, nẹ wà sá lí nẹ ná "yòyòkò" (mò zó : yòyòkò). Kó fàlá ké má bá kpàsá nẹ, nẹ wà sá lí nẹ ná : ọsékéké 'dángbà (ó'banggónò) ké wǎ ngbúlá dé nú kúnú à. Má wià wé bà wí ké ǎ kǎ wé nyòngò éfẹ mò wéná ní.)
- b) Iná nẹ má ké :
- Wa 'bílí tẹ òkǎ, nẹ wa gbèlẹ tẹ nẹ dé 'dó lí kó mò, nẹ wà é dé ngó kúnú wí zélé ní. Nẹ wà 'bálá ní gbáá, nẹ ma nǎlǎ, nẹ má dé fũ. Kọ fala ké fũ nẹ dé wena, nẹ wa holo ma ngo nẹ do'do, nẹ wa a nù. Kí ní nẹ wà ná, fúí ké wa holo ma ní, mẹ a ó'ba'banggónọ kọ zā wí zèlẹ ní, má ké wà hó nzà ní. Wa de ní fai gbaa, kó fala ké wa zọ na, fúí hó 'bo gọ ní, nẹ wa e ma de mọ. Do fala nẹ ní, nẹ wí zèlẹ a ma ngo dungu do dia nẹ. Kí ní ma be na, wa kala ó'ba'bangonọ zā a vē ia. Zí tẹ má há ní.
 - Mbè wà zǎ líá kùmbé, nẹ wà gbélé má dé 'dó lí, nẹ wà tékpé mâ, nẹ wà á dò zǎ bé nzó bénò, tẹ zélé yòyòkò
N.B. : Nẹ nde 'bali mọ kpo, fala ké wa họ, ya nẹ zó wa gọ. Nẹ í fala nẹ do fúí òkǎ ní iko. Ma ọ nẹ hí zèlẹ ní. Kọ we ké mẹ tẹ mẹ 'bo a mọ olo yaa lẹ, gulu ké lẹ bá kafi òkǎ ní gọ gẹ a ní. Nẹ nde a ina 'ba'banggo kpo mẹ a òkǎ dò kùmbé.

'Búá kúlà (tàbì gbà wílí 'dángbà) (*comparer avec*: sà'dé tí gúlù wí) : *douleur au bas-ventre chez les femmes après l'accouchement (hypogastralgie?)*.

- a) Mè à zélé, má bá wéná à wúkó òlò kúlà. Má zélé wà sí tí gúlù wà, nẹ tóké mó ngó sì nù tẹ wà. Ma de ia, nẹ nde wukoe ní a bi wena gbaa 'bo 'da ké wa de ina nẹ, se nẹ a dungu ọ dia de.
- b) Ina nẹ má ké : fala ké wuke ní kọ, kọ a fi bé nù iá, nẹ à ó tàlàkà. Nẹ wa fi ta lí wé, kọ ma fele, nẹ wa a lí kọ bula ngbaka, nẹ wa ba ma, nẹ wa e ma de tí gulu à. Nẹ wa ba ta ní lí wé i, nẹ wa fi 'do lí kọ bula ngbaka ní, nẹ ma nǎlǎ hàà, nẹ ma ngbí tí gulu à. Kó gbà wílí 'dángbá ní à né zèlè gítí ké tá nǎlǎ gbòdò gbòdò ní, nẹ kílí bá à, nẹ à yú, nẹ à úsú tẹ à, nẹ ngó tẹ zélé má gě, sẹ nẹ wúké dúngú dò díá nẹ dẹ.
Tabi wa gbèlẹ tẹ papaye, nẹ wa gbèlẹ 'bo tẹ sùlǎ, nẹ wa mba do ngbè do nwá yòlò, nẹ wa hénzè dò tí gúlù à.

Dá'bí (zádèngbè) : *maladie qui fait souffrir les enfants au bas-ventre, surtout à l'aine.*

a) Mè à zèlè má dé bé bènò ké wà té ò sàbèlè kpó gò ní, wènà yòlò dò zèkè tàlè nàlè. Má ndó dò báwè tè wí. Tè bé bá wè wénà. Bé né ìní nè, nè à ómó ngándá wénà. Mò bá à, tàbì à dúngú nù, nè à kò wè ngbàlè nyángá à gò, nè à kó'bóló nyángá à dó'dò. A hé 'bò mò tǔ nè wénà. Kó mó támbá tí gúlú à, tè nú kpóá gúlú kú à, nè má tó gbír gbír, nè à gbángá, nè mò í nà, zádèngbè kálá gúlú kú à. Ma ke wà sá 'bò lí zéle ni nà, "zádèngbè"

b) Ina ne ma ké :

- Wà dóló nwá dǎgbá'bu, nè mò tó, nè mò kó filá nó tí gúlú bé, nè mò énzé nè. Tàbì mò hú nwá bèndé, nè mò hóló nè.
- Wà dóló nwá élékóndiò, nè wà gúlú, kó má fé, nè wà pí filá nó tǔ nè, nè wà hóló dò mà, dò lí gbílí tǔ à vǔ.
- Wa de kpóló lǎlè 'do li ge, ne wa mba ma do 'dolo go'do bia, nè wa do do mbito, ne wa fi no te ne, ne wa holo ne.
- Wa dé wòkó bǔ, ne wa mba do káfólókòlì (te zamò), ne wa do, ne wa mba do 'búlí ke ma de tati a zele ni, ne wa holo ne.
- Mò fá nwá gbéngbé'déngbézúbéwèlélè, ké wà sá 'bo li ne na, "gònògbà'dè", nè mò mba ma do nwá bèndé, tàbì nwá dǎgbábù, tàbì nwá élékóndiò, ne mò hu ma, kó má né fǔ nè, nè mò pí filá nó tǔ nè, ne mò hóló dò gulu ku à, nè mò bá 'bò mbèè tàlá ne, nè mò énzé nè. Mò dé ní 'dò tǔ bǎà tàlè, nè mbè, nè má gé. Me a yia mo iko, ne nde ma nganda do zadengbe wena.
- Nè wà 'bo 'bò kà'bó bǔ dò bé kálí, ne mò yulu fele ko ne, nè wà kpó 'dé tili à. Ne kálí ó dé té 'de tili a gbáá, kó má gónó dò í tǔ è, kó má té, yà mò té bà 'bò mà gò, ma i ia.

Dákánó : *furuncle.*

a) Mè à dání ké má dé té wélè, tàbì te kpóló 'báká à tàbì kpóló gázá à tàbì zùgóló à. Má ndó dò dúfá mò ó né wè ní, nè má háná lògóó, nè má ó dò lí, nè òlò nè dé dò dání.

b) Mò fá inánò wà dé dò lí dání ní, nè mò dé lí nè ná má é.

Dàni : *blesure, plaie.*

Ngò gili dani dele wena :

1) á dani : *vieille plaie infectée.*

a) Me a dani ke ma oa gbaa, ne nde ma é go. Mbè nè má dé mà, nè má únú dé gò. Mbè, nè káká òlò dání má wiá wè dè wí nè. Gá gúlú á dání mè à ndí, wé ké wǎ fòlò lí nè sá gò, tàbì wǎ énzé lí nè fàì dò bá ndí tǔlú íkó, ní dò ní, nè òbé dókónò (omikròbe) wá yóló té ndí ní, nè wà má ngò nyòngò lí dání, nè fàlà dò ké lí dání é 'bò dǔ ní bínà, nè má gá dé dǎti gǎ íkó.

b) Má ó dò á dání, nè wà dé nê :

- Dátí à á dání, nè má wiá ná, wà fóló lí nè dò sàvǔ, nè lí nè sá, nè má wiá ná, tòkò gbálá lí nè.
- Wa zā liā sòngbòlò, ne wa gbèlè, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a fǔ ne li dani ni. Má é dání wénà, wé ké mé à sǔ inà.
- Mbe 'bo a liā sàmbè, ne wa gbèlè, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a fǔ ne li dani ni.
- Tàbì mò 'bílí tóló papaye, nè mò ná lí dání, nè mò énzé nè.

2) Dani bolo : *blesure causée par une arme.*

a) Me a dani ke wele kpa li bolo. Wala we kpa dani bòlò ma dele wena : Tabi wa tua a do sele, tabi wa ndolo a do mbàù, tabi wa dumu 'bo a do koya, tabi wa gomo 'bo a do dùgbú, tabi te ze a, tabi a te ngo ta, tabi kamiō to a, tabi velo to a, tabi do wala 'da sa'de, ní do ní, ne a kpa dani te ne, ne wa sa li dani ni a dani bolo.

Mbe, ne wele a kpa dani bolo do wala 'da ngba a wele, fala ke ngba a ia dani tē a. Ne mbe, wele kpa 'bo dani do wala 'da a wèlé ne, fala ke a de to, ne mó dea toe kō a ni ma kpa 'bo a.

b) Wele kpa dani bolo, ne wa ba a, ne wa fi a ko wili toa, nè wà á dani dé dí nii ná, a kpasá.

- Ne wa zā liā munggá, dò liā gánáfòlò, dò liā ngùtùlù, nè wa 'bili nyaka gbàndó, ne wa 'bili zu gbulu te 'da wàlá ke owele wa ko do nyanga wa wena ni, ne wa mba sū, ne wa a tō 'da ne, ne wa sulu do dambù, ne a nyongó, takó má mbá lí dani bóló dé tē ngebē, nè a kpasá.
- Wa gbete tēngélé (ndúlù), ne wa gbete te papaye, ne wa mba ma, ne wa a ko gbala, ne wa a no tē ne, ne wa e li we, ko ma nōlō, ne wa ba, ne wa nā li dani ni.
- Fala ke li o boe, ne wa fi a 'do ne. Ko a kulu ngó ngó lì, se ne wa hā ina mó wi wili hā a de. Okpasá wino wa kō we sa li ina ne go, tabì mé á iná kifí ndé?. Mbe ne wa mba do ndala gǔé ke wa sa li a na, gbàmbúlútè, tabi do ndà'bà ndulé, tabi dó ndàmá, tabi sǒnggá.
- Wa hā lú inà hā a, ne a yó'do ma. (Lu mo me a ina. Wa fa ogele inano, ne wa mba ma do ngebē, ne wa lu 'dō ne do étà. Ne wa ba, ne wa fi nu wi ne, n'a yó'do, takó ma 'be nu ní tē a de te ngebē.)
- Wa élé 'bo afe tēngbiá, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa 'di ma, ne ma de funza, ne wa a ma zō wi dani ni, nè à záfá, nè má lé tí ndalá tē à wé 'bè nínò dé tē ngebē.

3) Dáni fàlánggà : *ulcère tropical*.

a) Mē a dani ke ma de te wele, lí mâ ó wùrr, má kú kumbà. Mbè 'bò gó, nè ósàlá hó ké zǎ nè vê, wé ké má é dǒ gó. Kó wá kpà iná nè gó, ne ma o gbaa, ne fo 'bo fala na ma ē bina, we ke doko lia li ne ia.

b) Wa yamba zi do liā teno do nwá teno o ne :

- Nwá sǎlí, tabi lókòbélé tinda. Wa yeke, ma kolo, ne wa mbutu, ne wa a fū ne li dani.
- Tabi fila 'bua te te. Wa to ma, ma 'bu, ne wa nā 'bo li dani.
- Tabì wà gbélé gbànyàkà, nè wà ná mâ lí dani, takó má é.
- Né ndé má wiá dò ké ná wà fóló lí dànì nè, nè má sá vê, ndínò vê má fó tē è, sè nè wà dé iná lí nè dē, nè wà énzé dò túlú ké má sá dé wéná ni, nè má nó, sè nè mbè má wiá tē é nè.

4) Dáni mbóló'bò (*comparer avec: ngbá'dòlò*) :

a) Mbolo'be a mo ma a nu gele nyanga obê. Ma de dati o ne tálè ni gbaa, se ne ma kpo ngebē, nè má ló'bóló nú géle nyángá à v'í'dí v'í'dí dē. Kó wà fóló, nè má dé lǒngbòò, nè lí nè fo fai do ngá lì, ma de zǒnggèè, má é dǒ gó. Fálá ké má dé nú géle nyángá bé ké à tē nè gó, nde a fo fala do ke be ni a ne no dō bina, gbaa na, ma ēa, se ne de. Ma mboko 'bo bê wena, we ke a dungu, nde ma nyongó a ngir ngir, nè à nónó fài, nè mbè, nè lí nè má dé 'bò tē zú kǎ à, nè má á sū. (We ke me a obe dokono.)

b) Wa folo mbolo'be pii do fá mo ó né gbózókòngà, ndúkú, bàtè, tabi nwá belé. Ne ké wa wia te ko li ne a òkà, kúlà, nwá tomato, tabì mbito go'do yangga tabi yinggili, tabì tolo 'bete, ní dò ní. Tabi wa do sa'da yiki, ne wa ko mbito ne li ne. Tabì wà dó kóá nzò dò mbítò, nè wà múlú dé lí nè.

5) Dani síkí'bílí (nzòngbólíkòlà) : *plaie à la cheville qui, si on ne la protège pas contre les mouches, s'approfondit de plus en plus.*

a) Mé á dànì, má dé tē kpíkílí nyángá wélè, kó à dè zǐ dò mâ gó, kó ózǐ wá kùá dé lí nè ià, ndé má é dǒ gó, nè má mó ngó síkí dé dátì síkí fài, ndé má 'dù wéná (síki 'birr). Ko wa kpa ina ne go, ne ma de gā dani.

b) Wa kp̄l̄ō tē 'bòlónggólò, ne wa ba be koyā, ne wa 'donggo ko ne, ne wa kala fū ke ko ne ni, ne wa múlú dé li dani ni, nè má nómó lí dani ni murr, nè má kóló. Né ndé má wè ná, ndí tē ò tē nè gò.

6) Dáni túnúmò (dàni wànà) : *inflammation interne; maladie attribuée aux mauvais esprits.*

a) Mè á zèlé má dé tē mó, nè má zèlé wénà. Kó wà né tàmbá nè, né ndé fálá ni bà wè wénà, nè má tó vǔ vǔ vǔ, nè wí tàmbá nè tǔ ná : "Wǎ 'bili mó dò dàni túnúmò". Né ndé lí dani nè hó nzâ gò, nè wà sá sè lí wí ké ǎ ià dàni tē mó ni gò.
Mbè, nè má ó tē ndàlá tē mó ngò ngà, tàbì tí gélé mó, tàbì ngù'dù mó, tàbì tí gùlù mó, tàbì gbògbóló mó, nè wà ná : "Wǎ 'bili mó dò kàkà".
Mbè, nè má ó tē tí támbálá nyángá mó, nè wà ná : "Mè á fánzà túnúmò".
Mbè, nè má ó tē gbògbó zù mó, nè wà ná : "Wǎ bǐlǐ pòndì gbògbó zù mó".
Né ndé kí ni vǐ, wà zó dani nè zóà gò.

b) Iná nè má kê :

- Wà dé zèlé dàni túnúmò dò tà'dá dò 'búlú ké wí dè zèlé ni ǎ í ti nè ni. Ne wà 'bílí mâ, nè wà gúlú dò wè, kó má né fè hió, nè wí dè zèlé ni, à língí mâ, nè lí nè húlú dé támbálá kǐ à, nè à hóló dò ngò dani ni.
- Wà fá félé 'bètè, nè wà é mùlú nè, nè wà hóló nè.
- Wà kótó mbúlú mó bǐ, tàbì wà dóló nwá nzingá ngbakà, nè wà tó, nè wà hénzé nè.

7) Dáni wè : *brûlure.*

a) Mè á dani ké má kpá wélé oló ké wè dǎà à, tàbì báwé lí á tē à, ní dò ní.
b) Wà á dani wè dò nó kúmà. Kó fò nó kúmà bínà, nè wà fá nó gélé sà'dè, ó né nó ngúlú, ní dò ní. Tàbì wà fá kóá tánà, nè wà dó dò mbítò, nè wà múlú dé lí nè.
Wǎ wiá wé à 'bò dani dò 'búlú dani wè. Mó dóló nwá nè dúnú kǐ mó kpó, nè mò tó, nè mò á kó mò, nè mò á lí tí nè, nè mó gí, nè mò é nù, kó má gǐ, nè mò ná má lí dani ni.
Né ndé lí mó sǐ, ná dǐ ndínò lé lí dani nè gò.

8) Gbà dani : *grande blessure.*

a) Mè a dani ke ma á gǎ ni.

b) Fala ke ma ɔ do gǎ dani, ne wa wia we de na me ge :

- Wa fa fele gbàsàmbè, ne wa gbeye ma, ne wa mba do 'búa màtùmbúlú (fílá 'búa te mbulu te), ne wa to, ko ma 'bu, ne wa nā li ne.
- Mbè, nè wà fí wí nè kó wílí tǎà, nè wà á dani de di ni. Wúkô lé í mò gò.

9) Tóló dani : *blessure fraiche.*

a) Mè a mbé dani.

b) Fala ke wele a kpa mbé dani :

- Nè wa 'bi wala sekèke tandala kánzà, ne wa zā liā ka'dangga, ne wa fo koa 'do ne, ne wa gbeye, ne wa mba do tàndálá ni, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa enze do li dani ni.
- Wa 'bili te kángà, ne wa sa'ba, ne wa kpíí de li nè. 'Do ne, ne wa gbeye tésè, ne wa henze ne, tàbì wà tó nwá làbìlì, nè wà ná mâ lí dani. Ne ma ɔ gbaa, ko fala sa, se ne wa yala ma de.
- Wa fa 'bò nzo'di nwá ngbindi, ne wa to, tabi wa 'dene, ko ma 'bu, ne wa henze ne.
- Mbe inano wa de 'bò do tɔɔ dani ma ké : tà'dá, kpùá, tésè, nwá kà'dangga, èdànitólò, nwá ngbindì, 'dólódólá. (Mò zó lengge ngo "tɔɔ dani". (Bodumbili)

Dáni lí silà wi : *sorte de gastrite?*

a) Mè á zèlé, má bá wélé sí tē lí silá, mbà dò gbà'búa zǎ à. Fálá ké à nyonggo ngá nyóngómò, kó gbàtǎà zǎ à 'bálá mâ zǎà, nè ngá nyóngómé ni má kpóló lí silá à, nè má élé mé 'dò silá à ké má ó yéké yéké ni, nè má é dani tē nè. Kó fálá à nyóngó báwé mò tàbì tàndàlá, nè

má mó ngó ngbènzè lí silá à. Mè zélé má hóá dé 'dò ndungà dò gànggá, tuá ké fálá má kó tè mó wéná, nè mó wiá tè kò'dó nè, nè mò túfú tòkò. Mè á kpè dátí zélé kó'dà, lí silá wí nè zé zélà fàì.

b) Iná nè má kê :

- Wà zá líá lo'dòkóá, dì líá nyàkà kóànggá, dò lí á ngbindì, dò líá bàtè, nè wà zé áfá mbànggì, nè wà mbá vè, nè wà fóló tē nè, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà á lí nè kó súpà, nè à nó kó vérè bòà kó lí wésé kpó, titòlè dò géá wésé. Kó zèkè kpó, nè mò dé mà fàlà bòà.
- Wà fá nwá kàfé ké má tú dé wéná ni, nè wà gí, kó má gbálá, nè wí nè à nó.
- Wà zá líá gbànzìnggá, nè wà fóló ẽ nè, nè wà gbélé dée 'dò lí, kó má nyóngó, nè wà zí kó pàpà kpó, nè wí zélé ni à nó.
- Wí zélé ni ǎ wè tè nyòngò ngá nyóngómò gó, tàbì báwé mò tàbì tàndàlà, tàbì kàfé 'bò gó. A wè 'bò tè dè ngá déá tò gó.

Dángátóná (zélé gili) : voir: Békpanà.

Dinzò (zinzò) : vertiges.

a) Mè a zele ke ma ba wele, ne ma zí zu a kirrr ni. Ma de wele, ko fala ke wi ni a yòlò ngo do s̄a gbālā tē a go, ne a te do ti. A wè tè yòlò nú 'dú kò tàbì là ngó tíá tè gó. A mbe go, ne wa lengge na, a do zele tindili, ne nde ma ni go. Dinzò má wiá wé dè wélé olò gá mbókà kó killi tē à, tàbì olò yòlò lí wésé 'dò nè nyélé, tàbì mò ké má gbángá à gbángà, ní dò ní. Má wiá wé dè 'bò wí nàá zà.

b) Ina ne ma ké :

- Wa fa kpúá ke ma de tati a zele ni, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do bánggá, ne wi zele ni a no.
- Wa fa 'bo kpo kpo kpúá ni, ne wa zí 'bo li a.
- Wí dinzò nyóngó gbànzúkó'dò gó, wé ké à nyóngó, nè lí à tú sè, nè dinzòé má lò sè à nù lúà fàì. A nó 'bò fá kàfé gó, tàbì mò nó, né ndé dò sùkàri
- *'Bodenge* : Wà língí nwá sèbànggànzà, nè wà zí lí zélé dinzò, nè má é dò tí. Mó wiá wé dè 'bò mà dò ngboto do sìndi, nè à nyóngó.

Dǒ : voir: Zélé dǒ.

'Dángbà : vers intestinaux.

'Dángbà mè á sá'dé kó zà wi, né ndé ngó gílí 'dángbánò dèlè wéná.

1. Mbè 'dángbà wà sá lí à do français na "*ascaris*".

a) A ni à ɔ ne tòlòfè ni. Fala ke wa délé zā wele wena, ne nde wi ni a dúngú ɔ dia go. Mbè, ne nde zā a ma hana wena, nè wi né òlò 'bo wena, we ke osa'deno ni wa dunu zā a wena, nè a kǎ 'bo we nyongɔ mo ngboo go. Kó wà á zà à, nè à sǎ 'búà wà.

b) Fala ke 'dangba ó zā wele, ne wa de na me ge :

- Wa fa ina ke li ne a sǎlí ni, nè wà 'balá mà dé 'dò lí, nè wà é mà, kó má nyóngó, nè wà tékpé, nè wà á dò zà wi ne. Sǎlí únú wéná, kó má únú ó'dángbánò, nè wà yú.
- Tabi wa zā liā bàdèngbè, tabi wa zu'du liā ngònzólótǎ, tàbì wa élé afe nyaka kálínyà, ne wa gbele ma de 'dò li. Kó ma ɔ, hā ma nyongɔ, nè wà tékpé, ne wi nè a no lí nè. Mènò ni vè má fàngà wéná, kó má né lè nú ó'dángbánò, nè wà yú tè fá nè, sè nè wí nè ó díá dè.

2) Bé sékéké 'dángbánò : vers intestinaux : *ankylostomes, amibes, gardia, etc.*

a) Mè á zélé má yóló kó nyóngómò ndí, nè má dé ná, òbé sékéké 'dángbánò wà kó ko zā wi. Kó fala ke wa délé zā wele wena, ne nde wi ne a dúngú ɔ dia go. Mbè, ne zā a ma

hana wena, nè wi nè òlò 'bo wena, we ke osa'denc ni wa dunu zā a wena, nè a kó 'bo we nyongɔ mɔ ngboo ɔɔ.

Ma ba be, nè ndé fo 'bo dia gā te a bina. Ngo li a hē kùnggú kunggu. Ne mili zu a ndo fele ne, nè dungú, nè tòkò é tē à wéná. Kó wā kpà iná nè ɔɔ, nè má hó 'bò mbé zélé, nè wà ná, mè à gbàlitòkò, ní dò ní.

b) Iná nè mè à ófá mò, ó nè ké 'dà ascaris ni.

'Dángbá ɔɔ (zélé gbàgò, gbà'dángbà) : *vers solitaire; ténia.*

a) Mè à sà'dè, wà kpà à wéná zā mùlú sá'dé ngbià dò ngúlú, ósá'dèndò wà té dānggá wéná, nè wá kò fálá ndí wéná. A yengge fai do kɔ zā wi, nè à fi tē a kɔ gbogbolo mɔ, ya fo fala na, mɔ dungu fio bana. Ma ba wi, ne nde ma nyongɔ kɔ zā à wena, ne a bi 'bo wena, nè à sɔ tòkò. Wí zele ni a wè te nyongɔ oēfē mɔ tabi otola mɔ ɔɔ. Fala ke a nyongɔ ia, ne nde a dúngú se do dia ne ɔɔ. Zélé ni má wià wè bà ówélé vè íkó : wí wílì tàbì wúkò tàbì bē.

b) Ina ne ma ké :

- Wa fa nwá gbàbò, ne wa to ma, kɔ ma 'bu, ne wa henze do zā wi ni. Fala ke wa ma ngo to ma, tabi do fala henze ma ni, ne wa te wèlè we ɔɔ.
- Wà késé nwá 'búlú kété kété, nè wà gí dò ngbòtò há wí zélé gbàgò.
- Wa fa 'bo nwa tú sìnàwòlò, ne wa to ma, kɔ ma 'bu, ne wa a 'do li, kɔ ma nyongɔ, ne wa a do zā wi zele ni. Wa de ma do tú nú wa iko, wa wélé we te ne wila ɔɔ.
- Wa tō 'bo na, fala ke mɔ í na, gba'dangba nyongɔ zā e wena, ne mò ēlē afe te màkùnggú, ne mò gbeye ti ngu'du ne, ne mò a 'do li. Ma ɔ, hā ma nyongɔ, ne mò tekpe ma. Ne nde ma wia na, mò a ma kɔ be alu pɔpi kpo, we ke 'da kala do ke ma gbe wele ɔɔ. Tàbì mò 'bala nwá doe de 'do dō. Ma ó kɔ ma nyongɔ, ne mò nɔ ma. Kí ni tàkó má hó kò zā mò í, nè má tálá tē à.
- Fálá ké wà dé iná ni dò díá nè, nè mbè ɔɔ, nè wí zélé ni à sɔ 'bílì gbà 'dángbá ni. Né ndé má yóló tē inànò nè ké má 'bílì tà sàngá à.

'Dángbá kòé : *hernie scrotale.*

a) Koe me 'bo a kpo kpo 'dangba (hernie). Fala wa tō na, 'dangba ɔɔɔ wele, ma be we tō na, ó'dangbanɔ ni wa mùlú wi nè si te ti gulu a. Ma de ia, ne ma zele wi nè wena, a 'bo do ngawi we bɔɔ tē a de ngo bina. Fala ke a ne we bɔɔ tē a de ngo, nè ma de ɔ na ke fele ti gulu a ma ne ɔɔ gónò ni. Kó fálá ke ó'dangba wa ɔɔɔ wele, kɔ wa kò we de ina ne do dia ne ɔɔ, ne koe ma zu'du wi ni, nè 'dà kálá, nè tòá nè gá, nè wà sá lí mâ ná, kòé.

b) Ina ne a ké :

- Wa ēlē afe sekeke 'bòlónggóló, ne wa gbeye ti ngu'du ne vē, ne wa a 'do li, kɔ ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
- Wa zā liā tè'bònggò, do liā òkà, do liā belé, ne wa gbeye ma vē de 'do li. Ne wa e, kɔ ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
- Wa zā liā sàmbè, ne wa gbeye ma, ne wa ye, kɔ ma kolo, ne wa to. Kɔ ma 'bu, ne wa ba funza ne ni, ne wa a 'do dō, tabi 'do li, kɔ ma nyongɔ, ne a nɔ lí nè.
- Wa 'bi fele papaye, ne wa kɔɔ mulu kō ne ke ma fila ni, ne wa nā ma de te fala ngo te ó'dangbanɔ ni, nè wà hénzè.
- !!! : Ne nde da dō, ne a ne lopitalo, ne wa gba wi ke a do koe, se a ma hili de. We ke ma wè na, wa de tati a ina ngbaka iko ɔɔ. We ke wa ba fili do de do ina ngbaka fai, ne 'da kala do ke nu kala zā mɔ mbulu ɔɔ. Nu kala zā mɔ mbulu ia, kɔ omunganga wa de nganda ɔɔ, nè mò fé.

'Dángbà kúnú wélé : *hernie*.

- a) Me a mo ke ma kunu wélé. Má dé wélé dò gbángá nè, nè fò fàlà nà, à lá dé dàti bínà. Tě à zóló gbènggè mò sòngbóó, nè à mbókó vĕ. Nè wà nà, ó'dángbà há wá kúnú à. Mbè wínò wà lengge nà, ma yolo ko tunumo. Nè ómbè wà lénggé nà, má yólò ngó óyíá nyóngómèndò, ké tǎ tǎ nè bínà, tàbì má kpá kpálá, tàbì má mbú mbúlù, nè má dé nà kálá zǎ wí nè kpá dànì. Nè mbè, má yolo ngó ngá déá tònò, tàbì bà dí mò ké má nèà ngó à dô, tàbì wà zé à sí tí gúlú à.
- b) Má dé wí nè dò gbángá nè, nè mò ísí tí gúlú à tàbì zǎ lò'dò à dò gbálá zú kǎ mò kpó, tàkó wà sí kǎ.
- 'Dò nè wà fá ófá ìnà, ó nè gbálá ngózé, nè à nyóngó ó nè à nyóngó dò màkó ni. Tàbì à dó gbálá ngándá nzànggó, nè à fò kóá 'dò nè dó'dò, nè à nyóngó mùlú ké.
- !!! Nè ndé sòé gè, 'dá fàlà ké ó'dángbánò wà kúnú wélé, nè má wia nà, à nè opitalo, nè wà gbá à gbà, sè nè má é dè. Wè ké wà góé dò à ògèlè inànò tí gúlú à fàì, nè 'dá kálá sókó nú kálá zǎ à mbúlú gó. Nè gènè kó wà gbá 'bò à, nè à fé dǎ íkó.

'Dànggí (zélé yàlà) : *trypanosomiase; maladie du sommeil; récente dans la région Ngbaka; il n'y a pas de médecines traditionnelles connues pour cette maladie (voir fin du fichier)*

'Dikólò (zélé 'dikólò) : *migraine qui cause de forts maux de tête (sinusite?)*.

- a) Wélé dò 'dikólò, nè zú à zélé ó nè má nè kè sàngá tẹ ngbè bǎà ni. Ma zele nèà ngó gbàzélézù. Ma ɔ ne ke gbógbó zu mo ne zú zú'dù ni, nè tẹ mò de 'bo gē te ne wena. Mo dungu fai de ke zǎ we ge iko. Mo kpo fele tulu zu mo, bèlà, ya ma de to go. (Ombè wínò wà sá lí nè sòé gè nà "zélé àvíǎ".)
- b) Ina 'dikólò ma ké :
- Wa gbete telàkà, do te mbò'bó, do te fò, ne wa dolo nwá yàkàndi, ne wa 'bala ma vè do gbonggo, nè wà fóló dò zú à.
 - Ne wa ba 'bo gbali kpenemo, ne wa fi li we. Ne wi zele ni, a ne, ne a ɔ te ti nyanga zubu i. Ko do fala ke wa zo na, gbali kpenemé fila ia, ne wa ba gbónggé wa 'bala so ni, ne wa do ma de ngo zu a. Ya me ni a a ɔa do talaka, ne wa ba gbali kpenemé ni, ne wa fi ma 'dǎ ne. Ma nǎlǎ gbòdò gbòdò gbaa, ngo te ne gē, ne wa ma ngo so gbónggé ni de zu a.

'Dó'dó (E : dònzá'bó, tènzá'bó) : *pyodermite du cuir chevelu*.

- a) Mè à zélé ké má bá wélé sí zú à. Má dé wénà à òbè, Má ndó dò á mò tí mílí zú à, nè má ó 'dókó 'dòkò 'dòkò, nè má yé'bé fàì, nè má kpá dò tí mílí zú à vĕ. Má fú, nè má dé dò dànì. Nè káká nè má hě bé dò kili hěá mò dé 'dò zálá à lógbózó lògbòzó lògbózó. 'Dó'dó má yóló wénà tẹ ndí. Nè bé tẹ nònò tí zú à fàì, nè má dé óbé dànì ngànzálá ngànzálá, nè à fóló 'bò lí nè gó, nè dànìnò kpá ngó zú à vĕ.
- Nè mbè, 'dó'dó má yóló tẹ dani oló nú o'bisi. Fala ké wà kó zú bé délé wénà, ne wa ma ngo nyongo zu a fai, ne dani oló nú wà ni sóló 'dó 'dó 'dó. Ma ke wa sa li dani ne na 'do'do.
- b) Takò na nde 'do'do ma e zu wele, ma wia na, wà kélé zú wí nè dò tòtóé. Há fala ke wa kele ia, ne wa folo li dani nè do savon 'do ngbe do 'do ngbe, tàkó nà lí nè sá, sè nè wà má ngó kò inànò lí nè dè :
- Wa so kenze 'do li, ne wa múlú li 'do'de ni, nè má nómó mâ mǎrr, nè má é íkó.
 - Tabi wa fa 'bo nwá gbànyàmà, ne wa lingi, ne wa kpíí li ne de li 'dó'dé ni, tàkó lí nè má kóló, dǎ kó má fò 'bò dò li kpiyǎò gó.

'Dú'dú ('dú'dú mánggà) : *goutte (excès d'acide urique)*.

- a) Mè à zélé mò ké má dé tẹ tí támbálá nyángá wélé dò tẹ túlú nyángá à. Ma de te li nwa nyanga a ngboo, ne nde ma zele wele wena. Fala ke a ne no, ko a é fala zele ni de ngo

zugbulu te, tabi bé kili mò ndè, nè à dóngbó gbáá, nè à hó nù í, nè ma zele a gbáá dé lí silá à í. Ma de do obe hēa menɔ, ma ama víí víí. Wa fo nu nè, ya mā ko nè bina, ko nè ɔ pusēe ɔ nè fú 'bua ni.

Ma de wele, ko mɔ he'de mɔ nyanga wi olo a, nè ma ba tă 'bɔ mɔ. Tabi mɔ yengge do wila nyanga mɔ olo kole, nè ma wia we ba 'bɔ mɔ.

b) Ina nè me a :

- Sónngá kólá. Wa 'bi nwa nè, nè wa si, ko fala ke wa ho nu tɔa i, nè wa fi sàngbàlà li we. Ko ma fele, nè wa ba ma li we í, nè wa e nù, nè wa ba nwa sɔngga kɔla ni, nè wa e de ngo sàngbàlà só ni, nè wi 'dú'dí a e li 'du'di ni de ngo nè. Ko fala ke ma do nyanga a nganda wena, nè a ba nyanga a de 'do. Ko 'da kala, nè a e 'bɔ ma de ngo nè gbaa na, sàngbàlà ni ma gēa, se nè a fo nyanga a de. Fala ke ma ho gēa wese, nè a ba kpó nwa sɔngga kɔla ni, nè a henze do li 'du'di ni, nè a ɔ nè nù gbaa fàlà sá, se nè a yala ma de. Wa de ni fai gbaa na, 'du'di ni ma iá, se nè wa la fala de ina ni de.
- Wa fa 'bɔ nǎndà'bà, nè wa gbele ma tūr tūr, nè wa e te we. Ko ma ba we nde, nè wa enze nè. (Nǎnda'ba me a be mɔ sí ɔ nè dóbóló zú gbadē ni, ma ɔ fila, má gǎ bé gó)
- Wa ba 'bɔ gbālǎ 'bete, nè wa fi li we. Ko ma ba we, nè wa ba ma de nza, nè wa i do li fala zele ni, tàkó bǎwè gbǎlǎ 'bètè ni má lé tǎ nè.
- Wa zu'du te kǎngà, nè wa 'dafa mbata go'do nè ló, nè wa e ma te we. Ko ma ba we, nè wa i 'bɔ do fala li zele ni ná, bǎwě nè lé tǎ nè.

!!! Fálá ké zélé 'dú'dúmánggà túlú mò wéná ndè, nè té nò dǎ wéná gó, nè mò té nyòngò 'bò mulu ósá'dè zámò gó. (Dr. Kongawi)

Fánzànù (O : pánzànù) : *goutte ? (comparer avec: dani túnúmò).*

- a) Mè à zélé mò ké má bá tí támbálá nyángá wélé. Má bá mò, há mò é nyángá mò nù, nè má zélé wéná, mò yénggè sè 'bò gó. Né ndè má dé dǎni gó, má zélé wéná dò zǎ nè íkó. Nè wínò wa ná, ǎ tiá fánzànù, òlò òná 'dà à, wé ké mè à iná ndálá mò.
- b) Tàkó zélé ni má é, nè wí nè, à né 'dà wí ké ǎ zú zí mè 'dà à ni. Nè wí ni ǎ dè sè iná nè, sè nè má é dè.

Fánzà túnúmò : *inflammation interne à la plante du pied qui fait gonfler tout le pied (maladie attribuée aux mauvais esprits).*

- a) Mè à dǎni, má dé wélé dé tí támbálá nyángá à, nè má zélé à kpásáá ɔ né tè dùmú nyángá à dùmú ni, nè gázà à hé wéná, né ndè lí dǎni nè bé tè é nzá gó.
- b) Fálá ké fánzà túnúmò dé tí nyángá mò nde, nè mò gbíní nyáká sòlòfánzà, nè mò 'déné mâ vĕ, nè mò ná ngó nè, nè mò énzé;
tǎbi : mò tó nwá sòlè, mbá dò nwá gbámánggà, nè mò énzé nè.

Filélè : *filaires.*

- a) Filele me a odɔkɔ ti ndala te wele. Wa hā 'bɔ zele bɔ hā wele hā. Wa hē 'do kō mɔ, tabi 'do nyanga mɔ, tabi wa kpo te mɔ kpí'dísí kpí'dísí. Wena a ke mɔ nè nɔ li gba tua wese ia, ko mɔ nè dungu nù, nè wa ho vĕ, né ndé má tálá wéná. Filele wa wiá wé hā zele hā owele kpí dò kpí. Mbè, nè má hó té zálá mò, nè wà ná, nyòngò zàlà; mbè, nè wà sí zǎ zù mò, nè wà ná, dókónò wǎ si zù mò; mbè, nè wà hó té gògò mò, nè wà ná, mé à zélé kólò; mbè, nè wa sí gbálí mò, nè wà sá lí né ná góalí, ní dò ní.
- b) Fala ke mò í na, ofilelenɔ wa tí ndálá tè mò bóé ndè, nè mò fá ófá inà, ɔ né kúlá nwá papaye, dò nwá kafe, tǎbi nwá belè, nè mò gi ma vĕ, ko ma gbala, nè mò só de te mɔ. Nè mò gónó 'bɔ nyáká ndúkú, nè mò gi 'bɔ ma. Ko ma nè gbala nè ni, nè mɔ do nù, kó ma gé, nè mò so de te mɔ. Né ndè, mò té fòlò dò zù mò gó, dǎ má á nú mò gó, wé ké má wiá wé gbè wélé.

Fútalá : *panaris*.

a) Mè à hēa mọ má dé wélé tè gbálá zù kó à. Má fú dò tè è dò dànì, nè bé má hó bé sí, nè nde dani nè ma zele wele wena. Mbe, nè zu kō wi nè 'danga.

b) Ina nè a :

- Wa ēlē kɔafe màziò (màkùnggù), nè wa gbeye ti ngu'du nè, nè wa kɔ nɔ ngo fútalá ni, se nè wa a gbeye ina ni de ngo nè, nè wa henze do ma de. Ma dālā wena. 'Da kálá gɔ, nè ma e iko.
- Wà fá nwá liò, tàbì nwá sà, tàbì nwá yònggò. Nè wà tó mâ, nè wà énzé nè.
- Tàbì wà 'bílí nyáká ònùzàmbélé, nè wà gbá sàngá nè, nè wà gbélé ndòkó zǎ nè, nè wà énzé dò mâ, tàkó zǎ nè mbókó, há má fú, nè lí dànì nè má bé tè è dé nzâ.
- Mbe 'bɔ a dó ngbàli. Wa 'dɛnɛ, tabi wa to, kɔ ma 'bu, nè wa henze nè.
- Wà 'bí wálá kàànggá, tóló nè tàbì filá nè, wà tó mâ, nè wà kó nò ngó nè, nè wà énzé nè. Wà gómó fútalá gò. Má ó gbáá, nè má fú dò ìí tè è íkó. Kó dànì nè bé tè è ià, nè wà mọ ngó à dànì nè dò gèlé inànò ké má wià wè è dànì ni

Gà'bómò : *douleur du ventre*.

a) Gà'bómò mɛ a zele ke ma ba wele si te li sila a. Ma de wele, nè nde wi nè, ngo sila a ma dīlī wena. A nyongɔ mɔ be sí iko. Tua ke a nyongɔ mɔ gā wena, nè nde a ama ɔ a dia gɔ. Wi ga'bomɔ a nyóngó sè mɔ gɔ, ɔ nè tolo sa'de tabi kɔyɔ, tabi mbulu mɔ, 'bɔ do nwá ka'dangga, do ndala sa'de, tabi 'bua.

Mɛ ke wi nè wia te nyongɔ ma a o'bulu sanggo, ɔ nè: sèsè, gbànzíkò, tabi kolo sa'de do kolo kɔyɔ. Nɛ mɛ wa a te nè a yiki (dali), tabi dambú, se nè a nyongɔ de.

Ngó gílí gà'bómò tàlè : *il existe plusieurs sortes de maladies du ventre* :

sélingó = mè à ké ngó silà mọ dííí làìì : *crampe d'estomac, gastrite*.

ngámánzá = mè à ké má zélé mọ sí 'bólò zǎ mọ si ngó ngáwílí kǎ mọ : *douleur du côté droit du ventre (foie) = hépatomégalie*.

túfí = mè à ké má zélé mọ sí 'bólò zǎ mọ si ngó galé kǎ mọ : *douleur du côté gauche du ventre (rate) = splénomégalie*.

Kó fálá ké má mbá ngbè dò tàlé nè, nè má kélé ngó zǎ mọ vè, nè zǎ mọ háná kílí kílí, nè wà sá lí kí ní ná, "gbàkóákà'dànggà". Kí ní, mọ nyóngó sè 'bò mọ dò díá nè gó, nè mọ ǎkǎ, kó wǎ kpà iná nè gó, nè mọ fé nè íkó : *douleur diffuse du ventre*.

b) Ina gà'bómò má ké :

- Mọ dóló nwá fǎá tòkò, nè mọ a ma kɔ saso, nè mọ gi, kɔ ma nè fe nè, nè mọ kɔ nɔ ngo zā mọ, se nè mọ henze nè de.
- Mbè, nè wa zā 'bɔ a liā papaye a, nè wa fɔlo te nè, kɔ ma sa, nè wa gbeye ma, nè wa kɔ nɔ ngo zā wi nè, se nè wa henze ma de.
- Tàbì wà dóló 'bɔ nwá papaye, nè wà tó mâ dò tóló nè, nè wa kɔ nɔ ngo zǎ wí zélé ga'bomɛ, nè ma ba wena, nè wa a nwá ni de ngo nè, nè wa henze do ma.
- Mbe 'bɔ a nwa nyākā zamɔ gè, li nè a kòsònútaná. Wa to ma, kɔ ma 'bu, nè wa henze 'bɔ do ma.
- Mbe 'bɔ a tómbòlò ke ma 'dɔ lí. Wa fa ma, nè wa e ma de ngo fala ké ga'bomɛ ni sɔlo dò mâ, nè wa henze do ma.
- Wà élé áfé m̀p̀òtú, nè wà gbélé tí ngu'dú nè, nè wà kó nò ngó zǎ wí nè, nè wà énzé nè. Kó má lá tú b̀à, sè nè wà yálá mâ, nè wà hóló 'bò dò filá nò 'bètè dè.
- 'Dò nè, nè wà fá áfé nyòngònúkàkǎá, nè wà tó, kó má 'bú, nè wà á 'dó lí, né ndé má té ò gbáá gó, nè lí nè má ó dé gó'dó vére sí íkó, nè wà á dò zǎ à.
- Wa zā liā belé, nè wa fɔlo te nè, kɔ ma sa, nè wa gbeye de kɔ mɔ, nè wa a lí ti nè, nè wa 'bala ma, nè wa tekpe, nè wa a do zā wi zele ni. Mɛ a bê, nè wa a ma kɔ èlú bɔa. Kɔ wi zele ni a a kpasa nè, nè wa a kɔ elu tàlè nálé.

Gàgátáná (gbátòkò) : *voir*: Gbàtáná.

Gàlèngbá : *voir*: Zéle gàlèngbá).

Gànggá : *pneumonie (algie aux points de côté)? (comparer avec: ndùnggà).*

a) Gànggá me a zele ma ba wele si te ko ngu'du a. Ma ba wele, ne a ko'do te ne wéná, ne dò fálá à kó'dó ni, nè ma de zǎr zǎr, o ne ke ngu'du a ma ne sa sala ni. Ma ba wele, ko wa ì ti ne dō go, ne mbe, ne wa tō na, wǎ tuá à dò kàkà. Fala ke ma de wuko ke tōko zā tē a ni, ne mbe go, ne zā a 'danga.

Tako mo í fala ne na, me a gangga, ne mò támbá ngu'du wí nè, ko kō mo ne ho te fala ne ni, ne a gbanga, ne mo Ì se na, me a mâ.

Zele ni ma ba wele, ko wa kpà ngbongbo wi dè ìná ne go, ne wi ni a fe dō iko. Fala ke wa hòlò 'bo mâ do dia ne go, ne nú gànggá ni ma gbini, nè à mó ngó kó'dò wéná ó ne wi zele ko'da ni. Gùlú nè há mbe wino wa fé tē nè wéná, sì ngó hóló nè.

b) Gànggá ba wele, ne wa wia we de na me ge :

- Mò támbá, ko mó í na, me a gangga, ne mò gboto nzò'dí nwá gòlè, ne mò lingi ma, ne mò a li ko vele, ne mò fi nwá gole ni 'do ne. Ne mò mbí kula, ne mò a 'da ne. Ne mò 'bi wala malala, ne mò 'bili nu ne, ne mò kpíí de 'da ne, ne mò a kpātō 'da ne, ne mò e, kó ma nyongo, nè mò fi kálí wè 'dǎ ne hàdò, n'à ba, n'a no do ti.
- Ne mò tamba ngo fala ne ni, ko mó ne kpa dô ni, ne mò 'bili nu malala, ne mò ko no li ne do ngo fala ne ni, ne a o nè ní gbaa ne sa fala.
- 'Do ki ni, ne mò dóló nwá nàámó'dòmó, nè mò dolo làkpèlédèlè (ngbèlètédèlè), ne mò dolo nwá zúdiá, ne mò dolo 'bo nzò'dí nwá ngàngbá, ne mò mba do ngbè, ne mò 'bala ma de ko goasa, ne mò a li ti ne. Ne mò ma ngo holo do ma gbaa, 'do ne nyele, ne mò da kō mo. Né ndé mò hóló dò lí zùmá nè, dǎ nú nè gbíní, kó má dé 'bò gèlé zéle gó.
- 'Do ki ni, ne mò fa líá kò'bòlínogótò, do liā bàngàbingi, do liā ndímá kólá, nè mò gi ni gbaa, ko ma gbala, ne mò fo do bánggá, ne mò ba hā a, ne a no. Ko ma e ko ne, ne a mili olo ne, ne a holo do ngo te zele ni. Kí ni à dò tē à wí zéle, à há à hóló.
- Wa fa 'bo kólé zele ni, ne wa 'bili ma, ne wa fa 'bò gbālā lóngó, ne wa yulu ma de zā kole ni, ne wa a li ti ne de ko bula, ne wa fi lozale (rasoir) 'da ne, ne wa e, ko ma nyongo, ne a no ma. Ne wa ba 'bili kole ke wa sōa ma de nu gbālā longé ni, ne wa e ma ngo yinggili, ko ma kolo, ne wa do ma do kútù, ne wa holo do ngo zele ni.
- Wa kala 'bo kpo kpo kole ke wa a 'do li, tabi 'do dōe ké wi zele ni a nca ia ni, ne wa holo do ngo te zele ni.
- Tàbì wà fa 'bo te kàngà, ne wa ēlē kca te ne, ne wa to, ne wa a ma de ngo fala zele ni. Ne wa fi kpangbola li we, ko ma fele, ne wa e de ngo kanga ni, ne wa isi nè go go. Mo ma ngo de ne ia, ne nde wi zele ni a nyóngó otē koyo go.
- Wà zǎ líá dàmàdìli, tàbì dàmàdìlínnyàkà, nè wà gí, kó ma gbálá, nè wí zéle ni à nó, tàbì wà húnú dò bánggá há à.
- Wà sété tē 'bètè ké má dé gùlú gǎ mbókó nè ni, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà á lí nè kó mò, nè à nó.
- Wà fá nwá kàsià, nè wà tó, nè wà kó nó ngó fálá zéle ni, nè wà énzé nè.
- Nè ndòtí nè vè ké zéle má i ia ni, má dí ná wà kpó. Né ndé wè kpò mâ, nè wà fá nwá kò'bòlínogótò, dò nwá bádùlà, ne wa kpo fele fande go'do gbālā te sa'de ke wa sa li a na lóngó ni, ne wa kpo do ma (g.n.n. : wà fí dùgbú lí wè, kó má né fèlè kálálá, nè wà bá, nè wà é mâ dé tē tí wí zele ni, nè à bílí dé ngó nè; nè wà só li iná ké wǎ 'balá zí, kó wá hóló dò zéle ni, nè wà á lí bawé dùgbí ni hàdò, nè má ndó kútù dé tē à, sè nè wà bá gbālā lóngé ni, nè wà hóló dò ngó nè gèò. Kpóá zéle gànggá má há ni).

Géàli (zélé géàli, gbàlitòkò) : *insuffisance cardiaque?*

- a) Me a zele ke ma ba wele, ne li a do tē a vē ma hē hēa. Kó mó 'bé tē à, né ndé tē à géà yílí, nè li má dùnú tí ndàlá tē à vē. Wí nè mbókó wéná, kó wá kpà ngbongbo ìná nè gó, nè à fé íkó. Né ndé lí zélé ni ngbóó à "gbàlitòkò" (mò zó lénggé ngó zélé gbàlitòkò).
- b) Ina ne a kê :
- Wa 'bili liā ngànggálágbèlè, do liā ngònggò, do liā ngbàli 'do li, do liā zavwa, ne wa mba vē, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa ba lí ne, ne wa ba kúlá sa'de dua, tàbì ngá kòyó ó né ké kòànggá, ne wa fi 'da ne, ne wa gi hā a, ne a nyongò.
 - Wa 'bili mbè sónggá zélé ni, ne wa fi ma te li liā te ni, nè wà gí há à, nè à nyóngó.
 - Wa ze afe dèkè, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa fòlò do tē a, tàkó hēá tē à má hílí.
 - Wa ba kpo kpo afe deke ni, ne wa e, ko ma kolo, ne wa mba do kpa tū bō, ne wa do ma, ne wa gba do li gbili tē a vē. Wa gba tē a dati, ne 'do ne, ne a fòlò tē a do gí li ina ni, se ne wa í ti ko mbito ni de li ogbá menò ni de, tàkó ìná ni má lé tē tí ndàlá tē à, nè hēá tē à hílí.
 - Né ndé, wí zélé géàli à té nyòngò tóló sánggò gó, dǒ má háná 'bò tí ndàlá tē à dé dátì gó. Kó fàlá ké à dé zí nè dò díá nè, nè à kpásá íkó.

Gě tē wi : *fièvre.*

- a) Gěé te wi me a ndo nyanga zele ke ma ne ba wele ni. Ma ndo do gē te wi, tabi wi ke a dungu li wese, ne nde ma dó a gò. Tabi a ɔ ke zā we, ne nde ma dó 'bo a gò, né ndé má bé ná gèlé zélé kó kili tē à bóé, ó né mbòlò, tàbì nyòngògò'dò, tàbì ndàná òlò déá tònò.
- b) Fala ke te wele gē wena, ne wa fá ìná ké má fá fángà ni, ó né
- Gbózókònggá. Wà gí mâ, nè wà há lí nè há à ná à nó. Nè wà hā 'bò ndónggá hā a, ne a nyongò, se ne tē a ba we de, tàkó má mbókó mbè zélé ni.
(Ndongga: Mè á wòkòsò, nwá né ó né nwá yòlò ni, né ndé líá nè ó bé á fèà lógbózó lógbòzó. Wà zú'dú, nè wà fóló tē líá nè sá, nè wa nyongò dò tóló nè. Mó nyóngó, nè má dé kó nú mó wà ɔ ne tandala ni. Wǎ wiá nyóngó 'bò mâ dò màkó nyóngó.)
 - 'Dǒ né, nè wà fa nwa yolo, ne wa gi ma, ne wa i do wi ne, se ne gē tē a ma e de.

Gì'dà : *maladie mentale, considérée comme punition pour une faute grave qui n'a pas été réparée. La personne en question se comporte d'une manière désordonnée, tel un troublé.*

- a) Mè à 'dá fòmbá ké wélé kpá òlò 'dá mé à déà ni, nè à 'dàfà òlò nè gó. Nè wí nè dé mò ó né ké à tē ténà ni, n'á tǔ wè púa púa iko, n'á yénggé ó né bò tià zú à tià ni.

Gì'dá nè tià zú à dô (*ou* : à kpá gí'dá nè) = ndàkìsà : ó né wí ké à gbéá wélé, nè wǎ fòlò à òlò ké á gbéá wí ni gó; tàbì wí fiò wíli tàbì wí fiò kò, ké wè zí sàngá tē ngbá wà dò wíli à tàbì dò kéné à bóé, nè wí wíli tàbì wúké ni fé, né ndé ngbá à à là zí kù'dá 'dá mé ni dé zú à gó. Nè òlò ké wǎ mi fié là nyélé gó, nè wí ké à 'bàná ni, à mó ngó dè mò né wí bò ni, nè wà ná "gì'dá nè tià zú à dô".

Tàbì bé ké à dúngú dò bàá à tàbì nàá à dò díá nè gó, nè bàá à tàbì nàá à 'bàná dò màlá nè kó zǎ à, nè à fé, né ndé wǎ 'dàfà zí sàngá tē ngbá wà gó; nè òlò ké wǎ mi fié là nyélé gó, nè bé ni mó ngó dè mò né wí bò ni, nè wà ná "fòmbá nú nàá à tàbì bàá à zí ni 'dàngá à dô, gí'dá tià zú à dô".

Tàbì wí fiò wíli tàbì wí fiò kò, tàbì wí ké kùtí bé 'dá à fiá, nè à dè zí zí gélá 'dá à dò díá nè gó, nè à mó ngó dè yíá déá mènò íkó, nè wà ná, gí'dá nè tià zú à : *la maladie "gì'dá" est la conséquence d'une faute grave non réparée qui retombe sur l'auteur. P.ex. : qqn qui n'a pas réparé ou n'a pas été purifiée après un meurtre qu'il a commis; ou, un homme et son épouse qui vivaient en désaccord à cause d'une faute commise par l'un ou l'autre qui n'a pas été réparée ou pardonnée même au moment du décès de l'un d'eux, alors la "gì'dá" retombera sur le ou la survivant(e). Ou un veuf ou une veuve ou un parent dont, pour la*

première fois, un enfant est décédé, et qui n'a pas observé les tabous du deuil, et se comporte d'une manière désordonnée.

- b) Tàkó wí nè à dúngú dò díá nè, má wià nà, òkpàsá winò wà fá lí nwà ìnà kpí kpí nè wà 'bálá mà dò gbónggò, nè wà fóló dò â, sè nè ǎ wià wé dùngú bé á díá. Né ndé tàkó à kpásá tǎ nè ngbóó ni má ngàndà wéná.

Gilà (tǎ gilà, bé gilà, àgénggé) : *petites tumeurs purulentes, pustules.*

Gili (zélé gili, dángátǎnà) : *voir: Békpanà.*

Gòlómìlì : *pustules sous l'aisselle.*

- a) Mè a bé kili hǎá mò ké mé hǎ dò fàlá sàlá tí 'bàkà wi lógbózógbó. Ma zélé wéná, à hé'dé tǔlù, nè má kpóló lí nè, tàbì à né bǎlò 'bàkà à, yà má wé gó. Mè à hò dé 'dò àgénggé.
- b) Fala ke gòlómìlì hǎ mǎ, ne mò de na me ge :
- Mò dó fílá 'bètè, ne mò ko no ne ngo ne nà, zǎ nè mbókó, kó má nè ngbóló ngbè, kó mó í nà má déá mǎ, nè mò nónó nú nè dò élé kǎ mó íkó, nè má nè hó bé nzólé, nè mò mó ngó ì òlò nè. Né ndé wà gbó má gbúà ó né ké 'dà àgénggé gó.
 - Kó fàlá ké má de mǎ gó, nè mò bá kúlí dàalènggò, nè mò dó mà dò mbìtò, nè mò kǎ ngó nè, nè má hìlì sè íkó, má dé sè mǎ gó.

Gòmbólídàfà : *émaciation qui fait que les yeux sont enfoncés dans les orbites comme chez un singe; énoptalmie, due à une déshydratation.*

- a) Mè à zélé, má wià wé bà bē tàbì kpàsá nè, nè gòmbó lí à sí hélélé. Mbè má yóló wéná, tǎ ké lí kó kili tǎ wí nè ǎsǎ vǎ, nè tókó tǎ à 'bò ngbóó bíná. Mbè, má dé wélé, nè má bé ná gélé zélé kó kili tǎ à bóé, nè má dé nà, à ǎkǎ tǎ nè wéná, ó né yù zǎ wi, zóló tǎkò, ní dò ní.
- b) Tàkó gòmbó lí à gésé tǎ à dé òlò nè, nè má wià nà, wà fá wé ì tí zélé ngbóó kó kili tǎ à mò ní, nè wà fá ìnà nè.
- Ombè wà ná : wà zǐ nwá lúúlú lí wélé ké à dò zélé gòmbólídàfà ní. Né ndé fàlá ké wǎ hò ngó zélé ngbóó, kó wà fá ìnà nè gó, yà nwá lúúlú gálá sè à gó.

Góáli : *filaires loa loa.*

- a) Mè à zélé ké má sí tǎ gbálí wi. Mè à bé sà'dè, à ó tí ndalá tǎ wélé. Wà kpá à wéná òlò nú óndílí'bí tàbì ózúfánò ké wà nyóngó wélé ní. 'Dà fàlá kpó, nè à hó ngó gbálí mò, nè à mó ngó yènggé nè, nè ngó gbálí mò dé gònggò'dòò, nè má dé bé nyákálíí. Mbe, nè à má ngó nyòngò gbálí mò ngír ngír ngír, nè gbálí mò félé kálálá. Mbè, nè gbálí mò hǎ 'bò kùkpáá, nè fàlá dò ké ná mò 'bā lí mò do dia ne bina.
- b) Ina ne a ke :
- Wa fa nwá sòlè, ne wa lingi ma, ne wa e de ngo fàlá à nyóngó nè ní, nè má lé tǎ nè, nè à yú, nè má gǎ.
 - Wa fa 'bò nwá élékóndìò, wà língí mà, nè wà zǐ bí lí sí tǎ nè, nè wà zǐ lí à.
 - Wa de sǎ nu wi, ne wa ko ma de ngo gbali à fala à nyóngó nè ní.
 - Wa lingi nwá màtùmbúlù, ne wa e de ngo fàlá nè ní.
 - Wà 'bílí zù tǎ dòlò, nè wà gbá sàngá nè, nè wà gbélé ndòkó zǎ nè, nè wà fí kó kòlònggò, nè wà fí bí lí sí tǎ nè, nè wà é, kó má nyóngó, nè wà zǐ lí à bǎá nè.
 - Wa yálá fú tumbako, ne wí nè e de ngo gbálí à; tàbì wà gbótó zǎ nè, nè wà úfú dé ngó gbálí à, ne dǎ ne ma ndo ngbenze lí a.
 - Ombè wínò wà tǎ 'bò na, wà gbélé 'dò élé kǎ wí zélé ní, nè wà fí kó kòlònggò, nè wà zǐ lí tǎ nè, nè wà zǐ ngó lí à.
 - Ombe winò wa fo 'bo goali lí wele do tǎ.

Gònò'bélé (E : 'bilì tí nyángá gbàlè) : *petite crevasse qui se développe sous l'orteil (Athlet foot) (comparer avec "l'èngèl'èngé")*.

a) Mè á bé dànì ké má 'bilì tí gbálá zù nyángá wélè tè lí gbílí nè. Fálá ké mó é ngó tè, ndé má zélé wéná.

b) Wà á dànì nè dò íni. Tàbì wí nè à yénggé 'dò lí gbáá, nè tàtí à 'bèté, nè lí nè fé fùkúyùkúú, nè má é íkó.

Ombè wà dé 'bò ndòkó kó zálá wà, nè wà kó tǔ nè. Má ngbénzè, nè má é dǔ íkó.

Gúli (zélé gúli, zélé lí, zélé úmá) : *avortement involontaire? (malnutrition, kwashiorkor?)*.

a) (*Mbuamó Cathérine - 'Bobadi 27.7.94*) : We ì fala zélé gúli do dia ne ma né. Fala ke wuko a ba zā, ne fala ke zā wè te 'bo zeke tale go, zeke nale go, ne mo ne ka mo, ya zā a dǐlǐ wena. Ne wele ne ngboo a mo ngo ì na, ε dǐ dǐlǐ, ε dǐlǐ wena.

Ne mbe, ne a ɔ, n'a yala zu a, ne nde a kǔ lí, ne lí gulu zu a gulu. Tabi a yala zu a, ne nde a, a nu lí, ne lí ni ma tǔ wena. Tabi a yala zu a, ne nde a, a nea we gala lí, k'a gbea otú kɔɔ, wa do wena, tabi a gbe lo wena.

Ne ma wia na, fala sa, n'a tǔ yala ni, kɔ kpasa wino wa zeke yale ni ia, ne ma wia na, wa fa ina, ne wa a do zā a.

Kɔ 'da fala ke a tǔ te me 'bo 'da yale ni go, ne ma ne se we ho né zeke tale, ne de te zeke nale, ya lí ma dɔa, ne ma ba we ti be do'do, ne ma fo be de nza. Ne wa na, a kpǎlǔ zā a do be. Ne wa na: "Ma dɛa zi 'bo dati, a kpǎlǔ zi 'bo dati, n'a kpǎlǔ 'bo zā a ke boa. Ní a ma yula tabi te ge nde? A kpǎlǔ zā a do'do, ne lí ho wena, ní a me a zeke gúli." Mbè, nè à kpǎlǔ gó, kó à né kǔ nè, nè lí hó wéná, nè bé à bé sí íkó. Ne ndo nyanga ne de fala ni, ma wia na, wa fa ina hā a, k'a a do zā a. Ne wa gi 'bò mbè hā a, n'a nyongo.

Zélé ni, má yóló ngó gè ndé ? :

* Oyàá lé wà lénggé zí ná, zélé ni má yóló kó yálè ké nàá bé ni yala zi zu a, ne nde a kǔ lí, ne lí gulu zu a gulu, ní dò ní.

* Mbè, nè zélé ni má yóló 'bò té 'dá zélé ké wí wílí fi té kéné à (sòbísì tabì kàséndè). Kó fálá ké wà dé zélé ni dò díá nè gó, nè ndí zélé ni má 'bàná kó zǎ wúké, nè má wiá wé 'dàngá bé kó zǎ à.

* Ombè wà lénggé 'bò ná, má yóló gúlù.

* Né ndé gá gúlú zélé ni ngbóó mé á zǎlò nyóngómò, kpásáá ó ne ké lé tǎá zí mâ wé dùzù zélé lí bià ni. Ní à, tàkó nàá bé kó bé dò díá nè, nè bé gá dò díá nè, má wiá ná, à nyóngó mò ó díá ó né ké lé tǎá mâ wé zélé lí bià ni.

b) Wa fa fala ne 'da wí sǔ. Ne wí sǔ ho ngo ne, ne a tǔ gúlú nè vè. Kó fálá ké iná nè ó kó a bóe ndé, nè à fá iná nè há mó. Nè mò sí, nè mò mó ngó gí té nyòngó nè. Kó fálá ké wí sǔè dò iná nè bíná, nè mò sí, nè mò né 'dá wí ké à dé zélé ni déà ni, nà à fá iná nè há mó.

▪ Mò 'bili liā te kòkólò, ne mò mba do liā wɔɔ, ne mo gi, kó má gbálá, nè mò kálá 'dǔ né dó'dò, nè mò á lí nè té sángo, ne wuke mo ngo nyongo ne.

▪ Tabi wa a zā a do koafe wólò, dò nwá tǔgàzà, tàbì ngòngò, do koafe nzínggò, do koafe sàlàmwéle. Ne wa to ma, ne wa a de ko sani, ne wa a lí ti ne, má nǎlǔ né saboni ni, nè wà tékpé mâ, nè wà á dò zǎ à. Ne wa de 'bo mbe koafe wólé, ne a te hunu do kǔ, te no ne, ne lí zélé tí ndàlá tǔ à má sá'báká.

▪ Wà élé koafe kítò, wa ze ma sǔ, ne wa hunu do kǔ, n'a no, n'a a mbe do zā a.

▪ Ne nde wa mbá ma vé do kpo soe kpo go. Kɔ zeke ke ge, ne wa de ke ge, kɔ zeke ki ni, ne wa de ki ni, ní do ní, se ne wuke ko do dia ne de.

▪ A gónó nyáká kálázānàáwi, n'a kpo ma 'de tili a, ne a yengge ne ní fai, kɔ fala ke ma goɔ, kɔ ma te, ya a bá 'bo go.

Ko a nyonggo ina ni fai, ko ma kpà lí wè mó é gó, ne mbe, ne wi s5e t5 se na, mo dé ndaba, kó wà gbé kòlà tē nè. Ne mo de ndaba. Ndaba ni ma ne:

- Wa de ma de ke zā nu t5a.
- Wa de ma do te ngòkà, do te ngònggò.
- Wa de ma, ne ma ngala de ngo 'bana sanga (30-40 cm). Wa zí te sala nale, ne wa 'bili sanga te ngòkà, ne wa a ngo ne. Wa sanga do fele bili. (50 sur 50 cm)
- Mbè ne wa gbe kola. Ya wuko a dungu ngo ndaba ni. Wa gi kola, ne wa a ti ndaba, se ne wa nyonggo do baa be, do wi de ina ne. Ne wa kala sala te gele kola ni, ne wa lifi do fele te zàmà, ke wa ē ma ɔ ne ke wa ē do ngungge ni, ne wa kpo 'de tili be, tabi gele a.
- 'Do ne, tū kpo kpo, wuko yolo safò, tabi a yengge, ko a si, ne a dungu ngo ndaba ni. A de ni gbaa, ko ma yala do'do, se ne a ɔmo te ne de. (Gbosasa 1988, Zabusu)

Gùlù : voir "Zélé gùlù" à la fin du fichier.

Gbàbiàlàkà : maladie de la gorge qui fait baver. Douleur passagère de l'œsophage.

- a) Mè à zélé ké má zélé kó gélé wi, nè wí nè gúlú sá nú à tē nè zàà. Sá nú à sí zurr. Fàlà ké wà dé, kó má ká káfà fàì, nè ndòtí nè vê, nè má kífí zélé ndà'bà. Ní à mè à kpè tí zélé ndà'bà.
- b) Ina ne ma ké :
 - Wà só li dé kó bílà, nè wà bá yèlè, nè wà é tùlú nè dé kó nú mó, nè wà mo ngó à li dé kó nè, nè má mó ngó hùlù dé kó nú mó í, nè mò gúlú. Nè wí à li kó nú mó ni má ngó àkà mó ná : "Mó nó gě?". Nè mó gésé tē mé 'bò há à ná : "Mí nó lí", ní dò ní, nè lí nè má tē lè kó gélé mó, nè gèdò dò gèdò, nè ngó tē zélé nè gě íkó. Yàlà nú zí nè má há ni.

Gbà'bùà : augmentation de volume d'un des viscères abdominaux (hépatomégalie si c'est le foie, splénomégalie si c'est la rate). Souvent signe de malaria chronique.

Mè à zélé, má dé ná, zà wi há hánà, tàbì ngó ngá wílí kò tàbì ngó gàlè (voir: Gà'bómò).

Gbàgǎ : voir: 'Dángbá gǎ.

Gbàkánzá (ngbànggánzá) : rougeole.

- a) Zele ngbanganza ma a zele ke ma 'banda zi 'da oyaa le zé dati belee Me a zele ke ma yolo ko bũ. Ma ba kpsa wi tabi be, ne nde wena ma ba a obe. Zélé ni má ndó dò báwé tē wi. Tē à bá wè wénà, nè à ndó òlò nè, nè ndàlá nú à féle vê, nè à òkò tē nè wénà. Né ndé kí ni, mó í sè ná, mè à ngbànggánzá. Nè 'dò tũ bòa, nè òmò hó tē à ó né kúlúsóé, nè má á tē à líkpí líkpí líkpí vê, nè nú à, dò nú zǎ à, dò lí gó'dó à vê má dé dò dànì. Nè mbè, nè lí à dé dò nzè'bè vê, ne wa na, gbakanza ma hɔa tē a. Ma ndo do ko zā wi i, se ne ma hɔ de nza de te ndala tē a de. Ko ma ba be, ne be ni, wa tē à zā a dati go.
- b) Gbàkánzá te te wele, ne wa de na me ge :
 - Ze dati 'da oyaa le, wa zā fila nù, ko fo fila nù bina, ne wa de t5 dole, ne wa 'bala de 'do li sũ, ne wa ndo do tē a. Kpsa wi 'bo, ne wa ndo 'bo do tē a. Tàbì wa ndo tē à do sòkò fũ. 'Do ne, fala ke ma ala tē a ia, ne wa ndo a do fila no, takó ké tē à má 'bélé fùkùkù ni ma lo.
 - Kó fàlà ké má hó nzà tē à vê dó'dò, nè wà fá inà wé à dò zǎ à, tàkó à súkpú tálá ké 'bánà zǎ à mò ni dé nzà, ná do má gbó à dò yù zā a go.
 - Iná ké wà á dò zǎ à má ké : Wa zā liā belé, ne wa gbéle de 'do li, ne ma ɔ, ne wa a do zā be. Ne wa de nwá gbozokonga, ne wa gi, kó má gě, ne wa a 'bo do zā a. Ko wa a zā do gbozokonwa ia ni, ya mbé ne ma dé se 'bo a go.

- Dé ngànggà, òmbè wínò wà mba pétrole do nɔ, nɛ wa ndo do wi nɛ. Tàbì wa a dō bière, nɛ wa fele do tɛ wi nɛ, nɛ a nɔ mbe lí nɛ de kɔ zā a. Kɔ fala ke fo mbili we hè do bière bina, nɛ wa a dō 'bete ke li nɛ a gúgè tabi mokpanza, nɛ wa fele 'bo do tɛ wi nɛ, nɛ a nɔ 'bo mbe be sí.
- Né ndé ké 'dà mi, má bá zí 'bò óbénò 'dà mi vĕ, nè mi né nú tóà inà, nè wà há inà há wà, nè mi sí nú tòà í, nè mì kó filá nò tɛ wà vĕ.

Gbàkókàkà'dànggà : *douleur diffuse du ventre, augmentation d'un des viscères intraabdominaux (parfois cancer épiploon?) (voir: Gà'bómò).*

a) Mɛ a zɛɛ ke ma ba wele si tɛ kɔ zā a, kɔ mɔ tamba ia, nɛ mɔ lengge na, mɛ a ga'bomɔ, nɛ nde ma si do tĕ ɛ. Ma de ia, nɛ ngo zā wi nè vĕ ma ɔ kǎ kǎ, à á má tɛ nɛ do dia nɛ go. Wí nè dúngú 'bo do go'do à, ya ma wé go. Li sila à á vwùkpùù. Zā à hana tɛ nɛ 'bo wena. Ma gbɛ wele 'da kálá go.

b) Mbè inanò wà á dò zā wí zɛɛ ni má ké :

- Wa to nwá sinawolo vĕ, nɛ wa kɔ fila nɔ ngo zā a, nɛ wa enze do ma. Wa a 'bo zā wi nɛ do nyaka lundu. Wa gbɛɛ de 'do lí, ma ɔ, kɔ ma nyongɔ, nɛ wa a do zā a.
- Wa zé afe gbèákùbù, nè wa gbɛɛ tɛ óndínò 'do afe nɛ ni, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa a ma 'do gĕa lí, nè ma ɔ 'do sâ tale, nɛ wa a do zā a. Wí zɛɛ ni a ɔ do kpàsá nɛ, nɛ wa a lí nɛ kɔ vere kpo. A ɔ do bê nde, nɛ wa a lí nɛ bi sí iko.
- Wa wia we fa afe te ngbià, nɛ a wa a do zā a.
- Tabi wa fa nwá bàkàkpangbá, nɛ wa 'bala do 'do lí, nɛ wa e, kɔ ma nyongɔ, nɛ wa a do zā a fala bɔa, nɛ wa ngbi tɛ wa 'do tū kpo.

Inà ké wà nó mâ nòà :

- Wà fá áfé ndéíngòndà, nè wà gbélé tí ngù'dú nè dé 'dò lí tabì 'dò dĕ, nè wà é, kó má nyóngó, nè wà nó mâ.

Mbè inanò wà hénzè dò mâ ni ké :

- Wa to nwá ndòlò, kó má 'bú, nɛ wa henze do ma do gĕá nɛ, wè 'dò tū bɔa, nɛ wa kpe tɛ wa 'do tū kpo, sè nɛ wa henze 'bo dĕ.
- Wà fá líá gbànzúkò. Wa gbɛɛ ma, nɛ wa 'bi fila papae, wa fo gbālā kɔ zā nɛ vĕ, nɛ wa mba, nɛ wa enze do ma.
- Wa fa kóá kà'dànggà ké má ó é fĕá ni, nɛ wa mba ma do féle bùlé, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nè wa hénzè nè.
- Wa fa 'bo nwá sĕgbànzòlò, nɛ wa to, nɛ wa henze 'bo do ma. Nɛ nde fele enze do ma a féle kúlùlú (kúlú).
- Wa fa 'bò wɔkɔɔ ke li nɛ a ngbá'dá ni, nɛ wa mba do kɔa ka'dangga tólélé, nɛ wa to, nɛ wa a ma tɛ kɔ gbala, kɔ ma ba we mboo, nɛ wa henze nɛ we 'do tū tale, nɛ a ma se ngo sō omenɔ ni de nù. Wa to ina ni vĕ do tū nu wa iko.
- Wa wia 'bo we henze do nwá tè'bònggò tàbì nwá bèndè, nè wà mba ma do nnwá gbàbĕ.

Mbè inanò wà hóló dò mâ ni ké :

- Wa fa nwá kà'dànggà, nwá gbàbĕ, nwá gbànzíkò, nwá ngbòkà, nwá yòmbòlò, nwá ngòlódòà, nwá tè'bònggò, nwá làbìlì (àpòlò), nwá ngbìndì, nzò'dí nwá ónggò (ké má á filá ni), nwá bànàgàzà, nwá kòkòlò, nwá sàngbàlágéíédàlònggò, nwá kàngà, nwá kò'bò língótò. Wa ma ma vĕ, nɛ wa e nwá yòlò 'dò nè, nè wà hú mâ; kó má béle (má mbókó), nè wà á nò kó mò ké má bé á gâ ni, nè wà fí hú inà ni dé 'dò nè, nè wà ndó hòlò dò â.

Wa ndo dati dò gúlú kú à b'áà nè, wé sòkpò dò tè gbálá zú nyángá à; 'd'ò nè wà ndó hòlò dò ògúlú 'bàkà à b'áà nè, wé sòkpò dò tè gbálá zú k'á à; tàlá nè, wà ndó dò 'd'è tili à, mbà dà kili t'è à v'è wé sòkpò tè gélé à.

Má wia ná t'è à v'è má zóló dò nó s'óngb'óó.

Wé 'dá wí d'è z'élé ni :

Wi ke a de zele ni, a wè te mba ngo mo ci do gele wele go, tabi wuko tabi wi wili go. Zí nè há ni. Má hā wí d'è z'élé ni w'énà à à òkp'ásá wí, ké wà lénggé 'bò do wo tè wúkò tábì tè wílí g'ó, s'è à wí z'élé ni à kp'ásá d'è.

Gbàlitòkò : 1) Ké 'dá kp'ásá nè (G'èàli) : *œdème généralisé, insuffisance du cœur?*

a) Mè a 'dā zele, we ke ma ma ngo le wi ne símílí símílí, kò mo ne ka mo, ne nde 'do nyanga a ma ngo hē ma, ne li a hē 'bò kùkp'áá, ne zā a hana 'bò kílí kílí, do kō a v'è, nè à féngé 'bò t'è nè v'è. Ke dati gbàà ni, a yengge mbe ngo yénggè, gbáá kò fala ke ma ye'be do a, ne nde fo 'bò fala na, a yengge 'bò ng'ó bíná. A dungu de kpo fala ge iko. Mó zò wi ne, né nde mo k'á go, 'bako wia te ba mo (mò zó lénggé ng'ó G'èàli).

b) Iná nè má ké :

▪ Wà zé áfé tètòkò, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà á dò z'á à, nè à súpú fàì, nè wà bá 'bò tàlá lí nè, nè wà húnú dò b'ánggá, nè à nó, tàk'ó à ínì, kó à hílí, s'è nè g'èò dò g'èò, nè má é d'è (mò zó lénggé ng'ó G'èàli).

('Bali mo kpo, mè a zele ke ma é lopitalo go, tati a ina ngbaka. Gene kò mo wia te o lopitalo gbaa zeke do zeke, kò mbe go, ne fio kpa mo de di ni. Mbe go, ne omunganga wa zò gbaa, ne wa í na, mo kp'ásá se go, ne wa t'õ hā owino ke zā mo ni na, wa ba mo, kó wa fá wí iná ngbàkà.

Mbe 'bò go, kò do ngba soe ke mo a ngo dele zele te lopitalo mo ni, nde wi ina ngbaka te fa zu nwá ina ne do usu ne, ne a tombo ma 'dòkòlò mo te lopitalo i. Kò fala ke omunganga wa t'õ ni, ne ne te làkàlà nu wa go. Fala ke ne ne 'da wi ina ngbaka ngboo, ke a í ti ina ne do wala olo ne ni, kò ma tè na a fe go, ne a kp'asa se, kò ni go, se ne a fe ta mè 'bò de.

Kò fala ke ma e, ne mo te nyongò t'õ go, tabi nò go. Ma wia na, wa gi mo hā mo do kpā t'õ tabi gb'enzek'ele (mòkpakpa). Ne nde a sa'de ke a mbulu 'bò mbulu ni, mó wè tè ny'óng'ó nè go, t'òlò k'oyò 'bò go. Mo mó mó fai a sa'de ke a ku kula ni, se ne mo nyongò de.)

2) Gbàlitòkò bá b'è : *malnutrition, kwashiorkor.*

a) Kò fálá ké z'élé gbàlitòkò ma ba be, ne ma hē 'bò t'è a h'èa, nè mílí zú à f'élé bé fílà gbáú. Né ndé kí ni má y'óló tè ké bé à ny'óng'ó sáká ny'óng'ómò g'ó. Mbè, má y'óló ng'ó ké nàá bé à h'ó dò tít'òlè vwú, nè à lá sáf'ò, gbáá nè à sí dò g'èá w'èsé, né ndé ké à lá ni, f'ò ny'óng'ómò kp'ó wé dùzú b'énò nú t'òà ngà bíná. Nè mbè 'bò g'ó, ndé k'ò ób'énò ké à lá wà ni, bé sáb'èlè kp'ó ké à 'b'áná tè òmò bèlè ni, à bóé, nè à ng'ó'dó w'ó bèlè gbáá, 'b'ó 'dá ké ná, nàá à sí. Nè g'èò dò g'èò nè bé mó ng'ó òk'á nè, nè à mb'ók'ó v'è, nè nyángá à mó ng'ó hànà kúpká kúkpá, nè z'á à háná 'bò, nè mílí zú à mó ng'ó f'élé nè.

b) Ina ne má ké :

▪ Ma hē te be ni, ne mò ne, ne mò g'omò 'bete, ne mò te, ne mò to 'b'été ni do t'òlò ne, mò te gí ma gi go, né ndé mò a ma 'dò lí gbaa, nè mò t'èkp'è, ne mò ba lí nè, ne mò a do zā a.

▪ Ne de olo ne, ne mò de nwá gb'ózòk'òngà, ne mò gi 'bò ma sū, ne mò a do zā a.

▪ Kò fala ke mó zò na, ma wè go, ne mò zā líā bèlè, ne mò do lí we, kó ma ne n'òl'ò ne, ne mò do nù, kó ma g'è, ne mò a do zā be. Mó zò se di, ya te be hili sū, ne a ba nyong'omò, ne a mo ngo nyong'ò ne, ya a fé se go.

- Né ndé ngbóngbó iná nè ngbóó mé à ké ná, bé à nyóngó ménò vĕ ké má wia tē galà tókè 'dà à ni, ó né tóló kòyò, tóló nzò, fú sóyà, 'bùà, kúlíkòlà, nwá kà'dànggà, ní dò ní.

Gbàncé (zélé gbàncé, zélé kúlúdu) : *pneumonie? bronchite?*

- a) Gbàncé me a zελεμο, má bá wénà à óbê ké wá 'baná nú bèlè, má dé wà sí kò ngu'dù wà. Má bá bé iá, nè à mó ngó àmá nè, nè ngu'dù à bí bínđi, ne ngu'du à ma ba ngbò'dó ngbò'dó ni, ne a ama dō dō. Mbè, kò wa ì ti ina ne go, ya kō tū lá bca go, ne a fe.
- b) Mbe inanc wa wia we de do zele gbance ni ma ké :
 - Wi ke a í ti ina ne, ne a ne, ne a dolc nwá zamc ge, wa sa li ne na, gbàncé. Ne wa te, ne wa to ma sū, ne wa 'bala de 'do li yerr, ne wa folc do te be ni, ne wa hnc do tē a fai, do ti zu a yerr, ne a o yala.
 - Kò a ne o yala, kò ma wè go, ne wa dolc nwá dàmbúdózàlà. Ne wa te, ne wa 'bala ma sū, ne wa ba, ne wa nā te nu ngu'du a ke ma de hē hē hē ni, tàkó ma le do ma, ne ngó tē ngándá áamá ni gĕ.

Né ndé ómbè wínò wà sá tĕ 'bò lí gèlé inánò ké má wia tē dè 'bò zélé gbàncé ni, ó né :

- Wà fá sálá kúlúdu dò wòkó tū bĕ, nè wà dó, ne wa hclo do ngu'du à.
- Tàbì wà fá nwá kózálákàdá, nè wà yélé, kó má kóló, nè wà mbá dò kúlá 'bóá kòyò, nè wà dó wè hòlò dò wí zélé ni. Tàbì, wà dóló nwá kàànggá dò zímángó dò nwá gòlè, dò nzò'dí nwá ónggò, nè wà gbélé 'bò tĕ nè, dò nwá sàmbè dò nzò'dí nwá yòlò, nè wà mbá mà vĕ, nè wà fí filá nó tĕ nè, nè wà hóló dò wí zélé nè.
- Tàbì wà fá 'bò nwá bèndé, wà mbá dò nwá gbàbùlùti, ne wa hu ma, kò ma beie, nè wa zí nc se'de, nè wà hóló dò ngu'du bé zélé gbàncé.
- Tàbì wa fa 'bò nwá nzìngá, nè wà lingi, ne wa zí nc se'de, ne wa hclo 'bc do ma.
- Kó falá ké kí ni má káfá dó'dò, nè wà fá nwá bànggànzà (sebangganza), nè wà 'balá mà, nè wà á li tí nè, kó má nyóngó, nè à nó mà, nè má gĕ sé ikó.

Gbàndòlò : *cataracte (voir: ndòlò et wi).*

Gbàtálè : *dermatite prurigineuse? démangeaisons?*

- a) Mè à zélé má dé tē ndàlà tē wélé, má á tĕ à, dò búlá lí à vĕ. Má talá wénà, nè wí nè nónó tĕ à wénà, nè má kú kútù. A wè we dungu te fala gē go. A kōa fai a fala ke ma a we. Gbatale ma a te wele, ne nde mc zó wóló tē a go, tē a ma o lísí lísí do oá mc.

b) Ina ne me a :

- Nwa gbózókòngà. Wa gi ma, kò ma gbala, ne wi ne a folc do tē a. Nè dátí fòlò tĕ à, nè à nónó lí mà vĕ, se ne a folc lí mà dò iná nè dē.
- Wa zε 'bc kcafe nzínggò, do kcafe mà'bòtò, ne wa gi, kò ma gbala, ne wi nè folc do tē a. Ne nde a te fòlò do sanga li a go. Ni go, kó lí nè hó te gbalì a iá, ne li a ma o iko. We ke me a dā inà.
- Tàbì wà élé 'bò kóáfé ngózé, nè wà gí, kó má gbálá, nè wí nè fóló dò tĕ à. Kó à mó ngó fóló nè, nè à dé zĭ, ná dĕ má té lí à tàbì nú à gò, wé ké mé 'bò à dā inà.

Gbàtáná (gàgàtáná, gbátòkò, gbá tùlú nyángá wi) : *crevasses qui se développent au talon.*

- a) Gbàtáná me a zélé mó ke ma ba timili nyanga wele. Ma de wele fala ke a yengge kò mboc titole 'da fala fai. Gene kò a yengge do mc gaza wi (mòpápá), tabi a yengge 'bc do wila nyanga a, ne ma de 'bc a dea iko. Ma de ia, ne tulu nyanga a ma gba gba hár hár de nù. Wà sá 'bò lí nè ná "gbátòkò", wé ké má dé tē nyángá mó iá, nè ndé má bísí dĕ gò, ó né ké má tēà wé gbà tókò dō mó ni.

b) Ina ne me a :

- Wa fa kca ta'be (bùlé) ke ma fi fila ni, ne wa lingi ma do li ne, ne ma ē iko.
- Tabi a folc nyanga a, ne a lingi tulu nyanga a do sangbala tabi tà kènzé.

- 'Da oyaa le wa fi zé sa'da koni li we, ne wa gbele ngutu ke te ne, ne a nulu do fala li gbá meno ni, ne ma lo iko.
- Wa 'bili 'bo li ogba meno ni do bùlùtí tabi rasoír, ne wà hónó òló nè, nè ma lo iko.

Gbátòkò : *voir*: Gbàtáná.

Gbàwílí'dángbà : *voir*: Ndùlùnggá.

Gbàzélézù : *migraine*.

- a) Gbàzélézù me a zele ke ma ba wele si kó zu a, má zélé vwö vwö ní, nè zú à dé nyě nyě. Ma de o ne ke zu a ma ne kē sanga te ngbe boja ni. A fi félé tulu zú à, nè à énzé mâ kítí nà má ámbá mbè ngáwí ké má dé vwö vwö ni.
- b) Wí ké wá gbà iná nè kǎ à ni, a ó boe nde, nè à hóló dátí à. Tàbì wà fá nzò'dí nwá yòlò, nè wà fi kó kòlònggò, nè wà zí lí à. Tàbì wa fa 'búlú ke ma de tati a zele ni, ne wa lingi ma, ne wa zí 'bo li a. Tàbì wí ké a gbea zí wélé gbèà ní, nè à é kǎ à té wè, nè à 'bé zú wí zélé ní, nè má gě íkó.

Gbàzùbǎ (zélé gbàzùbǎ) : *symptômes de méningite*.

- a) Me a zele ma ba wena a obe. Ma bá à iá, ne ma ba zu a de 'do gele a nganda wena ó nè bǎé má kó, nè má zílí dé nù ni. Ma de, ne ma fi zu a de 'do o ne ke me a ngba a wele ko à à sá'ba gélé à de 'do a ni. Má là ngbè bé sí dò záyéle, wé ké záyéle má sá'ba gélé wélé tabi kǎ à sá'ba, nè gbàzùbǎ má 'bété zú à dé 'dò 'bità íkó.
- b) Inà nè má ké :
 - Wa zā kótókóbǎ, ne wa 'dene ma, ne wa fi 'do lí, ne wa i do gele wi zele ni. 'Do ke wa i gele a ia ni, ne wa fa kula woko bō, ne wa do ma, ne wa zí bi no te ne, ne wa holo ne.
 - Wà dé nzò'dí tú bǎ, nè wà língí, nè wà zí lí wí zélé gbàzùbǎ. Tàbì wà dóló 'bò nwá nè, nè wà á 'dò báwé lí, nè wà í dò gélé à.

Gbè : *voir*: Zélé gbè

Gbégbé : *voir*: Zélé gbégbé.

Gbiná : *contusion, luxation, foulure*.

- a) Gbiná me a zele mo ke ma ba wele olo ke wa zea a zea, tabi à fi nyanga à ko kō, tabi a tia ko kamiō, tabi a tia ngo dō, tabi a koa nyanga a, ní dò ní. Né ndé tē a gbini, nè má hó lí ngbè hǎa go, ma e a do gbina, má yàlà lí ngbè yàlà íkó.
- b) Ina ne me a :
 - Wa lu ka, kó ma gē be sí, ne wa henze do ma.
 - Tàbì wà kótó 'bèté kó tǎa íni, ne wa a ma ko gbala, ne wa e li we, ko ma ba we, ne wa a de ngo gbina ni, ne wa enze ne.
 - Wa tō 'bò na, wa fa nwá pakuli, dò nwá gbìnikésé, do nwá ngàtà, ne wa to ma vē, ne wa enze ne.
 - Wi ke wá gba ina ne 'do kō a gbà ni, a wia te holo ma, ne ma gē iko. Tabi naa obe dā a wia 'bo te holo gbina.
 - Ne nde de kpo ko ne ni, mbe gbina ke wa wè te holo ma go ni ma boe : gbina gomō te fo, tabi gbina olo gonō wala. Ki ni wa i mâ i. Wa dolo nwá yòmbòlò, do nwá yòlò, do nwá kángà, ne wa mba li ma kpo de ko kpana, ne wa gi gbaa, ne wa i do li gbili te mo vē. Tàbì wà í dò báwé lí íkó.

Gbíní : *fracture, pliuire*.

- a) Gbini me a zele ngbóó ni gó. Má wiá wè dè wélé 'da fala ke a tia tabi ngo te, tabi te ma gbini, ne ma ze a, ne 'baka a gbini, tabi ku a gbini, tabi gbogbolo a gbini. Tabi a bi bolo do ngba a, ne wa ze a do do te, ne tē a gbini ni. Mbè ne gbālā tē a ho nza, tabi ma gbini,

ne gbālā hò nza gɔ, ne ndala tē a 'bana de 'do ne. Nè wè ì fàlá nē, fàlá ké mó 'bé ma, nde ma de lé'bóló. Mbe gɔ, mɔ ne 'be ma, ne giti gbālā wele wòkó wòkó, se ne mɔ í na fala ni gbini dē.

- b) *Monzabana* : Ne nde fala ke 'baka mɔ gbini, tabi ku mɔ ma gbini gbàà, ne fala ke wele do mɔ dō boe, ne wi ni a fa mɔ gbagba, ne a nā ma ngo fala ne ni, ne a enze ma nɔ, se ne wa la do mɔ te nu tɔa lopitalo de.

Ne nde fala ke wa hɔa do mɔ te lopitalo mɔ ia, ne ominganga wa gālā nyanga mɔ ngo.

Ne 'do ki ni wa e 'bɔ mɔ kɔ tɔa gba tū, we zɔ na, gbālā nyanga mɔ gbini, tabi ma zɔlɔ li ngbe e nde. Ne wa gbɔtɔ ma, ne wa do de li ngbe ε. Wa do 'bɔ mɔ te kɔ tɔa wa sa li ne na tū sambo.

Ne nde gbālā te wele ma gbini, kɔ wi ke wa gba ina ne 'do kō a gba ni, a wia te hɔlɔ fala ke ma gbini ni gbaa, ne ma le vē do dia ne, ne wi ni a ne ne ɔ ne ke gbālā tē a gbini gɔ ni.

Ne nde a ma ngo hɔlɔ ma, ne a la fala ke ma gbini ni a di, ne a hɔlɔ ke ma gbini gɔ ni. A hɔlɔ ke ma gbini gɔ ni nganda wena, kɔ a ne da kō a, ne a hɔlɔ ke ma gbini gɔ gɛɔ gɛɔ.

Kɔ fala ke a ma ngo hɔlɔ ke ma gbini gɔ ni, ne a tō hā mɔ na, mɔ bi nganda. Mɔ bi me ge iko, nde a ma zele gɔ. Kɔ a ma ngo hɔlɔ ke ma gbi gbini ni, ne a tō hā mɔ na, mɔ te bi gɔ, nde a ma me ge ma zele mɔ ge. Kɔ fala do ke mɔ bi zele ne bina.

Ma na, wa fa nwá fiakuli, ne wa to ma vē, ne wa enze ne. Do nwá gbinikese, do nwá ngata. Tabi wa lu ka, ne wa enze 'bɔ do ma. Tabi a kɔtɔ 'bētē kɔ tɔa li (tɔa ini), ne wa enze ne.

- c) *Zagbalafio* : Fàlá ké tē wélé gbíní, nè wǎ wiá wé dè ná mè gè.

- Wi ke wǎ gbá ìná né 'dò kō a gbâ ni, tǎbì wi wili tabi wuko ke ǎ kua be dā ni, hā a ɔ boe, ne a hɔlɔ ma 'do be tū sí iko, ne ma le vē do dia ne. Ne nde wa hóló do ina gɔ.
- Né ndé wí ké wǎ gbá ìná né 'dò kǎ à ni, à hóló mâ hólà gó, à 'bé mâ 'bíà íkó. Kó fàlá ké 'bàkà mó ké sì ngó galè má gbíní, nè à 'bé ké sì ngó ngáwílí kǎ, ní dò ní, nè gbíná má kpó ngbè íkó.
- Ne nde díá né ná, fala ke 'baka mɔ gbini, tabi ku mɔ ma gbini gbàà, ne fala ke wele do mɔ dō boe, ne wi ni a fa mɔ gbagba, ne a nā ma ngo fala ne ni, ne a enze ma nɔ, se ne wa la do mɔ te nu tɔa lopitalo de.

Gbòè (zele gbòè) (*comparer avec: zélé kòyò*) : *fistules*.

- a) Gbòè me a zele mɔ ke ma ba wele si te gulu 'banga a. Ma ndo ɔ ne gulu ni. Nu a hē hēa, má ndó dò kǎ né ni, nè má zú'dú dé nzâ gbaa, ne ma gbo do mā. Ne nde mā ni ma nō nōlō fai né sã nu nda'ba ni. Hólò òlò hēá mè ni má ɔ fóé, nè má hó fài dò mā. Wí nè à nyóngó 'bò mò dò díá né gó. Kɔ fala ke wa kpà wi ina ne dō gɔ, ne wi ne a fe dō iko.
- b) Ina ne me a kole kpo ke ma de tati a zele ni. Wa mba do ndǎlǎ, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zí li ma, se ne ma ē dō de. (Ndǎlǎ me a be sa'de ke wa ɔ te te, ne sa nu wa de ndúfē ndúfē ɔ né má lí dani gbóé ni. Né ndé kole ni ma si tē ε do gele koleno vē.)

Gbògò'dò (nyòngògò'dò, máyèlé, zélé lí wèsè) : *lombalgie. (Les gens disent que cette douleur est la conséquence d'un travail dur en plein soleil.)*

- a) Gbògò'dò me a zele mɔ ke ma ba wele si te kɔ gbògbóló a. Ma ba wele fala ke wi ni a kō we de to li wese wena, tabi a yengge ngo li wese wena. Me a zele olo wese. Fala ke nyongogo'do dea mɔ ia ni, ya mɔ do ngawi bina. Mó né nò bé sí, ne gulu ku mɔ de gbuyuu, nè kó gbògbóló mɔ ngbénzé ɔ ne li dani ni. Má dé mó, kó mó né ìní nè, nde a li ini go'do mɔ fila ga'di ga'di, lí li ini ɔ ne lí li gbòzókòngà ni. Kɔ gbogbolo mɔ má wele kpòrr. Mɔ ne ɔ nù, ne mɔ ɔ nù do talaka, se ne ma we mbe be de. Kó fàlá ké má bá mó ngándá wéná, nè mbè, kó mó dá'ba tē mó dá'ba, nè ìní wiá wé hò tē mó íkó, nè mbè, nè

mó s'ó dé tè mó íkó. Nè wà ná, òmúyèlénò, wà há wà hó gè. Nè nde ma là ngbè do nyongogo'do go, ko we ke me a tele te sa li ne.

- b) Nè nde a, te de, wa t'oa na, fala ke mo í na, mo do nyongogo'do nde, mo wia te t'õ hã wuko 'da mo, ne a fa afe te wa sa li ma na "gbàtúkò", ne wuko 'da mo do t'ẽ a ngboo a gi ma gbaa, ko ma ne gbaala ne, ne a gi lí ne do dia sanggo, o ne ngbàli, tabi ngbót'ó, tabi ndà'bà, kula ne tabi t'olo ne, ni do ni. Ne a 'bala yiki, nè à á t'ẽ ne, nè ma ndi o dià, ne a lu ka de te ne. Ne mo wi zele mo ko'bo de zã mo gbaa, ne te mo zolo gbèngèmò, ne dã ina ni fi t'ẽ e ti ndala te mo v'ẽ, we tako ma de zele nyòngòg'ó'dé.

Mbè inánò má 'bò ké :

- Wa fa afe t'engbià, ne wa to ma, ne wa a ma 'do lí, ne ma o, ko ma nyongò, ne wa tekpe ma, ne wa a do zã a.
- Tabi wa fa afe m'anggé, tabi afe t'andà, tabi afe nyòngònúkákávwà, tabi afe ngúlà, áfé gbéákùbù, áfé t'endúlù, áfé kpúkúlù, ní dò ní, nè wà t'ó má túà, nè wà á 'd'ó g'èá lí, kó má nyóng'ó, nè wà t'ekpé, ne wa a do zã wí né. Né ndé inánò ni v'ẽ, wà dé mà lí sóé kpó g'ó. Wà dé ké gè, kó má wè g'ó, nè 'd'ó né, nè wà fá mbé né, ní dò ní.
- Wa fa 'bo kpo kpo afe t'engbiá ni, ne wa e, ko ma kolo, ne wa to ma do funza, ne wa a ma lí d'õ, ne wa no 'bo ma we zele ni.
- Mó gbele tè ndúngbé, tabi m'and'anggélà, tabi sekeke tandala ke ma fi fila ni de 'do d'õ, ne mò nó mà.
- Mó gi 'bo gbózók'ongà, kó ma gbaala, ne mò no ma vele kpo tutole, midi, do g'èa wese.
- Tè 'Bodenge wà dé n'è : Wà mbá zù nwá tè mòlò (gbózák'ongà, bele, ngbòk'á, k'óf'è ngoze, dò tè bonggo tabi òk'á. Nè wà g'í; kó má gbálá, nè wà á k'ò ve'e, nè wí z'élé à nó t'ít'òlè, midí dò g'èá wèsé. (Dr Kongawi)

Gbògbólówi (gònò ngbùndù, z'élé 'd'ò) : *lombalgie, douleur au bassin, douleur sciatique.*

- a) Mè à z'élé 'd'ò, má bá w'élé ng'ó gbògbóló à dò nù. Ma yolo 'bo ko ndàna, gbaa se ne ma ngeme v'ẽ de gbogbolo mo de. Má bá w'élé òlò ngándá déá t'ò, ó né zã nù, gòmò tè, bà dí t'òlè, t'ò t'ulà, dùngù dé kpó f'álà kpó f'ài, nè 'd'òk'óló nè ny'élé, tabi fala ke kolo ma ngo ala t'úkú t'úkú, ne mo te de to do li ne, ní dò ní. Má bá mó iá, ndé mó wé sé wé g'ongó dú wala tabi dè ngá déá t'ò go. Mbè má fí w'élé nù hó ng'ó p'ósò kpó, s'è nè má é d'è.
- b) Nè nde wi ke wa gba ina ne t'ẽ a gba ni, ã à de ma.

* Z'élé gbògólówi bá mó b'ã ndé, nè mó ó ng'ó búnggù, nè wí d'è z'élé ni, à ba gbulu gua we, ne a ba k'ã gole, ne a t'oe do t'ẽ a. Nè à e t'ulú nyanga a te we gbaa, ko ma ne ba we, ne a ma do 'do mo. A ba 'bo kútú nè, ne a gba do ngo fala ne ni v'ẽ.

* A fa 'bo t'á'dá nè, ké má ó né gbìnik'ílé ni, tabi p'úá ké má dé z'élé ni, nè wà 'd'éné w'òk'ó w'òk'ó, nè wà g'í, kó má gbálá, nè wà f'ó mà 'd'ó lí d'ó'dò, nè wí z'élé g'ú zã à nù dé ng'ó búnggù, ne wa bá lí iná ni, nè wà é dé ng'ó gbògóló à, nè wà á f'úi 'd'ã nè, nè wà mó ng'ó hùnù dé ng'ó gbògbóló à ni. Wà húnu gbáá, kó má t'ú, nè à k'úlú ng'ó, nè à dungú dò g'ó'dó à, nè à mó ng'ó n'è.

* Fala ke mbili o 'bo ko mo, ne mo wia te oso k'amànz'ongò (atomic), ne mo ko ma ngo gbogbolo mo v'ẽ, ne ma le te ne nzì o ne tandala ni.

Gbókò (z'élé gbókò, z'élé gbógólónyángádùà) : *mal aux chevilles.*

- a) Mè à z'élé, má bá w'élé tè kpóló nyángá à; wí né nè nò bí s'í, nè má z'élé w'énà.

- b) Wà í z'élé gbókò dò báwé lí dò nwá y'òlò dò nwá bilibàlà tabi nwá k'àngà; tabi wà d'óló nwá nyáká gbókò, nè wà t'ó mà, nè wà k'ó filá nó ng'ó nè, nè wà énzé nè.

Kó f'álà ké má è g'ó, nè wà bá w'álá gbókò, nè wà gbó w'òlò t'ẽ nè, nè wà f'í f'élé, nè wà kpó dé nú g'élé nyángá mó ni, nè mò y'èngg'è nè gbáá, má té dò ò t'è è, yá má g'èá iá.

comparer avec: ngbókó z'ug'òlò (E : z'ingbákò) et ngbèl'èng'ú'd'ut'íátè.

Gbùlúkùtú (gbùlúgbùtú, sèkpékpé, zélé sàbindá) : *polyarthrite*.

- a) Gbùlúkùtú me a zele ke ma ba wele, ne ma kala li gbili tē a vē : li gbili 'baka mo, do li gbili nyanga mo, tabi fele nzábélé nyanga mo, do 'do gele mo. Fàlà 'bò ná mò kulu ngo, kó mò de nga te dea mo 'bò bina. Nè tē mò bá 'bò wè tē nè wénà. Wa 'be mo bia, sè nè mò hó nzâ dé.
- b) Ina ne ma ké :
- Wa fa nwá yolo, do nwá kà'dànggá gbèdùà, ne wa e li we gbaa, ko 'do ne nyele, ne wa e nù, ne wa i do wi zele ni.
 - Wa fa 'bò kula nwá yolo do kula te gole, ne wa do ma, ne wa gba ma do li gbili te wi zele ni vē.
 - Wa gba 'bò tókò te papaye, ne wa gba do li gbili te wí nē.
 - Do sangaze belee, ne wa ba a, ne wa la do a 'do lî, ne wi nē a holo tulu tē a, ne a le 'do fúá li, ne a o de ti lî ni, nè à é zú à dé nzâ, gbaa we sa kpo, se ne a ho nza de. Ne nde wá wè te fi a te 'do li ke ma 'du wena ni go, na do ma gúlú zu a go. Mbè wa wia te fi a do nu ngbaka ne, ne wa ma ngo taka li de tē a. Ya me ni, wa a wa i a do onwánc ni. Do fala ke wa de do a ní fala tale, ne a yambala se we e nyanga a nù. We ke gēa lî ni le ti ndala tē a, ne ma gē yokoko, se ne li gbili tē a o do ngawi de.
 - Ko takò li gbili te mo ma mbòko ni, ma wia na, wa fa gā mo, tabi gā saso, ne wa le ne zamò, ne wa gbini nwá gbìnìkésé, do nwá yombòlo, do nwá kángà, ní dò ní, ne wa si do ma. Wa a lî te ne, ne wa do li we. Ma nílò gbaa, ko ma gbalá, ne wa e nu, kó ma gē mbòò, ne wa i do a, li gbili tē a vē, ti ku a, 'do gele a, li gbili 'baka a vē, dò félé nzabele nyanga a.
 - Wà tó 'bò ná, mè à zélé kpíá mò, wè ké wà hóló mbító nè dò fálá ké má zélé nè ni.

Héámò : *gonflement, inflammation, enflure, tumeur, abcès*.

- a) Hēa mo ma saka fala ne go. Kili te mo vē ma we duzu hēa mo. Nde hēa mo ndo mo gbàà, ne ngo fala ne ni, ma ba we wena. Mbe go, ne te mò de gē zǐéé, ne mò o de ke zā we ge iko. Ma ne la tū boa tabi tale, ne ma ma ngo hē ne. Ma hē do kuti ne, nde a ma be sí, se ne ma ma ngo gā ne de.
- Hēa mo ma 'bò do ngo gili ne dele wena; ó né kili, àgénggé (tē gilà), ndòndólò, ndòndóló zā wi, ní dò ní. Fálá ké hēá mò hē mó ikó, nè mò énzé dò inà, nè má è sè. Kó fálá ké má yóló kó gèlè zélé, yá má hílí sè gó gbáá ná, zélé ni má é, sè nè dé.
- b) Fala ke hēámò de te wele nde, ne wa wia we de na me ge :
- Wa gbèle dúgùlù, ne wa a ma ko gbalá, ko ma ba we, ne wa a ma ngo hēame ni, ne wa henze nē.
 - Wa fa nwá nyáká gbàbílí, ne wa to, ne wa a ko gbalá, ko ma ba we, ne wa enze ne.
 - Ko takò hēámò fumbu, ma wia na, ngba soe ke tɔa ne te gā go ni, ne wa fa nwá bàtè, ne wa to ma, ne wa enze ne. Tabi liā gbàsi, tabi wa gbèle te ndimbo, tabi te dó, do afe bángá, do liā tókò mbàti, do nwá gbàbùlà, nè wa mba ma do 'dolo kusi, wà tó sú, nè wà énzé nē.
 - Ko fala ke inanc ni ma kō mò kōa nde, ne mbe go ne ma fumbu. Ko fala ke ma kò mo go, ne wa enze gbáá, ne ma de mā. Ma na, wa gomò, se ne mā ne ɔsɔ ko ne, ne te mo bũ de.
- Wa gomò do kándóló tabi làzólà. Ne wa kpíí, ne wa dolo nwá sekèke tandala, ne wa yulu de li holo ne, nè wà dolo gbànzìngá, wa a 'do bawe li, kó ma fe, ne wa lombo ngo ne. Fala ke wa gomò ia, ne mbe go, ne ma de tū tale, se ne má nè ɔsɔ de. Ma ɔsɔ ia, ne ndala te mo dókó ògò ògò, nè mò élē ma do'do, ne mbé ndálá tē mò hó dé òlò nē.
 - Ne nde mbè zèlemò mó wele wena a hēa mo. Ma hē tē à , kó wà gómó, nè mbé nè é nú é. Má ná, wà ndálá mā ndálá. Wà bá má hēá mè, nè mò 'bílí líá tē ké má féndé ngó

lí wálá ni, nè mò 'bílí í, nè mò 'bílí í, nè mò bá ké gbògbò ni, nè mò dá má nù. Nè mò bá má hě́á mè sọ́ ni, nè mò kọ́ nù líá tẹ́ ké má 'bàná gùlú nè ngà ni, nè mò kọ́ 'bò tẹ́ ké sọ́kpọ́ nè ngà. Nè dò 'dá fálá ni, nè mò t́ ná : "Mí kọ́á má hě́á mè gẹ́ dé nù líá tẹ́ gẹ́, kọ́ fálá ké má tẹ́ gbáá, kọ́ má kpọ́ 'bò mbé ngbẹ́ dé òlọ́ nè, sẹ́ nè mbé hě́á mò má hě́ 'bò mi dẹ́." Kọ́ mò dé ni, nè mbé hě́á mò hě́ sẹ́ 'bò mò gọ́.

Tàbì, wà ndálá dò gbālā falanga tàbì dò nwá mbilì. Nè mò dé má hě́á mè dé tẹ́ nè, nè mò fí dé lí wálá íkọ́. Kọ́ wí ké à lá, kọ́ à bá mbili ni iá, nè hě́á mè má là sẹ́ tǎ 'bò dé tẹ́ à, nè ndé má hě́ sẹ́ 'bò mò gọ́. Mbè wà ndálá 'bò 'dọ́ fua lí, tabi do nu liā te. Né ndé má dè gọ́. Má wè ná, wélé tómbó zélé 'dá à há ngbà à gọ́.

(Mọ zọ tele te ke wa ndala do agengge.)

Hě́á mò kọ́ zǎ wí : voir "ndòndóló zǎ wí" ?

íwàkú : voir: Zélé nó 'bètè.

Káká (E : kákáyá) (káká dani, káká hě́á mò, ní dò ní) : *enflement des ganglions suite à une plaie, une tumeur, etc.*

- Mě à mò ké má zélé wélé tí 'bàkà à, tàbì gùlú kú à, tàbì 'dò zálá à, nè ndé má yúlá tẹ́ gèlẹ́ mò, ó nè dani tàbì hě́á mò; tàbì mè à mò ké má tóndó tẹ́ lí gbílí tẹ́ wélé òlọ́ gèlẹ́ zélé ké má bá à ni.
- Oyàá lẹ́ wà kọ́ zé bú wè dé ngọ́ nè, nè má gě́. Né ndé má wiá ná, wà dé zélé dani tàbì hě́á mè tàbì gèlẹ́ zélé ni, kọ́ má é, nè káká nè gě́ íkọ́.

N.B. : Wíá wè : Fala ke mbè wí mó mò kpọ́ kpá zí wè dò wélé, nè mọ zì te ne bíná, ne mọ ì 'bò gulu kpa we ni gọ, ko mọ kpa ngba mọ do onya wi ni li wala tabi do nde, ne wa na : "Zó, nyá à á ni", ne wa ma ngo gọmọ kǎ, tabi te tǒ kǎ zu we hā mọ iko. Nè mó gese hā wa ná : "Kákáyá kpa we 'da wa zi ni ma ke ma hě́ mi íkọ́, mí ì tí gùlú nè gọ́."

Kálá (zélé kálá) : *maladie d'enfant; l'enfant atteint de cette maladie grince continuellement des dents ou mord les bouts des seins de sa maman quand elle l'allait.*

- Mě à zélé, má bá wéná à óbè. Bé à dúngú, nè à má ngọ́ nyòngò nù à wéná, tàbì à ómọ́ bélé, nè à nyóngó nù nè. Nè mílí zú à, má mó ngọ́ fèlẹ́ nè, nè ndálá tẹ́ a mó ngọ́ kifí nè, má ó bé háúú ó nè tẹ́ kálá 'dò lí gẹ́, nè à mbókó wéná. Mbè, nè má dé bé, kọ́ mbé gèlẹ́ zélé tẹ́ tẹ́ à, nè à fé íkọ́.
- Inà nè má ké :
 - Wa dó nyàkà kànggá, dò sá'dá kóni ngọ́'bò, nè wà fóló tẹ́ à, kọ́ lí nè sá dò díá nè, nè wà ndó tẹ́ à dò mbítóe ni vè. Wà dé mà ní tǔ kpọ́ kpọ́ fàì, nè má é íkọ́.

Kálè (tè kálè, tè kálá, tè ndàlàngbà, tè dènggè) : *être en retard pour marcher.*

- Wà t́ mà wé bé ké à né nò dǎ gọ́. (Má là ngbẹ́ dò tè dènggè : voir dictionn.)
- Bé ké ǎ tiá kálè ni, wǎ wia wé dè dò â ná mè gè :
 - Wà fá nwá gbàbùlùti, nè wà 'bálá dé 'dò lí, kọ́ má nyóngó, nè wà tékpé, nè wà á dò zǎ bé tè kálá 'dò ngbẹ́ dò 'dò ngbẹ́, nè à né íkọ́. Wé ké mè à wòkòsò má tálá tè wi wéná, kọ́ má tálá gó'dó à, nè à kúlú ngọ́, nè à né íkọ́.

Kámbákélé (kúmbákélé, kómbókélé) : *teigne tondante du cuir chevelu (tinea capitis, trichophyton?)*

- Mẹ a zele ma kombo te wele wǔrr wǔrr ọ ne li gbālā mbili ni. Ma ọ te mọ, nde fala ma kombo dò tè mò ni ma tala wena. Ma ndo kombo gbàà, ne ma ọ ne ke te mọ do dufa ni, ne li ne a fila. Ko ma ne la 'do kō tū be sí, ne li ne ma ngo kutu ne. Ma ọ do zā mili zu mọ nde, ne milino fala ni kpǎlǎ vè, ne fala ne ni kutu be kpúrr, nè ké zǎ nù nè má á bé ngénzè ngénzè ngénzè, nè má mó ngọ́ tálá nè. Kọ́ mò nónó mà, nè má mó ngọ́ dè dò lí. Kọ́ lí nè dé tẹ́ zú kǎ mò, nè má wiá wé à 'bò tè mò gèlẹ́ fálánò.

b) Ina ne má kè :

- Dàti, mò kélé zú wí nè dò tòtóé. 'Dǒ nè, nè mò fá nwá sàkàyà, nè mò nūlū li ne, nè lí nè sá vĕ. Nè mò dó gbálá filá nzō dò mbítò, nè mò lingi do li ne vĕ. Tàbì mò dé tókó nzingá mbàtì, nè mò kó lí nè. Tàbì mò dóló nwá dombàtì, nè mò kó lí nè, ní dò ní. Kó fala ke mó mbòkò te mo te ne go, ne go do go ne ma e tati a inànò ni íkó.

Kàsénggè (kàséndè) : *maladie vénérienne : gonocoque ? syphilis?*

a) Mè á zélé, wí wíli bá tè wúkò, tàbì wúkò bá tè wí wíli, nè má kómbó tĕ à dò mílí zú à vĕ, nè má álá ngó tĕ nè. Má ó tè mò wéná, nè má gbé mò. Mbè, fálá ké wá dè ìná nè dò díá nè gó, nè má wiá wé sì ngó bènò wà né kò wà ni. Mbè gúlinò wà tĕ wĕ nè ni má wiá wé yòlò ngó kí ni.

Zélé kàsénggè má là ngbĕ dò sòpìsì, wé ké sòpìsì má kómbó tĕ wélé gó.

b) Zélé ni má é tàtí à tè lòpitàlò.

Kátákpú (E) kàsìkpó: *coqueluche*.

a) Kátákpú me á zélé, ma ba wena a obe. Ma ba a ia, ne nde a kò'do wena, o ne ke mboło bá à bà ni. Fala ke a ma ngo kò'dó ne, nè à kĕ nū nè, nè hí à kálá dé ngó, ne ma o ne ke fele sila a ma ne go gono ni. A kó'dó gbáá, nè à ǎlǎ 'bo wòóó. A ómó bèlè, nè à ǎlǎ dō, à nyóngó mò bé sí, nè à ǎlǎ dō. A ǎkĕ 'bo te ne wena.

Né ndé fálá ké mó kò ná, bé 'dà mò bá zélé ni gó, nè mò kpíkpi nū nè dò ìná.

b) Ke zi dati, ne nde ina mbati te hò go ni, ne wa dé zé na me ge :

- Wà bá dale, kó fò dàlè bíná, nè wà fá sà'dé ké lí à zò ni, ne wa gbe a, ne wa gulu a gbaa, ko a kolo, ne wa gi a. Ko 'do ne nyele be sí, ne wa ba a 'do li dō, ne wa sulu lí nè do ndambu dò tĕ, ne wa e ma nu be, ne a no, tako ma gbe ngáwí 'dà tála ké à kó'dó tĕ nè fàì ni.
- Né ndé wéná wà fá gōe ke li a na búbúlúbú ni, nè wà é 'bò à ngó wè, ne wa sulu lí nè dò dàmbú dò tĕ, ó né kpó ké 'dà dàlè ni.
- Mbe 'bo a 'dolo go'do yélè. Wa fe'de ma do yiki, ne wa hā ma hā be, ne a no.
- Mbe 'bo a nwá ma o te li gò, li ne a ndònggé. Mó dolo nwá ne, ne mò yele ma, ko ma kolo, ne mò to vĕ, ne mò sulu do dambu, ne mò hā ma hā be, ne a no .
- Wa fa 'bo nyaka hĕlĕ, ne wa do do mbito, ne wa a kpātō te ne, ne wi zele ni a la'da.
- Wa fa 'bo nwá kàlò, ne wa a ma ngo yinggili, ko ma kolo, ne wa to ma, ko ma 'bu, ne wa e li li we, ne wa a tō 'do ne, ne wa a fū ina ni 'do ne, ne ma o se ne dambu ni. Ne wa a ma nu wi zele ni, tako a no.
- Wa fa 'bo kula nwá gbòdò, do tolo nwá ndĕlĕ, ne wa a ma ngo yinggili, ko ma kolo, ne wa to ma, ko ma 'bu, ne wa a tō 'do li, ne wa e li we, ko ma anga, ne wa a fū ina ni 'do ne, ne wa yufu ma, ne wa a nu bé nè à nó.
- Ombe wa gónó 'bò nwá gòlè, tàbì nwá kùmbà, nè wà gí kó má gbálá, nè wà á tĕ tĕ nè, nè wà só dé nū bê, tàkó à nó, kó má 'bíli fĕlĕ mĕnò ngó silá à mò ni.
- Wà fá dĕ 'búa húhùlù, nè wà dó, nè wà mbá dò kpātĕ, nè wí nè à lá'dá.
- Mbè inànò ni wéná, wà dé mâ tàkó bé ni nó mâ, nè à ǎlǎ okua mĕno ke ma de ngo sila a ni de nù, nè ngó tĕ kó'dá mbókó.

Kàtòlò : *gale (problème d'hygiène)*.

a) Me a oá mo ke ma a te wele, wena do si te ká go'do wele, tabi si te tulu kĕ wi, tàbì tí 'baka wi, tabi te zu golo wi, tabi má wiá wé l'òbò te wele vĕ iko. Ma tala wena.

Katolo mé a zele 'da wí ò ndĕ, wi ke a kò we folo tĕ a go. Ma a 'bo te wele, fala ke a le zā tala mo, ko a ho, ko a fòlò tĕ a go, ne ma a 'bo tĕ a iko.

b) Ina ne ma ké :

- Wa fa nwá gbózókòngà, tàbì nwá kpólólingbià, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa folo do lí kàtòlè. Wà nùlú lí nè gbáá ná, má sá, kó má mó ngó dè vàtàà ni, nè wà mó ngó sò fá lí iná dé tǝ nè.
 - Tabi fala ke wi ne a folo tǝ a ia, ne wa fa kúlà, ne wa ndo do li ne vǝ. Tàbì wà gbɛle te gbàdóánàábê, ne wa ndo 'bo do li ne. Tabi wa kpílí malala dé lí nè íkó.
 - Wa zǎ líá tàndàgùzì (tǝ'bònggò), ne wa gbɛle ma, ne wa yeɛ, ko ma kolo, ne wa to fǝ nè, ne wa yaka, ne wa zǐ fila no tǝ nè, nè wà zángá, kó má 'bó, ne wa fele do li katole.
 - Wa zǎ líá màndànggélá, ne wa folo te ne. Ko ma sa, ne wa gbɛle ma vǝ, ne wa zǐ fila no tǝ nè, nè wà zángá, kó má 'bó, ne wa fele 'bo do li ne.
 - Kó fálá ké kàtòlè má é iá, nè wà élé kóáfé nzínggò, nè wà gí mâ, kó má gbálá, nè wà téné lí nè, nè wà á dò zǎ à, tàkó à súkpú tálá kàtòlè kó zǎ à ni dé nù, dǝ kó má á 'bò tǝ à gó.
- !!! Né ndé fálá ké mó kǝ ná, kàtòlò á tǝ mó gó, nè mò zímí tǝ mó : tú kpó kpó, nè mò fóló tǝ mó dò sávó. Nè mò fóló 'bò túlú tǝ mó á díà, nè mò dó mâ lí wèsé. Kó má kóló vǝ dò díá nè, sé nè mò hé'dé mâ dǝ.
- Mò té lè zǎ ótálá mò yálá yálá gó!

Kilì : *voir*: Zélé kilì.

Kilingbèné : *voir*: Zélé kilingbèné

Kivwí : *ascite, épanchement pleural, accumulation de liquide dans le péritoine.*

- a) Kivwi me a zeɛ ke ma ba wele si te ko zǎ a. Ma de ia, ne zǎ a ma hana o ne zǎ wuko ke a do be ko zǎ a ni. Zeɛ ni me a li, má ké má dé, nè ma hǎ ma hana zǎ wí nè.
- b) Ina ne ma ké :
 - Wa fa afe tǝngbià (gǝdangana), ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a 'do li, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zǎ wí nè.
 - Wa fa kpùá ke ma de tati a zeɛ kivwí ni, nè wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do kǝ hǎ a, ne a no. Tàbì wà tó 'bò mbè ngbété ngbété, ne wa de do ngbótǝ, ne a nyongɔ.
 - Né ndé wí kivwí à nyóngó tóló mò gó, à nyóngó wéná à mò ké má kú kúlà dò nwá sánggò ké má ó fá ni.

Kòé : *voir*: 'Dángbá kòé.

Kólò : *voir*: Zélé kólò.

Kòlòkòtò : *la petite vérole, la variole.*

- a) Mé á zélé, má hó tǝ ndálá tǝ wi, nè má á dò tálè lísísí vǝ. Mó ó nù, yá má wé gó, wé ké tǝ mó vǝ á dànì dò dànì. Má ó né kàtòlò ni, má dófó dúfà ó né dànì wè ni, nè bé lí kǝ nè. Kó má né là tú bòà, yá má déà má vǝ, nè wà gbó mâ. Kó wà né gbò mâ ni, nè má dófó, nè má kpó ngbè dò dànì yè'bé yè'bé vǝ. Wí nè dúngú, né ndé tǝ à ó kè kè kè ó né ké wǎ á tálá mò tǝ à â ni, né ndé má zélé wéná.
- b) Wà gí fá nwánò, nè wà fóló dò mâ, nè wà á dò dànì nè, tàbì wà kó inà lí nè, ní dò ní.
 - Mó fa nwá gbózókòngà, do nwá ìkǎ, do nwá ngbòkǎ, do nwá bélé. Mó mba li omeno ni vǝ de ko kpana kpo, ne mò gi ma vǝ, ko ma gbala, ne mò do nù. Ma o, ko ma ne gǝ mbòò, ne mò folo do te mo. Mó fóló ni gbaa na, dani ne éá, se ne mò lá fálá folo do ma de.
 - Ko fala ke mó zo na, dani éa vǝ ia, ne mò te dùngù iko go, we ke tala ne ma si se vǝ ko zǎ mo i, nde a wo te nyongɔ mo bá se mo go. Ma wia na, mò fá ófá inà, nè mò á dò zǎ mó òlò nè, tàkó mò súkpú tálá ké kó zǎ mó mò ni dé nzá. Ko mó de kilì à do zǎ mo dea nde, ne mò no ma ko bula kpo olo li à zǎ mó.

- Ofá inánò ké mó wia wé gí 'bò mà ni mè á ké : afé dē, afé nzínggò, nwá gbózòkònggà, ní dò ní. Tabi mó 'bala nwá òkà vé de 'dò lí, ma de fú ndùfáá, ne mò tékpé ma vé, ne mò a 'bò do zā mọ.

Kòmbòlòkòé : *champignons.*

- a) Mè á zélé, má n'á dé 'dò kúmbákéle, má á tē ndalá tē wélé, nè má kómbò tē à kúmbà. Má ndó dò òbé tálè, kó má yé'bé, nè má kpókóló ngbè, nè má hó kúmbá mò.
- * Mbè, nè zú à ó tē nè kpùyèè, kó à nónó, nè má kútú kpùrr (*pityriasis versicolor*).
 - * Mbè, má féle bé fílà ó nè mbóyò ni, nè má tálá wéná (*tinea corporis, alba*)
 - * Nè mbè, má dé tē zú à, nè mílí zú à fò tē é tē fálá má kúmbá nè ni vé (*tinea capitis; trichophyton de la teigne tondante*).
- b) Iná nè má ké :
- Wà dóló nwá bìlìngòmbè, wà fóló tē nè, nè wà yélé lí wèsé, kó má kóló, nè wà tó fú nè. Nè wà bá nó, nè wà kó lí kúmbá mènò ni dátí d'ò, nè wà má ngó mùlù fúnzá ni dé lí nè.
 - Mó dóló 'bò nwá dòmbàtì, nè mò tó dò tóló nè, nè mò kpíí lí nè, nè mò zángá dò nó, nè mò kó mà tē lí kúmbá mènò ni.

Kòànggá : *voir:* Zélé kòànggá.

Kó'dà : *voir:* Zélé kó'dà.

Kòkòmbè : *voir:* Zélé kòkòmbè.

Kònyá (kònyò) : *voir:* Zélé kònyá.

Kòyó : *voir:* Zélé kòyó)

Kòyó kó zā wi (gbà wílí 'dángbà ?) : *maladie intestinale (à comparer avec: gbàgò).*

- a) Mè a 'dā sa'de kó zā wélé. Dátí a ké a ma ngo le mọ gbàà ni, ma ndo mọ do zele kó zā mọ. Mọ òlò, tabi mọ yu zā mọ, se ne do ngba soe ni, ne a họ, ne a ma ngo nyonggo kó zā mọ, nè à nyonggo 'bò sila mọ. Mọ he, ne mò kimilí tē mọ do nù ge iko. Fala tē nyonggomọ á nu zō mọ ia, ne a kulu ngo do nyònggò kó zā mọ do tí. Gene kó wọ ma ba mé gè mọ ge, kó mó ne nyonggo mbe be mọ be sí ia, ne ọ ne ké di da dō ni, mó ne e sila mọ nù ia ni. Mbe gọ, ne lí wese kpo, ne wa wia tē a zā mọ fala talé. Wele kí họ, ne a be ina, ne wa la we fa ma iko, ni do ni.

Zélé ní ọ kó zā wuko ia, nde fala kó kula mó a nganda wena. Mbè ne a kó gọ gbáá 'dò sabele a dele.

- b) Ma wè na, wa gí mọ hā mọ do tō gọ, tati a gè lí. Tabi wa gí kafe hā mọ do sukali ba tē ne wena, se ne mọ nọ de.
- Wa a zā wí ké à dò zélé kòyó kó zā wí do fú tumbaco. Wa ba du ne kpo, ne wa 'bili sanga ne de gbogbo bọa. Ne wa ba 'bili ne kpo, wa yala ma de 'dò lí nu vére kpo. Ma ọ, kó ma nyonggo, ne wa a do zā a.
 - Wa éle 'bò afe ndélléngòndà, ne wa gbele tí ngu'du ne de 'dò lí. Wa 'bala ma gbaa, ne ma de do fú. Wa tékpé kó bula kpo, ne wa a do zā a, ne wa a 'bò mbè ma lí dō kó véle kpo, ne a nọ 'dò ké wa a zā a ia ni.
 - Mbe, ne wí ké a do ina ne kō a wena ni, a fa zu onwá ina ne: tà'dà, tabi nwá 'bulu, ne wa 'dene sanga ne, nè wa gí ma do kuli kọla, nè wa to gbālā mọ (yonggo, tabi gbālā sa ngbaka), ne wa a tē ne. A fa 'bò ké wa wia we enze do ma ni, a to mbókó ne de 'da a i, ne a tē do ma do gē 'da wese, ne wa enze do ngo zā a. A de ni gbaa, kó fala ké ma é ia, ne a tō hā a na, a tē nyònggò nwá ka'dangga gọ, à tē nyònggò ké wa gí do fila nọ ni gọ, tabi a tē nyònggò dọa 'bete gọ. A wia tē nyonggo mbe gele 'bulu nyonggo-

menco, tabi sole, pāsanggo, gbanzuko'do, ndoti ne a ke wi de zele ni á omeno ni li liā te hā a, se ne a ma ngo nyonggo ma de na, da de ko sa'de ni kpolo 'bo tē a go.

Kózàlàwi (zélé nyòngòzàlà) : *otite (en général)*.

- a) Ngo gili zele ko zala wi boa. Mbe ne wa tō na "Nyòngòzàlà". Ne mbe ne "Kózàlàwi" iko. We ke, ké kozalawi ma de te me 'bo do mā. Ne nyongozala má dé má gò ma de te me 'bo mo ia, ya zala mo nyonggo ngör ngör, o ne be sa'de pi tē ε ko zala mo pi ni. Tàbì mé á filélé wà há wà nyóngó zàlà mó ndé?
- b) Iná nè má kê :
- Kozalawi de mo ia nde, ko mó zo na ma si fai do mā, nè mó zu'du liā nguluma, nè mò fòlo te ne vē, nè mò gbeye de ko kolonggo, ne mò do, ko ma nyonggo, ne mò zí zala mo, ne ngo te mā gono iko.
 - Wà fá líá ìkà, nè wà fóló tē nè, nè wà gbélé, nè wà kálá òtúnú lí kúnzélé tàlè, nè wà 'bó kòlònggò, nè wà á wà g'ódó nè, nè wà á iná ni dé ngó wà, nè wà zí tàtí á iná ni dé kó zàlà à ké má nyóngó ni.
 - (*Ngelengga*) Mó zu'du liā tàlékùsì, ne mò zu'du liā nguluma, ne mò ìlè kofe kpá, do afe ngbòngbònzàlè. Menco ni vē ma wia na, wa zí zala wi ke a do zele nyongozala ni.

Kù'bà : *voir*: Zélé kù'bà.

Kúmà : *voir*: Zélé kúmà.

Kúmá gbálázà : *voir après* Zélé kúmà (– kúmá gbálázà).

Kú tókò (zélé kú tókò) : *haute tension*.

- a) Me a zele ke ma de tē è do li wala ke tōko te wele ma yengge do ma ni. Fala ke tōke dele la li ngele ni, ne ma lá do dia ne go, we ke tōke dele nea ngo li wala ke ma yengge do ma ni. Ma ba wéná à wele ke a nyonggo odia nyongomo (o ne nyongomo ke ma gā wele gā ni). Ko fala ke ma la li ngele, ne a dè mbè to ke na tē a gi mbe go ni, ne zele ni wia we ba a. Wele ke a no kafe wena (mbé ke) ni, ne a wia we ba 'bò zele ni. Me a zele ke ma bá obe go. Ní à fálá ké mó í ná, mo gā wena wena nde, ne mo fa na, mo de to wena, ne te mo ma gi, na do mo kpá zele ni go.
- b) Ina ne má ké :
- Mó fá gbālā kòyé ké lí à gbazolo ni, wé ké à únú sèè wéná, nè mò kálá gbālā ne dunu kō mo kpo, ne mo hana o ne ke 'da kafe ni, ne mo to ma. Ne mo gi ma kpasaa o ne kafe ni, ne mo no ma titole, midi do gēa wese. Mo no se ma we tū tale tabi molo.
 - Mó 'bí nwá zakie, nwá ke ma o yòò ni, dunu kō mo kpo, ne mo a li ti ne, ne mo gi ma gbaa ko ma gbala, ne mo e nù. Ko ma gé, ne mo a li ne ko supa, nè mò nó kópò kpo titole, midi do gēa wese.
 - Mó fá mílí zú kònì, nè mò kálá má ó á délè, ne mo gi ma gbaa, kó ma gbala, ne mo e. Ko ma gé, nè mò á lí nè kó súpà, nè mò nó kópò kpo titole, midi do gēa wese 'do tū tale.
 - Ombè wínò wa ná, mò zé afé ndàmá, nè mò gí, kó má gbálá, nè wí nè à nó. Nè mò fá 'bò kpó kpó gbálá ndàmá, nè mò tó, nè mò á tē sánggò, nè mò nyóngó. Wé ké ndàmá má nó mó mò nó mó, kó má nó mó mbè tókò tē mó, nè má wé dé tē nè.

Kpàlé : *gonflement de la main (p.ex. par des filaires)*.

- a) Mè à hēá mó 'dò kó wi, má tá tálà, nè má hílí dò gēá wèsé. Mbè, nè má yóló tē filélé. Kpàlé dé 'dò kó wélé, nè wà ná : "Oyámhá à wá gbèá sà'dè".

Kpàngbò (nú kpàngbò) : *voir*: (E) zélé Yòyòkò, 'Bábánggò.

Kpòngbé (kpòngbé) : *escabète?*

Kpólò : sorte de tumeur sans pus (*lipome?*); attribuée à la non-observance des interdits de l'initiation.

- a) Kpólò mè á zélé gázá. Má hó tè wélé, nè má kúsú dé ngó, né ndé má dé má gó, nè má híli 'bò gó, má 'báná dé tè à fàì gbáá nà, à fé dò mà. Wà nà, má yóló tè ké nà, wí nè ǎ zìmì zì mbúlá gázá gó (*voir*: gázá : à kpólò).
- b) Iná nè bíná. Má dé wélé, nè ǎ wíà wé né lópitalo, nè monganga a gbá mà.

Kpòlòtè : *pian ou franboesia. Du temps des ancêtres, les personnes atteintes de cette maladie étaient mises en quarantaine en forêt, ensemble avec les trypano's et les lépreux. Les membres de la famille y apportaient de la nourriture, en la laissant à une certaine distance du camp des malades. Parfois un membre de la famille courageux y allait pour laver le malade avec des plantes médicinales amères, et après un traitement continu, le malade pouvait guérir. La maladie laissait des taches blanches sur le corps (voir: "zélé mbànggàná").*

- a) Kpòlòtè mè á zélé gázá, má bá wélé, nè má á dò tè à vè. Mè á óbé dókónò ké wà dé tí ndálá tè wí, nè má dé dani dò tí, nè lí nè kpóló ó né ké báwé lí á tè mó à ni, nè má ó vòtòò, nè má mó ngó fò dò lí. Wí zele ni, a wè te ɔ ngo tangge tabi bunggu go. Tua ke, a ɔ ngo ne, ne ngòkò dānìnò ni ma nālā se de te li mo ɔi ni. Kɔ fala ke a ne se we kulu ngo, ne ma zele se tē a wena. Wí zele ni a wia te ɔ ngo kulinya.
- b) 'Dá óyáá lé zé dāti ni, kpòlòtè bá wélé, nè wà é à kó bé kònggò gbáá zámò í, fàlá né kpó dò ówí zélé yàlá dò ówí zélé ngbélé. Nè ówí nānò wà né dò nyóngómò, nè wà é má nyélé dǒ wà. Nè mbè 'dá fàlá kpó, nè mbè wí ná ké silá à nò wéná ni, à hó 'dá à í, nè à fá gbózókòngà tàbì òkà, nè à gi, kò ma gbala, ne à fóló dò tè wí zele ni. Tàbì à fóló tè à dò gèlé ófá mènò, nè mbè má wíà tè ǎ nè. Kó dāni ǎ iá, né ndé mbáá né bísí gó, má ó hàlé hàlé, nè tè à dé mbànggàná dō.

Nè 'dá fàlá ké òkùtí mbùnzúnò wǎ hóá kó lé ngbàkà, nè wà dé zì òpítálo há ówí kpòlòtè tè 'Bòdíá Kpà. Nè wà ngémé zì ówí kpòlòtè nò vè dé dí ni wé hà inà há wà. Há wí zélé nò ni, wà kpá ngbá wà dò ògèlé wínò, kó wà mó ngó dè bé lènggè sàngá tè ngbá wà, nè wà ná : "Lò á wínò 'dá Kpà, nyángá lò ngó". Nè wà lá íkó.

'Dǒ nè, nè wà dé 'bò gèlé òpítálonò dò òtòá inānò, nè iná kpòlòtè kpá zì tè fàlánò ni vè : *au début de la colonisation, un hôpital fût érigé pour les malades "kpòlòtè" dans le village 'Bòdíá Kpà. Les malades qui y furent traités, étaient appelés "les gens de Kpà" (Kpà était le nom du chef du village). Après la multiplication des dispensaires et hôpitaux, la maladie "kpòlòtè" a disparu graduellement dans la région.*

'Dá fàlá ké wí zélé kpòlòtè tàbì wí zélé kòkòmbè ó zì kó ɔpítalo 'Bodigia, kó à sí nú tóá 'dá à wé fà nyóngómò tàbì gè ndé, kó fàlá kpólò mó tè à tè kó ɔpítalo í, kó wélé fá wé kpè à dò lènggè lí wàlá, nè à gésé há à nà : "Mí á wí 'dá Kpà, nyángá mí ngó", nè à lá ndí, wé kè ǎ í ná tè é únú dé gó : "je suis un homme de "Kpà", je suis en route"..

Ma ké tí á dò sóé gè mbè wínò wǎ 'báná tǒ ni, "Mí á wí 'dá Kpà, nyángá mí ngó", wé bè ná : "Mò tè kpè mí dò lènggè gó, mò 'bílí tè dó nè, há è lá."

Bàzùà (zùdià) : mè á mbè ngó gílí zélé kpòlòtè, né ndé má dófó tè wélé bé sí íkó, ndé tè à kpóló vè gó, nè má é 'bò dǒ íkó : "Bàzùà" est une forme de "kpòlòtè" moins grave qui guérit facilement.

Kpòmbòè : *petites blessures sur la langue des bébés, qui devient blanchâtre (muguet buccal; stomatite).*

- a) Mè á zélé má bá kó nú bènò ké wǎ 'báná nú bèlè ni. Má dé bé iá, nè kó nú à dé dani, má ó fèá ó né bé kili tálè ni; má dé kó nú à iá, nè mbè, nè à áamá 'bò bèlè gó. A né à má nè, kó lí belé né hò kó nú à, nè má té lí dāni nè, nè má mó ngó ngbènzè à, nà à dá nú à, nè à mó ngó hě nè íkó.

b) Iná nê má ké :

- Má dé bé iá, nê sângá títòlè bèléé, nê nàà à bá à, nê à hó dò â nzâ, nê à dé mbòé zù wòkòsòndò, nê à zúlú lí nê dé kó nú à. A dé ni 'dò tù tàlè, yá lí nê fiá fùkúyùkú iá, nê à ndó àmà belè dò díá nê íkó.
- Wà dé tókò bǎ, nê wà kálá dò lí dànì nê, tàkó má kálá ndèndèlú lí dànìnò kó nú à ni.
- Kó má káfá dó'dò, nê wà gómó tókò ngbáyó, nê wà kó tǎ nê, nê má é dò tí.

Lèngèlèngé : *infection du petit doigt du pied; elle peut causer la perte du petit doigt (einome; nécrose sèche?).*

- a) Mè à zélé, má dé tǎ gbálá gèzélé zù nyángá wi, má zélé dò kó zǎ nê í, nê dúngú, nê gèzélé zù nyángá wí nê mǎè mǎè gbáá, nê má ó léngé léngé. Mbè nê má wià tǎ tǎ nê. Kó má té, nê dànì òlò nê é dǎ gó. Kó fálá ké wǎ dè inà lí nê dò díá nê gó, nê má dé gèlè dànì.
- b) Fálá ké má mǎé, kó má 'báná bé sí íkó, nê wà 'bílí mâ, nê má é nê dǎ íkó. Kó fálá ké wà 'bílí mâ gó, kó má té íkó, kó má dé dànì, nê wà á dànì nê dò nwá dòlòdólá, dò nwá èdànítólò, tàbì wà gbélé fá kòlè, nê wà ná lí nê, tàkó má é.

Lí : *voir*: Zélé lí.

Lò : *voir*: zélé lò.

Lòngó : *voir*: zélé lòngó.

Màálùgbé (màlù'dà ou màlù'dè) : *goitre*.

- a) Màálùgbé mē a zele, ma ba wele si te ti gele a. Ma de à ia, ne gele a ma ha hana. Mē a 'dā zelema, we ke ma ì ti 'danga zāgbālā tabi be zonga wena. Kō wa kpà ina ne dō go, ne ma gā gbaa, ne li wi ne dó ngo dua. Fala ke na nde a bili gele a de nù do dia ne ni bina. Wi ne a wele we, ne nde kō gele a ma wele o a dia go. Kō gele a ma gá wàà ni. Mbe, ne ma yolo gùlù (nu fele kula), we ke mbe go, nde yaa mō zi do maalungbe, ne baa mō ba 'bō ma. Ne 'do ki ni, ne mō te mē 'bō mō bá. Ki ni vē ma yolo nu fele kula. Ne mbe ne ma yolo ngo nyongomēno ke wélé nyongo ma ni: tabi mbomaloko, mafuku, tóló ka'dangga ke wa nyóngó dò tóló nê ni.

b) Iná nê má ké :

- Wà dóló nwá gbàbǎ, nê wa to vǎ, nē wa enze do ti gele wi nē.
- Wa fa liā toko, ke li nwá nē geze do fila nē do fēa nē ni, nē wa gbēle ma, nē wà kó nò ngó màlù'dà, nē wa enze nē dē.
- *Dr Kongawi*: Tabi wa gba ngo nē do lazale vǎ, nē wa kō tōkō kili wala lo'dodua li dani nē. (gó, gó, gó! Té dè kí ni gó!!.)
- Nē nde mbe li ina nē 'bō kō osanggonō boe. Wa á ma kō supa, má únú dé gó, nē wi nē nō be sí sí gbaa, nē ma ãsō.
- *Dr Kongawi*: !!! Mò lá fálá nyòngò fù kà'dànggà ké wǎ tuà íkó, né ndé wǎ á 'dó lí dátì, ké ngáwí nê (acide) là gó ni. Mò kǎ wè nyòngò kà'dànggà, nê mò á 'dó lí dátì, nê á ó tù tàlè, nê mò yélé, kó má kóló, sé nê mò tó fù, nê mò nyóngó dē. Fù kòni má diá nēà ngó fù kà'dànggà.

Màkólóngàyà : *espèce de dermatite qui laisse des crevasses sur la peau, enlève l'appétit et fait maigrir le malade.*

- a) Mē a zele má nēà wè ò nē gbà tàlè ni, né ndé má si bí dò tǎ é sí. Má bá wélé, nê tǎ à 'bílí ngélélé ngélélé, má ó háká háká ni. Wí nê nyóngó 'bò mò dò díá nê gó, nê à ékó tǎ nê wéná.
- b) Iná nê má ké : wa fa nwá pèpè, dò nwá pòkò, dò nwá lò'dòkòá, dò nwá gbàbǎ, nê wà 'bálá, nê wí zélé ni à fóló dò tǎ à. Nē wà fá 'bò kpó kpó líá ténò ni, nê wà gí, kó má gbálá, nê wà dé dò dàmbù, nê à nyóngó.

Máyèlè (nyɔngɔgo'do) : *voir*: Gbògò'dò.

Mòkòlà : *voir*: Zèlè mòkòlà.

Mùétà : *voir*: Zélè mùétà.

Múyèlè : *hémorroïdes*.

- a) Muyege ge me a obe doko nyɔngɔ go'do, ke wa si ko wala go'do wi. Wa yengge do ko zā mo i gbaa, ne wa ho nza nga. Gulu ku mo ma de gbùyùù. Mo ne no be sí, ne gbogbolo mo do gulu ku mo vè de gbùyùù, ne nde nyɔngɔ go'do ma ngo le mo ia. Ne te mo de zōēē, ne mo ɔ de ke zā we ge iko.

Ko mo lengge bi na, me a ko zā ε, ko mo ne a zā mo, ne mo a kpôô. Ne do tui ni, ti ndala te mo vè ɔ ne li dani ni. Mo ne kulu ngo, ne zu mo de hio, ne ma ɔ ne ke mo ne ti tia ni.

Nde fo hi te mo ko'de bina. Ma ne de ne, ne mo òkò do ti, mo de 'bo nga dea to go. Má má ngó dè mó ni, yá lí gó'dó mó yímílí tē nè yímìlì, ó nè ké má ó obé lákánò. Né ndé kpó kpó lí sá'dénò lè sá lí wà ná "ònyòmìlì" (*oxyure*), wè ké wà yénggé dò wálá gó'dó wi.

- b) Ne nde ma na, mo fa ina ne se. We ke, ni go nde mo kulu se ngo go. Ina muyege ma lua ngbe ε do ina nyɔngɔ go'do.
- Dati ngboo ke mueleno wa te ko te mo go ni, ne mo a zā mo do kafe dē, tabi ngula, mangge, kpáte, te ndulu, kpukulu, ni do ni. Ne nde fala ke mó á zā mo do inano ni vè ke ma kōa mo ni, ne mó kpa se ngawi.
Dr. Kongawi: zélè múyèlè má kò à zā wi ngbóó gó!!!. Inà múyèlè ngbóó má ké :
 - Mó fa nwá tomate, nè mò lingi ma vè, ne mò kpíí lí nè dé gó'dó mó, tako ma gbe odoko mueleno ni. Tabi mó tó nwá tòmáté ni ngbété ngbété dò sékéké tándalà, nè mò bá bé 'búá nè ó nè gèzèlè zú kú mó ni, nè mò fí mâ kó ngbónó té pàpáyè, nè mò bá bé gèlè gbá tè, nè mò yúlú 'bò dé kpó kó ngbóné ni, nè mò bá ngbóné ni, nè mò yúlú gó'dó mó, nè mò sókpó 'búá iná ni dò gbá tè ni, nè má té dé kó zā mó í; nè gbògbóló mó má mà sé ngó dè gbùyùù, nè ndé dá iná tè lè dò lí dànínò gbògbóló mó ni.
 - Tabi wa fa 'bo nwá gbànyàmà, ne wa de 'bo do ma ni.
 - Ne nde dati, ne mo sete afe mangge, ne mo si nu kungba, ne mo to ma vè, ne ma 'bana de te nu kungba ni, ne mo a li ti ne. Ma ɔ gbaa, ko ma nyɔngɔ do ngbè, ne mo dungu de 'dǒ ne.
 - Ma ɔ 'bo do be, ne mo ba a de ngo ku mo, ne mo kpíí lí 'bo de tē a na me ni.
 - 'Da fala ke wa ko te mo wena nde, ya mo yó go, we ke mo ne sō 'dole ia, ne wa ho do 'dole fala ne kpo de nza nga. Wà ó bé fê yititi, yá wà hó nzâ délé wéná. Ki ni ma 'bo na, mò dolo nwá òkà, ne mò 'bala ma gbaa, ne ma de fú, nè mò a sekeke tandala te ne, ne mò a do zā mo. Ne ki ni mo sukpu wa wena do li ina de nza. Né ndé díá nè ná, mò né nú tóá iná, kó wà há iná sá'dénò há wà.

Mbánzá : *voir*: "Zélè mbánzá".

Mbíkú (zèlè mbítè) : *sorte d'ostéomyélite*.

- a) Mé à zélè, má kálá gúlú kú wi. Ma de ia, né nde wi ne a fa we ne no do bolɔ ne zāa. Ko wa kpà ngbongbo wi ina ne go, ne geɔ do geɔ, ne a te ngo ku a. Ne nde ma ba tati a ngbà'dí ku a, ya ma kálá ku a do boa ne gó. Nè wà sá lí wí ni ná : wí mbíkú. Nè mbè má dé dò hēa mo de gulu ku a, nè wà sá lí kí ni ná "sànggú" (*voir*: Sànggú).
- b) Mò zó zélè sànggú.

Mbókó'bètè (zélè mbókó'bètè) : *douleur de ventre comme "gà'bómò"*.

- a) Me tabi á mbè ngó gílí gà'bómò tabi gèlè zélè ké má dé lí silá wínò ndé?
- b) Wà díóló nwá bèndé (gàwígbèlè), nè wà tó, kó má 'bú, nè wà kó nó ngó silá wí zélè mbókó'bètè, nè wà hénzé nè.

Mbòè : *muguet buccal, voir: Kpòmbòè.*

Mbòlò : *rhume.*

- a) Mbòlò me a zele, ma ba wele si te ko zù à, nè 'dò nè, nè kó zō a má ngó fò dò li. Má bá à ià, nè zù à zele wena, ne ngo sila a ma dííí wena, ne a kó'dó 'bo wena. Mbe 'bo go, ne ko wala gele wi ne fííí vè, tàbì má dé 'bò dani vè.
- Zélé ni ma ndo ba mo do wala 'da gèè. Mbe do gē wese, ko mo dungu ni, ko 'da ne ne kala bi sí, ne te mo de gē zòéé, ne zu mo ma ngo zele ne, ne gbali mo fele kpangbangba, ne te mo ba we tē ne ge nde ni. Nè mo ma ngo dā we de te mo. Gene ko mo a mo o we ge, ne nde te mo o ne mo á tí li ni. Mbè gò, nè mò sí lí wèsé, ko gènè kó wese to ge, ndé má dó mò gò. Gene ko wa hēlē mo na, mo si ti gólò, ne nde a wo te kulu ngo bá mo go, we ke gèè ba mo ba fai iko, nè tè mò éfè lííó.
- Mó záfá gbáá, nè lí mò félé gá'dí gá'dí, ko 'da ne ne kala ne ni, ne nu zō mo ma ngo fò do ngá li. Mbè, ko mò dili nú zò mò do 'da ne ni gbaa, ne nu zō mo áfá. Ko ma la tū boa tabi tale, ne mo ma ngo kó'do ne. Mo kó'do ni gbaa, ne ngo sila mo o ne li dani ni. Né ndé á wo te nyongo mo bá mo go. Kó fálá ké ngbongbo mbólé ngbóó ni ma nó ko zō mo ia, ne mo ama do ko nu mo iko.

b) Mbòlo ba mó, ne mó wia we de na me ge :

- Mó de nwá làngbàgòlè, ne mò 'bala de ko sani tabi saso, ne mò e ma li wese, ko ma nyongo, ne mò só dé zù mò. Ne mò 'bala mbe dé ko bila, ne mò fi gbālā tō 'da ne, ne mò e ni gbaa, ko ma nyongo, ne mò no ma.
 - Mbe 'bo a be sekeke ndímá ke wa sa li ne na, màlálá ni. Mó 'bi ma, ne mò 'bili sanga ne de ko saso, ne mò a li ti ne, ne mò e li we. Ma nílō ni gbaa, ko lí né félé, ne mò e nu. Ko ma ne gē bí sí ni, ne mò tene de ko bila tabi vele, ne mò ma ngo no ne geo geo, takó ma 'bili mbe sanga kua mbòle ngo sila mo ni. Ko mò ma ngo kó'do mbe di, ne nde ngo sila mo má sè á mbòko.
 - Wa fa 'bo nwá zímánzélé, ne wa gi, kó ma gbala, ne wa a tō 'da ne, ne wi zele mbólé a no.
 - Wa dóló nwá pomesitere, nè wà 'bí 'bò dò wálá nè, ké má 'bànà dò tóló nè, nè wà gómó ó né kúlùbú ni, nè wà mbá dò nwá ké vè, nè wà gí, ko ma gbala, ne wa a tō te ne, ne wi zele ni a no.
 - Tàbì wà dóló nwá pomesitere, do nwá nyàmà zò, ne wa mba, ne wa gi. Ko ma gbala, ne wa ba lí ne, ne wa a no gòlò te ne, ne wi ne a no. Ne ngo sila a ma mbòko se, ne nde a kó'dó se 'bo wena go.
- Ne nde ina mbòlo ma dele wena. Ke wa be hā mo ni, ne mo de iko.

Mbóló'bè : *voir: dani mbóló'bò.*

Mbólúkòyó (zélé mbólúkòyó?).

Mbùlùnù : *voir: Zele mbulunú.*

Nàndòkò (E : ndàndòkò, tálákòlá) : *sorte d'éruptions entre les orteils et la plante du pied, pour avoir marché pieds nus dans la forêt ou après une pluie. Elles donnent beaucoup de démangeaisons. Mycose interdigitale.*

- a) Mè à zélé, má dé wélé tè salá zù nyángá à dò tí támbálá nyángá à, má tálá wéná, nè má dú dúfà, nè má ó dò li. Má yóló tè yálí zámò, tàbì yálí 'dó li, wéná 'dà fálá ké mò yénggé 'dó li kólò ni. 'Dà fálá zóló kàlà dòkò, nè tálákòlá má á tí nyángá òwélé wéná wè dùzù 'dóló dòkò.
- b) Iná nè má ké :
- Wa gí nwá zímá, nè wà lómbóló ngó nè, tàkó má fé fùkúyùkú, nè má gbé ngá tálá ké.
 - Wà hónó 'bò filá sékéké tàndàlà lí nè, tàkó má gbé ngá tálá ké.

Ndà'bà : voir: Zélé ndà'bà (voir aussi: gbàbiálàkà).

Ndàlá'dótòlò (E : 'dótòlò) : *petit abcès à la paupière ou à l'endroit des cils. Orgelet.*

- a) Mè à zélé, má dé tè ndàlá lí wi ké nù gè, nè má hě hěà. Má hě bé lógbózógbóó ó né zòlò ni. Bé má nè hó bé sí íkó.
- b) Iná nè ngbóó bíná. Kó fálá ké mọ́ í fálá nè, kó má té dè mǎ gọ́, nè mọ́ hónó kpóló kǎ mọ́, kó má bá wè gízí gízí, nè mọ́ tẹ nè, nè má hìlì sè íkó. Kó má dé mǎ, nè wà fó nú nè, nè wà kpíí íkó.

Ndàna (ndànò) : *mal au reins causé par un travail dur.*

- a) Mè à zélé kó kilì tè wi òlò ngándá déá tò. Lí gbílì tè wí nè vế à zélé nè, à bá lí à wè dè tò, ndé má dīlì wéná.
- b) Iná nè má ké :
 - Ndàna pí mọ́ nù, nè mọ́ zú'dú líá mọ́wákpá tàbì mọ́ élé kóáfé dè, nè mọ́ gí, kó má gbálá, nè mọ́ nó, sè nè mọ́ kpá ngáwi dè.
 - Tàbì mọ́ dóló nwá gbózókòngà, nè mọ́ gi, kó ma gbala, nè mọ́ nó, tàkó má fóló ndínó kó gbògbóló mọ́ mọ́ ni.
 - Tàbì mọ́ zá 'bò líá màndànggélá, nè mọ́ fọlọ te nè sá, nè mọ́ gí, kó má gbálá, nè mọ́ fó 'dó lí nè, nè mọ́ bá lí nè, nè mọ́ húnú dọ́ kọ́, nè wí zélé ni à nó.
 - Mọ́ élé 'bò áfé 'bòlónggóló, nè mọ́ tó, nè mọ́ ángá dé 'dó lí, kó má nyóngó, nè mọ́ á dọ́ zà mọ́.
 - Wà zé 'bò áfé kpúkúlú, nè wà gí, kó má gbálá, ndé lí lí nè ó gběè, nè wà 'bálá dọ́ yìkì, nè wà á té ngbèsè, tàbì gèlè díá sánggò, nè mọ́ nyóngó.
 - Mọ́ fá nwá gbànyàmà, nè mọ́ fóló tẹ nè, nè mọ́ língí, nè mọ́ á díá lí tí nè kó búlà, nè mọ́ mbútú bé sékéké tàndàlà tàlè tàbì nàlè dé tẹ nè, nè mọ́ fí gbálá tǎ tẹ nè, nè mọ́ é, kó má nyóngó, nè mọ́ nó. Mọ́ nó fàlà bọ́ tàbì tàlè, nè mbè, nè má é.

Ndòlò (ndóló lí wi) : *maladie des yeux; la rétine est attequée; tache blanche sur l'œil; début de cataracte (comparer avec "wi" = diminutif de cataracte).*

a) Mè à mọ́ ké má dé ngó gbálí wi, nè gbálí à má sútú, nè má ó kèè, nè à zó 'bò mọ́ dọ́ gbálí kí ni dọ́ díá nè gọ́. Kó fálá ké má kpá ngó lí à vế, nè wà sá lí nè ná, gbàndòlò. Me a zelema ke ma ba wele si te li a fala ke a dea to, ne mọ́ ma ze ngo tū gbali a. Kó fala ke wa dè ina ne do dia ne go, ne wi ho ngo tū gbali a ni. Kó ma 'bana ni fai nde, ne ndolo ma ho ngo li a. Ma ke oyaa le wa tōa do gba lengge na: "Hà nyángá ndòlò à mọ́ tiá lí".
Oyáá lé wà tǎ zé ná, zélé mé ni yóló kó wí túnúmò. 'Da fala ke wi ni sene mọ́ ia, kó fala ke mọ́ ma ngo la nè, kó nè kpa ngba nè do a, nè a ndòlò li mọ́, ya mọ́ í fala nè go. Kó mọ́ nè la nè, ya ngo li mọ́ de ọ́ nè wọkọsọ tia li mọ́ ni. Kó mọ́ nè fele ma, nè ngo li mọ́ de kè'bóló, ya ma ndòlò li mọ́ ia. Mọ́ nè si tōa, nè ma ma ngo zele mọ́. Ma ndo mọ́ ia, nè ngo li mọ́ félé, nè ma ọ́ gběè.

b) Tèlè tè déá zélé nè, má wià tè mé 'bò dọ́ zélé ké má déá lí à ni :

1. Ma ọ́ do wi :
 - Ne wa fa nwá gbàwílídùà, nè wa mba do 'dóló kà'bélé, nè wa fi kó kolonggo, nè wa zí li wi zele ni.
 - Wa fa 'bo nwa sàkáyànù, nè wa mba do nwá àvòkàtí, tabi nwá bilí zamọ́, nè wa zú'du gbālā zǎ ngo nu tōa ngbaka, nè wa 'bo do kolonggo nè, nè wa lingi onwá inano ni, nè wa fi kó nè, kó ma nyonggo, nè wa zí li a.
2. Ma ọ́ do ndóló lí wi : fala ke wi nè te do zele nè hǎ mi, kó mi zōa ma na, me a zele ndolo li wi ni :

- Ne mi fa nwá ngbindi, ne mi fi ko kolonggo. Ne mi fa 'bo nwá ngòká, ne mi fi 'bo ko kolonggo. Ne ma ɔ ni gbaa, ko ma ne nyɔngɔ dô ni, ne mi zí kolonggo ngbindi ni dati dô, sɛ ne mi mo ngo zí 'bo ke 'da nwá ngòká de.
- Mbe ne 'bo a nwá sɛsɛ. Mò dɔɔ ma, ne mò língí, nè mò ba tòzé, ne mò fi a go'do kòlònggè ni, ne mò fi nwá sɛsɛ ké mó lingi ni de ngo a. Ma ɔ 'bo ni gbaa, ko ma nyɔngɔ, ne mò fi 'bo li a. A fi kolonggo lí à dô, ko zu a tunu do yale wena, ne mbè, ko a ne ɔ tui ni, ne wí ké ǎ dea mè do a ni, a ho li a do li yale ni, ne a sa li a.
- Mbèè ne 'bo a nwá ndɛlé. Mò língí, nè mò fí kò kòlònggò, ne mò zí li a.
- Tabi wa ba kpātɔ, ne wa ba gbéngbé'dézúbéwèlélè, ne wa dí do kpatɔe, ne wa ndo te fala wí hòà dò ngó lí à ni.
- Tabi mbe wɔkɔsɔ li ne a silítulà, wa lingi, ne wa zí 'bo te ne.

(Da fala mo mo ngo de zele ne ia, nde wi zele nè nyóngó sòlè go, fásánggò, nwá ka'dangga go, filá no 'bo go. Nyɔngɔme 'da a wa gí, nè lí nè dó)

Ndòndólò : *mal au ventre; inflammation des muqueuses intestinales? (voir aussi: zélé mbánzá.)*

a) Mè à héá mò, má hé wélé dé kó zà à í. Wà sá 'bò lí nè nà, zélé mbánzá. Kó fálá ké má hé 'bò wélé sí kó zà à, nè wà sá lí nè nà : Ndòndóló zà wi. Mò támbá ngó zà à sì fálá má héá nè ni, ndé má kòò kòò, ndé nú nè bé tɛ è dò nzà ngà gó.

b) Iná nè má ké :

- Fálá ké má ndó gbàà, nè wà dóló mbè nwá kpó, (36 oiseaux)⁴ má ó tũ mbii, tɛ nwá nè nɛá wé wè kɔ̀ dò nwá mà'bòtò. Wa dóló, nè wà tó mà vɛ́, nè wà á dé ngó fálá nè ni, nè wà énzé nè. Kó wà dé ní, 'dò tũ bòa tàbì tàlè, nè má fúmbú, ndé má dé sɛ mà gó.
- Wà fá nwá yónggò, nè wà tó, kó má 'bú, nè wà kó nó ngó fálá zélé ni, nè wà énzé nè.
- Wà 'bí nwá kásɔ̀, nè wà tó, kó má 'bú, nè wà só kénzé 'dó 'dè, nè wà mbá mà vɛ́, nè wà á kó gbàlà, kó má bá wè, nè wà kó nó ngó héá mè ni, nè wà hénzé nè.
- Wà á zà à dò ngá inánò gbáá nà, héá mè ni gbó kó zà à í, nè à sɔ̀ mà vɛ́ dé nzâ. Sɛ nè wà fá 'bò inánò wè nò nòà, tàkò tálá 'dá mènò fó tɛ è kó zà à dô. Mbè, nè wà á dò zà à gbáá, nè à súkpú ndèndèlú zà à dé nzâ, sɛ nè zélé ni má é.
- Wà zà líá gbàdàgbúdú, nè wà mbá dò nwá nè, nè wà dé dò inà wè ènzè dò zélé ndòndólò : *on mélange les feuilles et les racines de la plante "gbàdàgbúdú" comme médicament pour traiter la maladie de "ndòndólò".*

(Wi zele ni té nyòngò ka'dangga go, a te nyòngò nwá toko go, a te nyòngò ngbì tàbì 'bɔa kɔyɔ go.)

Ndònggì : *nom qui désigne toute maladie contagieuse comme la rage, la peste, etc.*

Mè à zélé ké má gbé ówélé dò òkòlà.

Ndùalé (ndùèlé) : *vers de cayor; on les enlève en les pressant entre les deux pouces.*

a) Mè à bé sà'dè, wà ó né bé dòkò ni, wà lé tí ndálá tɛ wélé tàbì tí ndálá tɛ sà'dènò. Fálá ké mó yénggè zámò, kó mó lé tí yátò wà ià, yà mò í sɛ fálá nè gó, kó má lá tũ bòa tàbì tàlè, nè fálá ǎ líá tí ndálá tɛ mó ni, má ndó zélé nè, nè má kúsú dé ngó ó né héá mò ni. Kó mó né zò fálá nè ni, yà ǎ ià nú à dé nzâ, nè má mó ngó nòlò dò lí dé nzâ, sɛ nè wà í nà, mè à héá mò gó, mè à ndùèlé.

b) Iná nè bíná. Má nà, wà kpílí wà íkó, nè wà á lí dànì òlò nè, nè má é íkó.

⁴ Wálá nè bé sí ó né gbàlá zà sɛkéké tàndàlà ni, nè mè à 'dá inà. Wà kálá gbàlá nè 36, nè mbè bé zàgbàlà-nò wà nyóngó, kó wà né nò lí ngó nè, nè má bá wà nè gè ndé ni. Nè wà dé mó tɛ wà ó né wí bá dɔ̀ tàbì wí ké ǎ nòà 'bánggè ni, nè ndé tɛ wà únú dɔ̀ tàbì mánggà gó. Mè há zà nò 'bánggè. (Mè à wílí dò ndé?)

Ndùlùnggá (gbà wílí 'dángbà) : *douleur au bas-ventre; hypogastralgie?*

a) Mè à zèlè, má dé wéná à bé zóngá ké à té kò kùtí kùlà gò ni. Má dé à ià, né ndé fálá ké ná, à bá zà ni, má ngàndà wéná. Nè wà ná, à kó gó, wé ké gbà wílí 'dángbà dé tí gúlù à. Tàbì à zó zèkè, nè à bí tí gúlù à wéná. Tàbì à bá zà, nè 'dò zèkè bòà, nè zà à 'dángá, nè wà ná, gbà wílí 'dángbà liá tí nè.

Né ndé mbè gó, má yóló tè tókè 'dá wí wílí dò wúké. Fálá ké wa mba ngu'du ngba wa, hã lì te wa bɔa ne ma wè kō go, ne be zonga ni a ma ngo bi ti gulu a wena. Mbe 'bɔ go ne wa lengge na, mè à gèlé zèlè, né nde à me a gba wílí 'dangba, má há má dé à ni.

b) Ina ne ma ké :

- Wa ãlè afe têngélè, ne wa gi, nè wà é, kó má gǣ, sè nè wa a do zã be zonga ni.
- Wa zã liã lo'dodua, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa hunu do bangga hã a, ne a nɔ.
- Wa fa 'bɔ nwá dèdègo'donākɔla, ne wa to ma. Kɔ ma 'bu, ne wa a 'dɔ li kɔ sani tabi kɔ gele mɔ iko, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa tekpe, ne wa a 'bɔ do zã a.
- Wa ãlè afe tênggùlù, do afe sùmbá, nè wà gí, kó má gbálá, ne wa a 'bò do zã a, má únú kpàà.
- Wa fa nyaka gònòkílè ('dò'dòkò), ne wa 'dene mà do tu nu wa, wa te wèlè we go, ne wa a 'dɔ li, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa a do zã wí nè do sanga zɛ.

N.B. : wa de ina à zã winɔ ni vè do tu nu wa iko, wa te wèlè we te ne go. Ne wa a 'bɔ zã be zonga ni fai do sanga zɛ. We ké 'da fala ni, ne sa'de a ɔ te mé 'bɔ yala, ne ina ni mbálá à mbálà, ne ma gbe a do ti. Wa wélé we go, do sa'de túnú, kɔ a yú go.

Ndùmbé (zélè ndùmbé) : *maladie de peau; la peau s'enlève et une nouvelle peau se forme.*

a) Mè à zèlè, má bá wélé, nè má lá' dá ndàlá tǣ à vè ó né dani wè ni, nè òló nè ó fɛ vòtòò, má tú 'bò gó. Nè mbé ndàlá tǣ à má ó dé nzá gè bòtròtòò. Wà sá lí nè ná, ndùmbé, wé ké mé á ndùmbé ké à yóló dò ngó, nè à zí kó kǣ 'dá à, kó à kpá mò fálá ni, nè à lá' dá tè mò, nè sá nú à kpóló tè mò vòkpó vòkpó.

b) Iná nè bíná. Má dé tè mò iá, ndé mbálá nè bísí gó.

Ndùnggà (zélè ndùnggà, sálázèkè, tabi sélèzà) : *maladie avec les apparences de broncho-pneumonie; selon la tradition, occasionnée par les sorciers au moyen d'une aiguille "sélèzà" lancée la nuit (voir aussi gànggá).*

a) Mè à zélè ké má bá wélé sí kó ngù'dù à, nè à kó'dó tǣ nè wéná, nè à túfú kúá nè, ó né ké mbòlò bá à bâ ni, né ndé má ngàndá nèá ngó mbòlò. A kó'dó tǣ nè wéná. Mè à zélè, má bá wálá 'dò gànggá, né ndé má lá ngbè dò gànggá, wé ké gànggá zélè dò tí gbálá ngù'dù wí, nè ndùnggà má zélè dò kó ngù'dù à ngbóó.

Oyáá lè wà lénggé zí ná, ndùnggà mé à zélè òló kǣ wí tǣ. Fala ké à séné mò iá, nè à dá há mò dò tǣ. Wà tǣ zé ná mé gè :

"Wí ké à né dà sélèzà ni, à fá mbili, ne a kpo fɛle fande go'do ne, ne a kpo be gbã kula ndoti fɛle fande ni. Ne a si kɔ be wili tɔa 'da a, ne a kala gbá kombo bɔa, ne a a ma, ne a dungu de ngo ne, ne a zonggo ma do zu li wi ke a ne to a do ndungga ni.

Kɔ dati zonggo ma ni, ne a dã we nù nga, ne a e saso do ngo zu tɔa, ya a fi mbili do fũ fande do kula vè do li kɔ ne. Ne ma ma ngo nǔlɔ ne.

Kɔ fala ke a zonggo ia, ne a ba ma, ne a da si fala ke wi ni ó nè ni. Ne má lá, nè ngó gó'dó nè má ngó dè tǣ tǣ tǣ, ne ma ne, ne ma yolo de ngo nu tɔa 'da wi ni. Kɔ fala ke wele tɔa ke wa zungga ina do zu li a ni, kɔ a ne le tɔa, ne me ni ma to a, ne ma le tǣ a.

Do fala ne ni, ne giti mɔ ma wele gbii né dí kolo ni, ne do 'da fala ni, ne wi sene a ni, a í na nde, salazekε ke ε da ni, ma kpa wi ni."

Owinɔ wa tǣ 'bɔ na :

- * Fala ke salazeke ni, ma ne, ko ma kpà wi ni go, ne ma kpolo tē ε, ne ma ne we to wi ke a da so ma ni. Ko fala ke wi ni a zo na nde, ma te kpolo tē ε de 'da a nga, ne a lo ma do gbonggo, se ne ma mboko, ne ma te nù iko.
- * Fala ke ndungga ma to wele, ne nde owinò te ko le ni, wa zélé giti ne ke ma dólò né dí kole ni go. Tati a owinò ko gele le, se ne wa zele ma de.
- * Zé 'da oyaa le, wa fele ngo nu toa do ngbènzé dati ke na wa le toa ni. Wa fele ma ni na, fala ke wi sene wa a da salazeke hā wa nde, ne ngbenze ni mili ma de nù, ne nde ma dé mo do wa go.
- * Wi ke a da salazeke hā ngba a wele ni, a ó iko go. A do 'dā hi wi ko kili te a boe. Fala ke wele a do 'dā hi wi ko kili tē a bina, ne nde a wè te da salazeke hā ngba a wele, ne ma wé go.

Inà dè zélé ndungga má wénà ó né ké 'dà mbòlò.

- O né nwá pómèstèrè dò nyàmà zò. Wà gí mâ, nè wí nè nó.
- Nè wà élé 'bò kóáfé gbálingòlò, nè wà gí mâ, kó má gbálá, nè wà téné dé kó búlà, kó má gè, nè à nó. Nè wà húnú 'bò mbé nè dò kò, nè à nó.

Ngámánzá (sà'dé lí silà wi) (*voir: Gà'bómò*) : mè à ké má zélé mò sí 'bòlò zà mò si ngó ngáwílí kó mò : *douleur de l'estomac (hépatomégalie? gastrite?)*.

- a) Ngámánzá mè à zélé, má bá wélé sí ngó silà à. Mè a sa'de li sila wi, ma yolo si do ngo sila a de ngo, ne ma zílí de nù. Ma díli li silá wí nè làèè, nè a ma ngo k'ò do hër hër ni. Ko a ne ama ne ni, ne nde fele ne ma gboto, ne ma ba si te gele a, ne ngo sila à ma o kó kó. (Sa'de li sila wi kò na, mo nyongo mo tabi mo no dō do wele ne go. Mè a kpo kpo ga'bo-mo, ne nde ma la ngbe be sí, we ke, ke 'da ga'bomo na, mo wè te nyongo menò zi le tolo ni go : Ndala sa'de; o'bu; afa sabinda 'do ngbe do 'do ngbe; nè à té yù yù gó. Ne nde ke 'da sa'de li sila wi a o píi de te li sila wi. Ko do ngba soe ke mo nò dō bula kpo tabi bo a do wele ne ia, ne li sila mo hana kílí kílí, ne mo òlò, ne wa tō na, mè a sa'de li sila wi.)
- b) Ina wa de do zélé ngámánzá ni ma ké :
 - Wa gomò li tèsè, ne wa ba kuli kola, ne wa o ma, ne wa mba do li tèsè ni, ne wa a tō 'da ne, ne wa gi, tabi wà hú 'bò mâ dò nwá yòlò, ne wi zele ni a nyongo.
 - Wa zu'du sàmbè, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa ba lí ne, ne wa gi ma do kuli kola, ne wa a tō te ne, ne wi zele ni a nyongo.
 - Wa 'bi wala malala, ne wa kpílí de ko bula, ma 'bana sanga de go'do ne, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi zele ni.
 - Wa fa nwá nyàmà, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa enze do zā wi zele ni. Wa henze ma do gèá ne iko, wà te à ko gbala, ne wa e li we ia go.
 - Mbè iná nè 'bò à nwá ndèndé ke ma ho té 'bètènò ni. Mò dóló nwá ghabila, ne mò mba do nwá ndèndé ni, ne mò to ma vè, kó má 'bú, nè mò ko no ngo zā a, ne mo enze ma ní gbaa 'do tū tale.
 - Ko fala ke ma kò we go, ne mo gbele afe belé, ne mo fa fila bō, ne mo 'bala do ne ni gbaa, ko ma ne le ngbè dô ni, ne mo ko 'bo no ngo zā a vè, ne mo enze 'bo do ne.
 - Mo dolo nwá tandaguzi (tè'bonggò), ne mo 'bala de 'do ne, se ne mo no de. Tabi mo gbele ti ngu'du afe katagu tabi tèsè de 'do dō, ne mo no. Wè ké, ke 'da sa'de li sila wi, ma wia na, mo no dō fai do iná ne. (Nwá gbàbílà dò áfé tàndàgùzì má dé 'bò zélé gà'bómò déà.)

Ngúmbáwàlà : *gonflement articulaire des doigts (rhumatisme?)*.

- a) Mè a hēa mo ke ma hē wele si te li gbili zù kō a. Fala ke wa kpà ina ne dō go, ne nde fala na wi ni a ngbala zù kō a bina. Kō a bili o ne ngúmbáwàlà ni.
- b) Wa zā liā fówàlà, ne wa mba do nwá ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa henze ne.

Ngúmbé túnúmò (wè li túnúmò) : *maladie de peau, qui forme des cloques (zona?)*.

- a) Mè à zèlé, má á tè wélé, nè má dófó lègé lègé, nè má dé dani, nè má zélé wéná. Fálá wèsé tó iá, nè má ngbénzé wéná.
- b) Iná nè mè à ófá mènò ó nó nwá gbózókòngà, òkà, ní dò ní. Wa gí, má gbálá, nè wà fóló dò mà.

Ngùsú (ou: tэндэлé, màbé) : *djique; puce pénétrante*.

a) Ngusu tabi tendele me a be sa'de a o be sí a yengge do ngo ndalá nù ge. Ne nde a o wena te zā kenze do ti mònggóló tóà ké má dò bùyá nù wena ni, tabi ngo zubu. Wa kpa 'bo wa ko dā safó tabi dā zamó ke owele wa ó 'bo ko ne go 'do dele kō tū. We ke wa ko wena té kula fala. Gene ko kolo te, ne wa yu de te fala ma o kúlà ni.

Ne nde a le nyanga mo 'da fala ke mo ho te fala 'da wa, ne a ma ngo hala te nyanga mo ni gbaa, ko a kpa fala ke ma o nu a o mboko ni, ne a bēlē nu a de fala ni, ne a ma ngo nyongo nyanga mo geo geo ní gbáá, nè à lé de di ni, nè gó'dó à bí tū dé zā nyángá mó í, ne a ndo nòmò tóko te mo fai, ne a gā de di ni. A ndó lè nyángá mó gbàà, ndé à á fílà. Kó à né nò tókó ni gbáá, kó à né gǎ nè, nè zā à gífi fē nè.

Ne nde ngusu me a 'dā sa'de. We ke, li mo mboko te nyanga mo, ko wa dele nea ngo nyanga mo ia, ne nde mo né 'bo no zāgbālā do de ne go. Mo o 'bo do wuko, ne nde mo né 'bo no be zonga do de ne go. We ke wa ne ngo nyanga mo ia, ne mo ne 'bo no do timili nyanga mo mènzé'dé mènzé'dé íkó. Tua ke zu nyanga mo kata seleka dua ngo, ko ma ka mo de li nza né nu kǎ bàkólò ni.

Wa le nyanga be, ko mo baa à tabi naa à, mó lénggé do be 'da mo go, ne nyanga be wengge. Ko nyanga a wènggé ia, ne gbogbolo a gbini kpàéé, ne go'do a 'bete kànggá-'dànggá né kúla dèngbè ni. A ne no li wala fo ia, ne nyanga a kala wòkòsonò fàmbàmbà. Ne nde ngusu mo zo a ni, li a 'danga zāgbālā do bezonga. Ne mbè, ngùsú wiá wé gbè 'bò wélé. Tua ke wa ne ngo nyanga be ia, ne mbè, ne wa ma ngo le dé ngó ngba wa. Ko wano ge ti ne wa mbúlú ia, ne wa ma ngo de mā. Ko mā ne gbala ia, ko be yengge te fala mikrobe wa sa li wa na tetanos ni, a le li dani ne ia, ne nde ma ba ngamo hā be ia.

Mbe, ne wa susu nyanga bé màlāgbà'dá né súsú gbālā kòni ni, ne nde fo fala na, à hé'dé kpokpo bina. We ke zu nyanga à ó gbòlòlò né sǎá bǎ mbànggòlò ni. Bé nè à mbókó 'bò tē nè wéná, à dé ngá déá sà dò ngbá à gò, tábì zéá bálè, tábì yòlà, ní dò ní. Mbè, nè à dúngú dò nù gbáá, nè à hónó dò nù fàì, nè má 'dú gúvwú gúvwú, tàtí à ké wà tálá à ni.

Ne nde dani ngusu má wiá 'bò wé fi wélé nù dò ngbá'dòlò. Gulu we 'da ngusu hā ni!

Ngo gili ngusu tale:

Ngùsú káíwè : A o be sí iko, a gā ngboo go. Fálá ké a le nyanga mo iá, nè má zélé mó ó né káíwè má dó nyángá mó ni. Ko wa má ngó fo a ia, ne má dó mó vanyú dé lí silà mó í.

Ngùsú fiò tǎà : Me a ngusu ke a le nyanga wele, ne nde mó í fálá nè gó, wé ké à zélé gó. Ko mo ne gbanga ne, ne nde a gā ia. (Wéná mè à óngùsú té kúlá yòlò zā bilinò, wé ké té yòlò kóló iá, né ndé má dò òmbímbílí ngùsú wéná. Kó mó mó ngó wà mè dò zóló sábéìè iá, kó mó dè zǐ dò nyángá mó tū kpó kpó gó, nè wà lé nyángá mó délé wéná)

Ngùsú ngùlú, tabi ngusu fio bolo : A le nyanga wele, ne nde a tala wena. Mo nono a fai, ko fala sa, ne nde nyanga mo ma dea dani vè. Ne ti a ni ma de do mā vè olo ke mo nono ni.

- b) Ne nde ina ngusu ngboo ni me a ke na, wa le nyanga mo gbàà, ne mò fá tē, ne mò mēne dǎ wà, tábì mò fá toa nu buluti, ne mò 'bílí dǎ wà, na do wa né ngo nyanga mo go. Ko fala mo mboko li mo, ko wa dunu nyanga mo, se ne mò fa inà wé enze do ne de. Mbè ina ngusu ma ké :

- Wa fa liã tè'bònggò (tàngàgùzì), ne wa gbeye, ne wa ye, ko ma kolo, nè wà tó fũ nè, nè wà zàngá dò filá nò, ne wa ndo do te nyanga wi nè.
- Wa fa liã bàdèngbè, ne wa gbeye, ne wa mba do nò, ne wa ko do te nyanga a vè.
- Wa fa nwá sàmbeànwà, tàbì nwá gbàzàlà, ne wa to sù, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa fila papaye, tàbì mbulu tè bõ, nè wà kótó, ne wa henze do nyanga wí ngùsú.
- Wa fa 'bò nwá nyòngònúsèndání, nè wà gí mâ wùù, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa 'bò fila 'bete, ne wa to ma dò tóló nè, nè wà sótó nzámú ké, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa 'bò kànggàtèlè, ne wa henze 'bò do nyanga a. ((Kanggatele me a 'dóló dõ, ke ma ho dò lí góló nè ké wà 'bílí ni, má ó ngàkòtòò. Mbe a fila, ne mbè nè á fèa.)

Ngbá'dòlò : *plaie sur l'orteil, suite aux djiques; l'ongle s'enlève.*

- a) Mè à dani òlò òngùsú. Má dé sí tè gbálá zù nyángá wélè, wéná tè gbà'bítí zù nyángá à, nè mbè, nè élé nyángá à fó tè è. Ma unu wena. Kó falá ké wà á daní nè gbáá, kó má é, sè nè mbé gèlè élé nyángá à ndó hò dé òlò nè dè.
- b) Né ndé tàkó daní nè má é, nè wà dé ná mè gè :
- Wa fòlò li ne, ne wa tó nwá ngbìndì, nè wà énzé dò mâ, tàkó má fó òmànò lí nè.
 - Tàbì wà zá líá sàngbòlò, wà fóló tè nè, nè wà gbélé, nè wà ná lí nè.
 - Wa élé afe gbànyàkà, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa fòlò ne. Ne wa de 'bò lí ne, ne wa ko 'bò te ne. (Wa gbeye li daní nè dati, sè nè wà ná òinànò ni dé lí nè dè.)

Ngbálámò (zélé ngbàlà wi) : *convulsions généralisées, surtout chez les enfants.*

Dr. Kongawi: si ces convulsions ne sont pas traitées, elles peuvent évoluer vers "Ngbìdàfà".

- a) Ngbálámò me a zele ke ma ba wena a obe. Ma ndo dati do bawe te wi, nè 'dò bawe te wi ni, ne a ma ngo gbanga ne gbír gbír. Ko 'do ki ni ma ne nyeye be sí, ne a ma ngo ngbala ne, ne li gbili tè a nganda ké ké ké, ne li a kala de ngo là'búú, ne nde a gbíní li a go. Ma de bé ia, ne a mboko wena, ní tè à, do nyanga a vè ma mboko dô, ne a ká 'bò mò o dia go.
- b) Ko mò tó mbe me mò wia we de ma, se ne ma gè ni.
- Zé dátí, má dé bé gbàà, nè wà bá à, nè wà zúmú zù à kó sàbèlè, tàkó gbálí à ké má ó kàà ni má kífi. Wà dé mâ òlò lí minúti kpó, ne wa ba a de nza. Né ndé dí dõ ni mbé wí inànò wéná wà bé mâ béà, wà dé 'bò mâ gò.
 - Ina ne me a nwá bàzuyélè. Mò dolo nzo'di ne, ne mò língí, nè mò fí kó kòlònggò, ne mò zí li ti ne, ko 'dõ ne nyélé be sí, yà má nyóngó, ne mò zí li bé ké à dò zélé ngbálámò ni.
 - 'Do ne, ne mò fá nwá ngbòkà, ne mò 'bala ma vè, ne mò fòlò do a.
 - Wa a li ko gòmánggà, ne wa zí li a. Tàbì wà fa 'bò nwá dàmbú, tàbì nwá ndúkúpili, ne wa zí 'bò li a.
 - Wa fa 'bò gbālā nzo, nè wà tó, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zí li tè nè, nè wà zí li a.
 - Wa dā we, ne wa fa nwá ónggò, do nwá kákò, do ndungbulu, ne wa a li we. Ko fala ke zè we ne ma ndo kutu ne, ne wa ba be ni, ne wa e a de ngo ne. Ne zè we ne ma ndo kutu de tè a.
 - (Dako) Mò dóló nwá sèbànggànzà, nè mò fóló tè nè, nè mò língí, nè mò zí lí à.
 - (Zagbalafio) Wà fá sálá kúlúdù, dò nwá sàmbedalè, dò nyáká dũmá, dò zímángó, nè wà gbélé télàkà, mbá dò lákànò vè dé tè nè, nè wà hú mâ wé hòlò dò wí zélé ni. 'Dõ nè, nè wà fá kúlá nwá ónggò, dò kúlá ká gòlè bòà, nè wà dó mâ, nè wà bá kútú nè, nè wà hóló 'bò dò à.
 - (Zabusu : Boyademle II) Wa fa nwá sili, ne wa 'bala de 'do li, ne wa mò ngo holo do li gbílí tè à, tàkó li gbílí tè a ma moko. Ne wa lingi 'bò kpó kpó nwá sili ni, ne wa zí li a.

Ngbànggánzá : *voir: Gbàkánzá.*

Ngbéle (zélé ngbéle) : *lèpre*.

- a) Me a zele gaza. Má bá ndàlá tè wélé. Má ndó nyángá nè, nè tè mò má kómbó wūr wūr, nè má ó filá kálálá, nè ké zǎ nú nè má á sílílí, nè ndàlá tè mò má ndó nyángá hě nè, nè má 'bílí dò dànì. Né ndé dànì nè má síkí síkí wūr wūr. Má ndó dò zú kǎ mò tàbì zú nyángá mò, nè má 'bílí, ndé dànì nè ẽ dǎ gó, nè má 'bándá ùnù ngándá wéná. Mbè gó, mò wé 'bò wé nè 'bò nò dò díá nè gó.
- b) Ina ke wa de do zele ngele ni ma ké :
- Zé 'dà òyàá lè, nè wà dé bé tòà dò zámò, nè wà fí wà kǎ nè, sè nè ówí nánò wà né wé gàlà wà dè.
 - Wa fa nzo'di nwá ngbòkǎ, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa nā de li ne.
 - Wa ẽlè koafe nzínggò, dò nwá kpólólingbiá, dò kófáfé mà'bòtò, nè wà mbá mâ, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà téné lí nè, nè wà fóló dò tè wà sú ná má sá dò lí dànì vè.
 - Wa ze koafe 'bòlónggóló, nè wa e, ko ma kolo, ne wa to. Ko ma 'bu, ne wa ba funza ne, ne wa múlú dé lí dànì nè nzú'dé nzú'dé, nè má kóló.
 - 'Dǎ nè, nè wà zǎ líá nyakà kóànggá, dò líá ngbindì, dò líá wólò, nè wà sílí mâ, kó má gbálá, nè wà bá lí nè, nè wà gí dò sánggò há wà, nè wà nyóngó. Nè wa 'bili 'bo liá onngo, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa gi do nyongomgō hā wa. Wè ké má sú mè á ngá tè, nè má lé tí ndàlá tè wà, nè má sǎ.
 - Wí zélé ngbéle wè tè nyòngò tóló sánggò gó, à nyóngó píí á kúlá nè. Nè a wè te nyonggo koyo go, wé ké à nyóngó iá, ne tē a ma 'bili 'bo do mbé dani dé dāti, wé ké kòyò má mbòkò wéná. A nyonggo kpo á kòyé ké lí à kóànggá ni, wé ké à á ngá kòyò.
 - A wè 'bo te nyonggo fila sa'de tabi folo go, wé ké mè á zímí mò kó bütú. Ní ǎ wia we bē onyóngómèndò vè ke ogazano wa nyóngó zí góé ni. Zélé é tē 'bò tē à, sè nè wà á lí tè há à dè.

Ngbèlèngú'dútiátè : *mal aux muscles de la jambe*.

Comparer avec: ngbókó zùgòlò (E : zìngbákò) et zélé gbókò.

- a) Mè á zélé má bá fàì nyángá wélé tè fàlá nǎnò, né ndé wí nè wè tè bǎlò nyángá à gó, nè à wè 'bò tè kù ngó bé kúsú kàlà tàbì ngó tíá tè gó. Né ndé 'balí mò kpó, má hě hěà gó, má zé zélà dò zǎ nǎ tē à íkó.
- b) Mò dóló nwá fèlénzábélé, nè mò mbá mâ dò mbúlú tíá tè, nè mò tó mâ, kó má 'bú, nè mò énzé nè. Kó wà yálá iá, nè wà hóló dò filá nò ná fèlé nè mókó, nè má gè íkó.

Ngbǐdàfà : *convulsions accompagnées de contractures des doigts qui ressemblent aux doigts des singes. (Comp. avec Ngbálámò.)*

- a) Ngbǐdàfà me a zele ma ba wena a obe. Ma nea we o ne ngbalawi ni, ne nde ma si dò tè ε bé sí. Ma ndo dati do bawe te wi. Ma ma ngo ngbala a ia, ne li a kala de ngo, ne ma o tánáná, lí a o kǎà, ne sa nu a ma ngo nǎ nǎlǎ, ne ma de ndùfà ndùfà ní. Má mó ngó dè à, nè kǎ à dò nyanga a ngbálá sǎíí, nè à ngó gbǒr gbǒr ni, nè gélé à té dé 'dò à lèkpéé, nè kǎ à má yáká lègbè lègbè íkó. Ko fala ke má dé à 'dò ngbè dò 'dò ngbè, nè mbè, nè à yóndó tè'dé, nè à dé 'bo mo do li zù má ne go, à dé mò kpèá kpèá íkó. Ko fala ke wa ì ti ne, ko wa kpá sáká ina ne go, kó bawe te wi ma la li dô, ne ma ndo ngbala be, ya 'da kálá so a ma gbe be go. Mbè, kó fàlá ké má ó tè bé gbáá, nè má dé zélé tìndìlì. Má ké wà sá lí nè ná "kpè tí zélé tìndìlì".

N.B. : 1) Wà sá lí zélé ni ná "Ngidàfà", wé ké kǎ à sángá dé tè ngbè, nè à úmú kǎ à, ná má ó né kǎ dàfà ni. 2) Kó fàlá ké má bá kpàsá wi, nè wà sá lí nè ná : Gbùlúgbütú, tàbì Sèkpèkpé, tàbì Zélé sàbìndá.

- b) Takò ma e, ne wa de do ma ne nde? Ke mi zoa zi mbe me a ke ge :

- Mò fa nwá sòlè, nẹ̀ mò lingi ma, nẹ̀ mò fi kọ́ kolonggo. Nẹ̀ dati mò zí lí baa be do naa be. Kọ́ wele ke zele ni ba zi a dati ba a ni, nẹ̀ ma ngebènzè se li a nẹ̀ ge nde ni. Kọ́ mò zí li wa bọ́a nẹ̀ dọ́, nẹ̀ 'do nẹ̀, nẹ̀ mò zí li be ke zele ma ba a ni.
- Nẹ̀ 'do nẹ̀ mọ́ de nwá sèbànggànzá⁵, nẹ̀ wa lingi ma, nẹ̀ wa fi kọ́ kolonggo, nẹ̀ wa zí 'bọ́ li a, nẹ̀ wa zí gbogbo zu a, do li gbili tē a vē.
- Mbè, nẹ̀ wa fa nwá nyàkàndí, nẹ̀ wa mba do nwá làngbágòlè, nẹ̀ wa fi kọ́ kolonggo, nẹ̀ wa zí 'bọ́ li a.
- Nẹ̀ 'do nẹ̀, nẹ̀ wa de fū fande, nẹ̀ wa kpo nu kō a. Nẹ̀ baa a, tabi naa a ma ngo gbutu ma ni gbaa na, be ni ọ́a yala nde, se nẹ̀ a da kō a te nẹ̀ de.
- Nẹ̀ 'do ki ni, nẹ̀ wa se zàkà, nẹ̀ wa kpo te fū fande ni, nẹ̀ wa kpo nu kō a. Wa se ma do nyaka "kò'bòlínɡótò".
- 'Do nẹ̀, nẹ̀ wa de 'bọ́ nwá ngbìndì, nẹ̀ wa to ma vē, nẹ̀ wa a kọ́ sani, nẹ̀ wa a li ti nẹ̀, nẹ̀ wà é, kó má nyóngó, nẹ̀ wa a do zā bé nu alu kpo, nẹ̀ wà á 'bọ́ dọ́ zā naa à.
- Inano dati ni, mọ́ de ma ni gbaa, kọ́ zele ma gè go nde, nẹ̀ mọ́ zā 'bọ́ liā sìnàwòlò, nẹ̀ mọ́ fọ́lọ́ te nẹ̀, nẹ̀ mọ́ gbẹ́le ma, nẹ̀ mọ́ fi kọ́ kolonggo, nẹ̀ mọ́ zí 'bọ́ li a. Mọ́ de ni vē, kọ́ zele ni ma é ia nde, nẹ̀ be ni a te nyòngò sòlè dọ́ kùlúsà, tàbì dọ́ ngbì go, ndọ́ti nẹ̀ a ke wi de zele ni a yufu ma dọ́ se, nẹ̀ a ma ngo nyongo menọ́ ni de.

'Da fala yufu ma ni, nẹ̀ wa zu'du liā sọ́le, do liā ngbìndì, do liā kulusa, nẹ̀ wa gi ma do kọ́yo ke li nẹ̀ a ngbì ni, nẹ̀ à nyóngó.

Sido (Boyademle II) : Zé dāti, fálà ké má dé bē, nẹ̀ nàà à bá a, nẹ̀ a yu do a, nẹ̀ a yulu zu a kọ́ sabele. Nẹ̀ wa ba te sabele, nẹ̀ wa họ́, nẹ̀ wa dọ́ do mbito, nẹ̀ wa họ́nọ́ ma ngo li a. Nẹ̀ wa 'banda hólọ́ nẹ̀, nẹ̀ wa fa nwá sili, nẹ̀ wa zí li a. Nẹ̀ wa hólọ́, ya zele ma i ia, nẹ̀ mbé nẹ̀ dé 'bọ́ a go. Né ndé ówí inánò sọ́le gè wà bē má wénà, wé ké má dè gọ́.

Ngbókózùgòlò (E : zìngbákò) : *maladie qui cause un raidissement du genou; s'il n'est pas soigné, le genou ne s'articule plus et reste déformé (arthrose du genou?).*

(Comparer avec: zélé gbókò et ngbèlèngù'dùtiátè.)

- Mè à zélé, má bá zùgòlò wélé. Má zélé wénà, nẹ̀ wí nẹ̀ fá fálà bọ́lò nyángá à tē nẹ̀ zàa, nẹ̀ à bá nyángá à wé kù ngó tíá tē, yà má wé gọ́. Má hē hēà gọ́, má dé má gọ́, kó fálà ké wá kpa iná nẹ̀ dọ́ gọ́, nẹ̀ zùgòlò à ló gbili, nẹ̀ má ó lìgbìzìgbì, nẹ̀ má ó zìgbàà.
- Iná nẹ̀ mé ké :
 - Wa zā liā tókò mbàti, nẹ̀ wa gbẹ́le ma vē, nẹ̀ wa mba do nwá dǎgbábù, tàbì nwá sìnàwòlò, nẹ̀ wa to, kó má 'bú, nẹ̀ wa kọ́ nọ́ ngo ngbóké zugolo wi ni, nẹ̀ wa enze nẹ̀.
 - Kó má hìli gọ́, nẹ̀ wà dóló nwá gbàzàlà, nẹ̀ wà tó, kó má 'bú, nẹ̀ mò kó nó ngó nẹ̀, nẹ̀ mò énzé nẹ̀, nẹ̀ má gè sè íkó.

Ngbùndù (gònòngbùndù, gònòngbòndò) : *lombalgie. Voir: Gbògbólówi.*

Nyòngògò'dò : *voir: Gbògò'dò.*

Nzábélé : *voir: Zélé nzábélé.*

Nzè'bè : mẹ̀ a zele ke ma ba li wele, nẹ̀ ngo li a ma fele wena, nẹ̀ obe mọ́ ma họ́ nyanga li a ọ́ fê. Kọ́ fala ke wa fòlò tabi wa fọ́ ma go, nẹ̀ ma kolo, nẹ̀ ma ọ́ de nyanga li a ngènzèlènzè ni : *inflammation des angles des yeux, conjonctivite.*

Takọ́ ma e, nẹ̀ wa gbẹ́le éfē ka'dangga tabi fā nẹ̀, nẹ̀ wa kpíí de li a.

Wa fa nzò'dí zù nwá káfé, dọ́ nwá káànggá, nẹ̀ wa mba ma do nwá fāsanggo. Nẹ̀ wa lingi ma, nẹ̀ wa zí li a, nẹ̀ li a ma ndo se tulu nẹ̀ gbaa, nẹ̀ li a ma gēlē iko.

Tàbì dọ́ títólè bèléé, nẹ̀ mò kpó mbóé, nẹ̀ mò zé dé lí à. 'Dò tú tàlè, nẹ̀ má é íkó.

⁵ Nwá sèbànggànzá (gbàlídùà), má dé tò wénà wé dùzù báwè tē wi, wé ké mò nó má, nẹ̀ báwè tē mò zífí.

òndòndólò : *maladie des yeux en général, qui abîme finalement les yeux; ou conjonctivite.*

Mè à zélé ngó gbálí wélé, ké má wià tẹ̀ dè ná gbálí à 'dángá tẹ̀dẹ̀. Má dé wélé dọ̀ gbángá nẹ̀, ó nẹ̀ mò tiá lí à tábì zé lí à. Nẹ̀ ndò dọ̀ dí ni, zélé ni tiá lí à iá, nẹ̀ à ná, ówí tũ̀, wǎ ndóló lí à ndólò.

Pánzànù : *voir*: E: Fánzànù.

Póndì : *voir*: Zélé póndì.

Sà'dé lí silà wi (sà'dè tí ngu'du wi) : *douleur de l'estomac; gastrite (voir: Ngámànzà).*

Sà'dé tí gùlù wi : *voir*: 'Bùà kùlà.

Sànggú : *sorte d'ostéomyélite (voir aussi: mbíkù ou zélé mbítè).*

a) Mè à hẹ́á mò ké má dé tẹ̀ gùlù kù wi, nẹ̀ ndẹ̀ má hẹ́ dọ̀ zǎ gbàlà í. Nẹ̀ má dé gbáá, nẹ̀ má hó 'bò dọ̀ hẹ́á mò nzà í. Nẹ̀ wà gómó, nẹ̀ wà kpílí 'bò mà, nẹ̀ wà ndó ẹ̀nzẹ̀ mà do ìnà. Há fàlá ké ngbóngbó wí iná nẹ̀ dé mà, nẹ̀ má wià tẹ̀ ẹ̀ nẹ̀. Kó fàlá ké wǎ kpà ngbóngbó wí iná nẹ̀ gó, nẹ̀ má nẹ̀ ńsń 'bò ńsń gó, nẹ̀ wí nẹ̀ à hó 'bò nzà gó, nẹ̀ à fé tẹ̀ nẹ̀ íkó.

b) Iná nẹ̀ má kẹ̀ :

- Fala ke sànggú ndo wele gbàà, ne ma wia na, wa fa te ke ma mbi, ne ma te do liã ne vẹ̀ ni. Ko wa kpa, ne wa 'bili liã ne. Ne wa fa 'bo liã te ke ma de 'da li wala, ko owele wa ko do nyanga wa wena ni. Ko wa kpa, ne wa 'bili 'bo ma, ne wa si ne, ne wa e ma ngo yingili, ko ma kolo, ne wa do ma, ne wa ba mbito ne ni, ne wa zí nó sí te ne, ne wa holo ne. Wa ne holo ne, ma wia na, wa henze dati 'do tũ tale, se ne wa holo ma de.
- Wa fa nwá gbàdò, do nwá bàbòlò, do nwa gbànzíkò, tábì nwá bìli, nẹ̀ wá tó, nẹ̀ wà ẹ̀nzẹ̀ dọ̀ mà.
- Tábì wà ẹ̀lẹ̀ 'bò afe gbàngbànà, ne wa gbeye ti ngu'du ne vẹ̀, nẹ̀ wa lo'bolò fila no ngo ne, se ne wa enze do ma de.

Sànyá (sènyè) : *maladie du bas-ventre.*

a) Mè à zélé tí gùlù wi, má zélé ó nẹ̀ dá'bí má zélé tí gùlù bènò ni. Fàlá ké má bá mò iá ni, nẹ̀ tí gùlù mò ndó zèlè ngándá wénà. Fàlá ké ìní bá mò, kó mò nẹ̀ ìní nẹ̀, nẹ̀ tí gùlù mò má ó nẹ̀ má nẹ̀ zù zú'dù ni, nẹ̀ mò ìní dọ̀ ngá nẹ̀ íkó, nẹ̀ 'dá fàlá ni, má ngbéńzẹ̀ ó nẹ̀ tándàlà ngbóó ni. Má bá wélé fàlá ké, wà gí 'bètè, kó wà fóló lí nẹ̀, kó wà á nù, há à kú ngó nẹ̀ fàì, nẹ̀ má bá à íkó.

b) Iná nẹ̀ má kẹ̀ :

- Zélé sànyá bá wélé, nẹ̀ wà fí sàngbàlà lí wè, kó má félé kpángbángbá, nẹ̀ wà 'bómó mà dọ̀ tẹ̀, nẹ̀ wà é 'dò tàà í, nẹ̀ wí zélé ni ìní dé tẹ̀ nẹ̀, nẹ̀ má kútú tàù tàù dé tí gùlù à, nẹ̀ má gẹ̀. Kó wà dé ní fàlà tàlè, nẹ̀ zélé é.
- Kó fàlá ké má è gó ni, nẹ̀ wà zǎ líá 'bètè dọ̀ líá kùmbà, nẹ̀ wà fóló tẹ̀ nẹ̀ sù, nẹ̀ wà sílí mà, nẹ̀ wà húnú dọ̀ kò, nẹ̀ wí zélé ni à nó, nẹ̀ má ẹ̀ nẹ̀.

Sèkpékpé: *sorte de rhumatisme? grippe? (voir: avec: gbùlúkùtù, zélé sàbìndá).*

Sòbìsì : *sypilis.*

a) Mè a 'dǎ zele, ke mo yengge ví zu yali wena, ne mo kpa ma. Fala ke wi ke a do zele ni, ko a ga ngu'du ngba a do wi ke a do ma bina ni, kó olo ne la tũ tale tabi nale, ne wi ni a kpa ma 'diko. Tabi wi wili, ne a fi te wuko, tabi wuko, ne a fi te wi wili.

Wi wili ke a do zele ni, a ì se na, a do zele ni fala ke a ne ini ne, ne mà ho dati, se nẹ̀ ìní hó dé, ne ko ga à má tó ngbá'dó ngbà'dò ngbá'dò, ne ma ngenze be ngenze.

Ne nde ngo gili sobisi tàlè :

- Mbe ne sobisi wa sa li ne na, sòbìsì màíná (mǎ). Wí nẹ̀ ìní, nẹ̀ má hó dọ̀ mǎ.
- Mbe ne 'bo sòbìsì tòkò. Wí nẹ̀ ìní, nẹ̀ má hó dọ̀ tòkò.

- Mbe ne 'bo a sòbísí 'dángbà. Zā lo'do à hana, ne ma ɔ ne me a 'dangba ni.
- b) Ina ne ma ké :
- Wa gbe koye ke wa sa li a na zembe ni, ne wa ba kala zā a, ne nde wa fó paliā a te ne go, ne wa gi, ne wa a t̄t̄ te ne ba wena, ne wi ni a nyɔngɔ. Ne a ini se omāno ni, do obe sa'de zeleno ni de nù.
 - Wa fa nwá ndúkúpilí, ne wa 'bala ma de ko bula, ne wa e, ko ma nyɔngɔ, ne wi zele ni a no.
 - Tabi mó 'bili liā papaye, nè mò gi, ko ma gbalá, ne mò hunu do k̄, ne mò no, nè mó ìnì sè wéná.
 - Mó ēlē 'bo afe ndélléngòndà, nè mò gbeye ti ngu'du ne de 'do li, kó má ó gbáá má nyóngó, nè mò tékpé, nè mò á dò zā mó kó àlú kpó.
 - Wà élé 'bò kófáfé bànúànggàlà, nè wà tó mâ, nè wà á li tí nè, kó má nyóngó, nè wà tékpé, nè wà á dò zā à kó àlú kpó íkó.
 - Wa ze afe tēngbià, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a li tí nè, ne wa e, ko ma nyɔngɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi zele ni. Me a ina ma nganda wena, we ke mo ma ngo to ma ia, ko dā ne pi tē ε ko zō mo ia, ne mo zafa wena, ne mbolo ho zō mo. Ko fala ke mo tua ia ni, ne mo a fū ne sí 'do li. Ma ɔ, ko ma nyɔngɔ, ne mo a ko alu pɔpi kpo iko, ne mo sō se gbaa. Fala ke mo a do titole nde, ne mo sō se gbaa gēa wese. Ko ma ɔ do gēa wese, ne mo sō se gbaa sa fala. Kó fala ke mo sō vē ia, ne wa hunu kō hā mo, ne mo funggu, tàkó kó zā mò ba we. 'Do ki ni, ne mo a 'bo fū ne sí li dō, ne mo no, ne mo ini se wena.

Tálákólá : *sorte d'irritation sous les pieds et entre les orteils (voir: Nàndòkò).*

Tàndú : (E : tēndú) = mé à zélé ké má kútú tí gbálí wélé kpùyèè, nè à zó 'bò mò gó. Má ndó dāti dò wi, kó fálá ké má gá, nè wà sá lí nè ná, ndòlò. Kó má kpá dò ngó lí à v̄, nè gènè kó à 'bá lí à, né ndé à zó mò gó : *cécité*.

Oyàà lè wà lénggé zi na, tàndú mé a 'dā ina ke wi sene wi a a ma de nù hā wi ke a sene a ni. Hā fala ke wa dā we, ko zē ne ma kutu, ne ma a li wi ni. Do fala ne ni, ne li a ma de tandu.

Mbe 'bo koye 'do li ge, mo nyɔngɔ a, ko mo fòlò kō mo sa go, ko mo fele li mo ia, ne li mo ma de 'bo tendu.

wí tàndú sòlā = ã wià tē zò mò dò títòlè bèléé tàbì dò gé wèsé, wé ké dò gbà wèsé à sòlā tó gó, há fálá ké wèsé má ḡ, sè nè sòlā tó dē : *un malvoyant qui voit encore un petit peu surtout le matin et le soir.*

Tìndìlì (zélé tìndìlì) : *épilepsie*.

a) Tìndìlì me a zélé, ma ba wele, ne ma lo a do nù. Fala ke a te ia, ne nu a ma nōlō do fū. Wi zele ne, fala ke a ho 'do li, ko a zo hi a ia, ne a te 'do li iko. Hā fala ke fo wele we ba a de ngo bina, ne a no li gbaa, ne a fe de di ni iko.

Wi zele ni a wè 'bo te zo li a do tala go. A wè 'bo te ho ko odele wele go, wé ké a ho ko dele owele ia, ne zu a ma ndo z̄í ne, ne a te 'bo iko.

b) Iná né má ké :

- Wa fa mútòto, ke ma ɔ ne nwá gbànzíkó mbàti ni, ne wa fa do nyakā ne ni, ne wa enze be lā ne ɔ ne nu gele kō wi ge, ne wa a li ti ne, ne wa gi ma 'do 'bu miniti tale, tabi wa zo 'bo na nde lí lí ne ma dea ngbèé ni ia, ne wa fo 'bo ma 'do li ne do'do, ne wa hunu do kō tabi bānggá. Ko fala ke me a kpasa wi nde, ne a no ma ko vere kpo do bolo ne. Ko me a be nde, ne a no ma ko vele kpo iko. Fala ke a no ma ia, ne a te yēnggè ngo go. Wé ké 'dō nè nyélé bé sí, nè ã mà sè ngó òl̄ nè. Ko a òl̄ ia, ne nde li òl̄ ni ma ɔ ne li no 'bete ni.

- 'Dò kí ni, ne wa fa liā nyàkà kóànggà do líá bìli do líá ndèndè ke ma ho te 'beteno ni, ne wa gi ma, hā ma gbala, ne wa ba lí nè, nè wà gí dò sáנגgò hā a, nè a nyongò. Tàbì, wò lí bá à ndé, nè à bá kpó kpó li iná ni, nè à nó. Kó fálá ké ke a ndua nyongò ina ni ia, ne a te nyòngò okoyonò ke wa sa li wa na sòנגgò, do gālā, do ngbì ni gò, dùà tàbì ngúlù 'bò gó.
- Fala ke a nyongò ina ni 'do zekè tale, ko ma dè 'bo a gò, se ne wa yufu ma de. Fala ke ma e, ne wa fa líá wólò, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa kala okoyonò ke a nyongò zi wa te fala zele gòe ni, ne wa a lí líá tè há à, ne a nyongò, se ne a ma ngo nyongò omò vè dè.
- Fala ke zele tindili ma ba wele, ko ma lo a nù nde, ne wa ēlē afe te búlù, ne wa gi ma, ko ma gbala, ne wa zā líá kótòkòbò, ne wa koto gili, ne wa mba do ngbe ε, ne wa 'dene ma, ko ma 'bu, ne wa a ma 'do li ina ni, ne wa o kuli kola de 'da ne, ne wa hunu do bangga, ne wi zele ni a no ma.
 - Wa ba 'bo liā búlù, ne wa a 'bo do zā a.
 - Wa fa 'bò nwá ngbòkà, nè wà língí, ne wa fí ko kolonggo, ne wa zí li a.

Tòlòngé'dè (tòtòngé'dè ou tòtòngá'dè) : *verruë*.

- Mè à mò má hó tè ndàlá tè wélé, nè zǔ nè ó sè'déké sè'déké ní, má zélé wélé gó. Mbè wínò wà ná : má hó tè mò, nè mó kò sè òbúlú bē wéná.
- Mò kǎ ná, má alá tè mò dó'dò, nè mò 'bílí lí nè, nè mò dó éá túlù, nè mò kó bú nè lí dànì òlò nè.
Tàbì fálá ké wà dá gúá ké má kòlò gò ni, kó má mó ngó dè fúlù ndúféé ni, nè mò kótó mâ, nè mò kó tǎ ni. Mò dé ní 'dò ngbe dò 'dò ngbe, nè má alá sú íkó.

Tòkò zùlà (Tòkò zù wi, Nyongò zō) : *épiſtaxis*.

- Mè a zele ke ma ba wele si ko zu a. Fala ke zele ni ma ba wele, ne tòkò ma ndo ho do ko zō a. Tòkò ne ma fele kálálá ní. Wele a do tòkò zula, ko fala ke be ngamò sí ma to te zō a, ne zō a ma ndo hulu do tòkò iko. Tabì a de nga dea to, ko zu a yaka nganda wena, tabì ngba a ze a si te nu zō a ia, ne zō a ndo hulu do tòkò. Fala ke tòkò zula ma ndo de wele, ko sila mo ngàndà gò, ne mo wia we tō na, á fe se dō ge iko.
- Fálá ké má dé wélé tè gbálí mò ndé, nè mò dé ná mè gè :
 - Mò fá tukia, ne mò núsú de ko zō a. 'Da kala be sí, ne ngo te ne gē iko. Ko fala ke tukia bina nde, ne a te bili zu a nù gò. A do lí a de ngo, ne tòke ma kpolo tē ε dé ko zu a í.
 - Mbè iná nè 'bò ké : Mò fá èlènà, dò afe ónggò, dò yèlègbé, nè mò mba li menò ni vè de ko kolonggo kpo, ne mò é, kó má nyóngó, ne mò zí zǎ à. Mò zí ià, nè ǎ zafa se gbaa, kó à né tǔfú nè, ya li ne tū kolo kolo. Mò wià 'bò wè fa nwá nyàkàndì, ne mò zí mâ zō wí nè, nè má gónó íkó.

Umá : *voir* Zélé úmá.

Wi : *maladie des yeux, opacification de la cornée, taie cornéenne*.

- Mè à bé fǎá mò ké má hó ngó tú lí wi; né ndé wà dé inà dé tǎ nè, nè má wià tè ǎ nè. Wà tǎ ná : "Wi hǎá ngó lí à : *il a une opacification de la cornée.*"
- Iná nè má ké : wà língí nwá ngòkà, nè wà á kó kòlònggò, nè zí lí tǎ nè, nè wà zí lí à.
Tàbì wà gbíní bóló fòkò, nè wà á lí tí nè dé kó búlà, má bá bà né yìkì ni, nè wà zí dé tè gbálí ngó fálá tè zélé ni. Wà dé ní fàì, nè má sénggélé íkó.

Yákámò : *voir*: Zélé gálèngbá.

Yòlè : *voir*: Zélé yòlè.

Yòyòkò : *malaise chez les enfants les premiers jours après la naissance (comparer avec: 'bá'bánggò, mú'bánggò).*

a) *Dako-Zugia* : Με a zele má dé bé nzò bènò, yòlò dò ké wǎ kúà wà ni gbáá wè hò mbè né zèkè kpó. Ma dé bê, nè à hé wénà, wé ké má zélé à wénà. Nè kò zǎ à mó ngó dǎlǎ nè, nè wà ná, òyòyòkò wà á wà hé mó kò zǎ à ni. Kó bé né sǎ nè, yá lí nè dè gó, má ó tǔ, nè má bá bà. Ombè wínò wénà wà lénggé ná, mè à òsékéké 'dángbànò ké wà sóló dé nú kúnú à. Né ndé wà zó wà dò gbálí wí gó, tàtí á wí ké wǎ gbà iná nè 'dò kǎ à gbà ni, ǎ à í fálà wà. Né ndé gá gúlú nè, má yóló ngó kùtí lí belé ké bé ómó gbàà ni. Wé ké lí lí kùtí belé ni ó fílà yòò, nè lí nè dè gó. Má ké lí 'dǎlǎ gó'dó bé má ó tǔ, nè má bá bà ó né dambú ni. (Gulu ké wà sá lí nè ná "'dǎlǎ dambú" gè á ni) Nè kùtí lí belé ké bé ómó ni, má lé kò zǎ à, nè má hǐ kálá zǎ à, nè kálá zǎ à mó ngó dǎlǎ nè ó né ké obé sá'dènò zǎ à bóé ni. Yá má ní gó, nè 'dò bé tǔ sí, 'dà fálà ké díá lí belé mó ngó hǎ nè ni, nè má é íkó. (Wà ná, zélé ni má wiá wé dè 'bò kpàsá nè ké ǎ kǎa wé nyòngò éfé mò wénà ni. Wí nè bi wena, ne a kǎ 'bò we nyongò mò wena gò. Né ndé ké 'dà òkpàsá wínò wà sá lí nè ná, òbá'bánggónò.)

b) ɔ né ké yòyòkò mè à gá zélé gó, má wiá ná, wà fá tàtí à mbè bé inànò, nè wà é nú bé, tákà kò zǎ à gè, nè à ómó belé dò díá né.

Mbè inànò ké òwínò wá fá zí mà, má ké

- Wà gbótó nyáká élé, tàbì nwá sǎlǐ, nè wà gbíní dé 'dò gǎà lí. Kó má nyóngó, nè únú nè má bá 'dǎ nè, nè wà á má ngó zǎ bé ké à dò yòyòkò ni, tàkò únú nè má lé kǎ zǎ à, nè sá'dènò ni wà pésé.
- Ombè wà tǔ 'bò ná : wà zǎ líá kùmbé, nè wà gbélé má dé 'dò lí, nè wà tékpé mà, nè wà á dò zǎ bé nzò bènò, tǎ zélé yòyòkò. Né ndé má wé dò ké wà á zǎ bé nzò bê á gó, wé ké kálá zǎ à má té ngò gó, kó mó á zǎ à, nè má wiá wé 'dàngà kálá zǎ bé dò tí.

Yú zǎ wi (zélé yù zǎ ou hùli) : *diarrhée.*

a) Με a zele ma ba mò si kò kala zǎ mò. Ma ndo mò do zele kò zǎ mò, ne kò zǎ mò zele wena ní gbaa, kò 'da kala, ne giti kò zǎ mò ma dǎlǎ gbòlò gbòlò. Ma dǎlǎ ni ia, ne mò í na, ε ne we sǎ ne hǎ ni. Kò mó ne, mó ne gu nù ngo sabele i nê, ne mò mò ngo sǎ ne pòtò pòtò ni gbaa. Mbe, kò mó gu nù ngo sabele í ia, ya wò te kulu ngo bá mò gò, ne go'do mò efe líóó tǎ sǎ nè íkó.

Mbe, kò mò hò nza ngo sabele, kò mò ne dungu né, ne mbé 'dòle ba mò, ne mò gili te mò we sǎ ne iko. Mò sǎ fai, ne mò sǎ 'bò mbe ɔ ne nga lí ni. Mò sǎ ki ni ni gbaa, kó 'do ne, ne mò sǎ 'bò, nde a ma ɔ ne mà ni, ma ɔ dèké'dé dèké'dé ni. Mò sǎ gbaa, ne mò mbókó vè.

Yú zǎ wi wiá tǎ bà bê dò kpàsá nè. Kó fálà ké má bá bé, nè má é lí tǎ à dò tí. Gulu ne há mbè bènò wà fé wénà gè á ni.

Mbe yu zǎ wi de wele we duzu nyongòmò ké a nyongò ma ni :

- A nyongò mbulu sa'de, mbulu koyo, tabi nyulu fū, tabi kpālā nwá ka'dangga, tabi ngbese ké wa wa gí mbòkò gò. Má wiá wé 'dàngà kò zǎ à, nè à yú zǎ à tǎ'dé.
- Tabi a nɔa 'dā lí, tabi lí ké ma woko ni, ne ma gbunggulu zǎ a, ne a ma ngo yu zǎ a. Tábì 'dé ké òwínò wà nó 'dà lénò ni, fálà ké má á díá gó, nè yù zǎ wi wiá tǎ tǎ kò lé ni.
- Tabi a nɔ mbànggá dǎ gúgè, tabi gele 'dā lí dǎ.
- Tabi a nyongò mò ké tǎ te ne bina, tabi ngbese, tabi sa'de ngulu.
- Tabi a nyongò dǎkòmbé ké wǎ gí mà dò wálá òlò nè gó (wǎ gí mbókó gó, tàbì tǎ tǎ nè bínà, tàbì à nyóngó 'bò dò tǎlǎ nè).
- Tabi mò nyongò sa'de siko, nde a wa yùlù ma nu mò gò. Mbe te me 'bò gò, nde me a siko ké wa gbòtò a kò zunu (gífí siko; siko wele).
- Tabi tolo ké wǎ kpǐlǐ à kpǐlǐ ni.

- Tàbì à yóló ngó sàbèlè, nè à fóló kǎ à gó, nè à nyóngó dò mò íkó.

b) Ní ne ina yu zā wi ngboo ni a ge nde?

- Mò dǎlo nzo'di nwá nùkǎ (má ó filà), ne mò nyongɔ ma do tǎ, ne mò gulu lí ne, ne mò nyongɔ 'do ngbè do 'do ngbè ní gbaa, ne mbe ne ma gɔɔo iko.
- Wa fa nwá tē'bonggo (tandaguzi), ne wa 'bala de ko bula, ne wa a li ti ne, ko ma nyongɔ, ne a no. Má ngàndà dò yú zā wi wénà.
- Mò 'bí tǎlo nwá papaye, nè mò 'bili nwá ne te do ne we cm 5, nè mò nyongɔ tū kpo kpo, ne sa'deno wǎ fè sè. Nè mò zǎ 'bò líá kpo kpo papaye ni, mò fǎlo tē nè sá. Ne mò késé sàngá nè sílílí dúnú kō mo kpo, nè mò á li tí nè, kó má nyóngó, nè mò nó mà.
- Mò de ki ni gbaa, ko ma gònò gɔ, ne mò élé kǎfè mangge, ne mò gbèle ma de ko bila, nè mò a li ti ne, ne mò a 'bo tǎ te ne, ne mò e, ko ma ne nyongɔ ne, ne mò no ma. Tàbì mò zé áfé mànggè, nè mò mba do liā papaye nè mò gí, kó má gbálá, nè mò nó.
- Mbe 'bo ya tū bō. Mò do ma vè, nè mò fa nwá 'dólóngbàlà, ne mò mba do bōe ni, ne mò to ma gbaa, ko ma le ngbè dò díá nè, ne mò nyongɔ ma 'dó ngbè dò 'dó ngbè, ni gbaa, ne mbe ne ma gɔɔo iko.
- Tàbì wa to mbito nú gúá ni, ne wa a 'do li ko bula, ne a no. Tàbì wà tó 'bò mà dò tǔ bǎ, nè à nyóngó.
- Wa fa liā góbá, ne wa gbèle de ko bula, ne wa a li ti ne, ko ma nyongɔ, ne a no.
- Wa so nù ngu'du dele tǎa, ne wa a ma 'do dō, ne a no 'bo.
- Wa fa nzo'di nwá te ló'dodùá 'dà lé (mɔpela), má ó bé fǎ, nè wà nyóngó dò tǎ, ne a gulu lí ne de ko zā a, ne a fūlū sa'da ne dé nù.
- Mbe 'bo a kafe. Mò gi ma, ne ma a fanga wena, ne mò a 'bo tǎ te ne, ne mò no 'bo. Né ndé kǎfé má wè dò bē gó.
- Mbe 'bo a zanga fū, ne mò a tǎ te ne, ne mò kɔtɔ de nu mò, nè má kpé gó'dó zā mò.
- Né ndé, wí nè nó li wénà, tàbì ògèlé mò nò nà, ó nè kǎ, ní dò ní, tàkó li gésé tē è dé òlò nè.
- *'Bodenge* : Mò fé 'bèlé zú tǎ dólè. Mò tó mà, nè mò tékpé dé kó vérè, nè mò nó mà fálá dǎ wénà.

Zádèngbè : voir: Dá'bí.

Záyélè (zélè záyélè): *maladie avec les symptômes de la méningite (voir aussi: gbàzùbǎ).*

- Mè à zélè ké má dé wélè tē gélè à, nè má 'bété gélè à dé 'dò ó nè zámà zú yélè ni. Má là ngbè bé sí dò gbàzùbǎ, wé ké záyélè má sá'ba gélè wélè tàbì kǎ à sá'ba, nè gbàzùbǎ má 'bété zú à dé 'dò 'bità íkó.
- Iná nè mè à kpó ké 'dà gbazùbǎ.

Zélè bǎzǎ : *maladie appelée souvent "maladie de soucis". Elle est attribuée à l'influence des mânes; p.ex. une veuve qui est visitée par le mâne de son mari décédé, un enfant par le mâne de son grand-père décédé, etc (voir: "Croyances et Rites, p. 58).*

- Mè a zèle mó owi fio wili, tabi fio ko. Mò zo se na, fala ke wi wili fia zu kene a ia, ne a dungu se fai do 'bako (linggamɔ). A dungu gēa wese fai do ga ozuma 'bako. Tabi wele hǎ zèle te hǎ a, ne a lengge wili a, ne a ma ngo dungu ɔ ne ke a ba zèle ba ni. Mè ni vè ya tati a lengge mò do lengge mò. Wese gē, ne a te ɔ nù de te nu di 'da a, de ngo tangge tabi bunggu.
Mbe gɔ, ne ne lengge na, a ɔa yala, nde a fala kpo gɔ. Tati a ke a ɔ fio do lengge omèno ke wa de zi do wili a, ne wa kpsa ne ni. Kɔ a ma ngo zo owili ngba a, te ke wa de do ongba a ni, ne a ma ngo lengge te mè 'bo wili a. Kɔ fala ke a la fala linggamèno ni go gbaa, ne zǎ bɔzo wili a nǎlǎ te mè 'bo do'do. Ma na, wili a te, kɔ a ba a, ne wa tǎ 'bo na, a fia zèle linggamɔ (*souci*). Do Ngbaka le tǎ na: "Zèle bɔzo" tàbì "Zèle linggamò". Ma de

òbé gálèngbáńò wà há à ní, wà tẹ sà mò há à. Nẹ à zó wele ke a te we a ni, nè à mó ngó sà mò há à ná : "Mọ zó, wele ki ni te ni, mò zó a a te ni!". Mbe 'bo wá wà 'bó 'da a ni, nè à mó ngó hẹ mò ná : "Gbíní nyángá, gbíní nyángá. Wi gbíní nyángá à á à té ni!"

Ma ma ngo de a ni, ne ma wia na, osóa te wi wili wa o ngo a délé. Ni go, há a kulu ngo kpo, ne a pi tẹ a zamó. Há do fala ke a lia zamó ia, ne mbe go, ne a yu gbaa. Gene ko me a tẹ, nde ma dúmú a go. Nyaka bá 'bo a nde, yá a té go, há tẹ a dé se 'bo dani go. Né ndé mènò à zó wà ní, ogele wele né le ge wa zó go, wé ké me a zele hi mo, a zo owele tabi osa'de dele wena. Nè wà ná, mé à ògálèngbá wà há wà sá mò há à ní. Ma ké wà sá lí zélé ni ná "zélé gálèngbá".

- b) Nẹ nde do fala ke ma ma ngo de wi ne na me ni, ne wa o ngo a dele. Nẹ mbe menó wa de ma ni ma ke:
- Wa do sala kola, ne wa lingi de nu zó a, tábì wà nọ tumbaco, ne wa a zē ne de nu zó à, tábì wà fa gbànyàmà, ne wa lingi de tē a vē, tábì wà zú'dú kpo kpo mili zu wi zele ní, ne wa do, ne wa ko nu zó a. Wa de omeno ni, takó ma unu tē a nde, ko fala ke híme ni ne kolo do a, ne fala te ne unu a, ne a ngbo tē a de 'do. Há fálà ke wa de omeno ni vē, ko a o yala zu a, nde híme ni yu te me 'bo ia, ne ngo tē a gē te ga ozumano, tabi de omeno mbamba.
 - Tabi wa ba a, ne wa fi a ko tsa ngbaka zu a kpo, ne wa a tandala li we, ne zē we ni kpe de tē a, ne a bi se ni gbaa, ne ma gono a do yala.
 - Wa t́ 'bo na, fala ke ma ndo yaka wele de gbali ne nde, ne ne de nwá kàlò, ma tala te wele wena, ne wa sa 'bo li ne na "Dònúzàmbélé". Nwá ni, wa lingi do tē a vē, ne a bi se k'íbilí k'íbilí gbaa, ko fala ke ma gono a do yala ia, ne a o ni fai, ko a ne tunu ne, ya yakamo 'da a ia. Me a nganda ina yákámo.
 - 'Bodenge : Wà mbá tándàlà dò bù, nà wà 'bú mà dé sàngá lí à, nè ã ò sè yàlà, nè hí mènò ni wá yù sè.

Zélé gili : voir: Dángátóná

Zélé gùlù : *abcès dans les gencives; gencives infectées; avalex?*

- a) Zélé gùlù mé à zélé ké má nyóngó gùlù gògò wi. Má dé dànì sù, né ndé má únú ngándá wéná ó né ké wí ni à né fi fà ni. Kó má kpà díá ìná nè gó, nè òbé dòkò mà, wà 'bílí félé lèfè mó, nè nù mó mbúlú vè, nè wí nè à fé tē nè.

Tèlé tē zélé ni má nà wé ò né mbùlùnù ni, né ndé mé à mbùlùnù gó. Má dé gá dànì dò kó nú wi, 'dó gògò wi, dò gùlù lèfè wi, dò tē ndàlà nú wi, nè lí dànì né òkí òkí. Má únú kpàà ó né ngùlù fiò ni; má ké mbè wà sá 'bò lí mà ná, zélé ngùlù.

- b) Ina ne má kē :
- Mó élé kóáfé tèngùlù, nè mò gí, kó má gbálá, nè mò gúlú dò gògò mó.
 - Mé à kóáfé tèngùlù, nè wà sílí, nè wí zélé ni ndó nyángá sùkpù dò nú à, tábì à gúlú dò nú à gbáá ná, dànì né éá ndé.
 - Má wià ná mò fá bilíbalà tábì tèngùlù, nè mò élé mà, nè mò gí, nè mò sùkpú dò nú mó.
 - Wà dé kóáfé tèngùlù, nè wà gí mà, nè wà sùkpú nè.
 - Wà 'bílí tē bìli, nè mò ndó dò mbítò, nè mò hónó tē nè. Tábì mò 'bílí tē gòlè, nè mò ndó dò mbítò, nè mò hónó tē nè.
 - Iná nè mé à tókó tē kpákóló. Wà gbá tókó nè, nè wà á lí nè.
 - Iná nè mé à áfé tèngùlù, wà gí, nè má gbálá, nè à sùkpú dò nú à.
 - Mó zé áfé tèngùlù, nè mò gí dó'dò, nè mò sùkpú nè.
 - Mó wià tē zé kóáfé tèngùlù, nè mò gí mà sù, nè mò sùkpú dò nú mó.
 - Wà sùkpú mà dò kóáfé tèngùlù tábì kóáfé gbàlingòlò.
 - Má wià ná, mò fá bilíbalà, nè mò élé mà, nè mò gí mà gí, nè mò sùkpú dǒ nè.

Zéle gbé : *malnutrition due à un sevrage précoce.*

- a) Mè à zélé ké má bá bé ké nàà à bá zà 'dò à dǎ íkó, nè bé ni mbókó vǎ; gènè kó à né nò dǎ íkó, kó nàà à bá zà 'dò à ià, nè à mbókó, nè à dúngú nù ó né ké ǎ nè zí nò gó ni. A ǎkǎ né gè ndé ni, nè à má ngó sǎ nè, nè zǎ à mó ngó hàná nè.
- b) Wà dé tè pòlòwòlò dò zélé gbé bē. Pálá ké wà gbá bé gbǎ ndé, nè wà 'bílí mâ, wé ké má há wò wéná, sè nè à mó ngó nyòngò mò dē. Né ndé má wiá ná, wà fá nyóngómónò vǎ ké má wiá wé galà à oló wó li belé ni, ní gó nè ǎ fè sè íkó. Mbè bènò wà fé tǎ nè wéná, nè wà ná, otúnúmò wǎ gbèà bé, né ndé mé à zòlò nyóngómò íkó. Ní á, dǎ zélé gbé bá bé gó, nàà à té bà mbé zǎ à 'dò à dǎ ní gó. Díá nè ná gògò hó kó nú bé, nè ngbàngbá gògò hó 'bò, kó à mó mbè ngó yàmbàlà wílá wè, yá má wiá.

Zéle gbégbé : *tétanos? (comparer avec "ngbàlàwi et ngbǎdàfà).*

- a) Mè à zélé, má bá wéná à obé ké wǎ 'bana nu bele, do owano wa nea 'bo nea ni. Má bá bē iá, nè à gbá gbàngà, n'á mó ngó ùmù kǎ à, ne nde kō a do nyanga a ma tana ngbénzè ngbénzè ní. Má bá bènò, wé ké má yóló wéná tè 'bílí nú kùni dò bá ndí tè mó bòlò. Mbè nè má dé 'bo oduano, tabi otolono kpasaa na me ni.
- b) Hā fala ke zélé gbégbé ba be, ne wa de na me ge :
- Wa fa tɔa gbegbe, ne wa fa 'bo onwáno, ke búi ma de, ne ma kala ma de ngoe ni. Ne wa kó mbe kpo kǎ ne ni dò kǎ wà dé lí ngó gè, ne wa mba ma do gbǎlǎ gbegbe, ne wa do ma do mbito, ne wa ndo do wi ni.
 - Wa fa 'bo tɔlo nwá te ke li ne a tǎá gbégbé, ne wa 'bala ma de ko mo, ne wa folo do a. (Gbegbe me a be sa'de, ke nu a o ne nu folo ni, ne nde a gǎ be go)
 - Wà ná, má bá 'bò otòlò dò odùà. Má bá wà iá, nè wà fí 'bànggà lí wè, kó má féfé, nè wà gbó dò zálá à, sè nè zélé ni é dē.
 - 'Bodenge : Wà fá nwá ónggò, dò nwá ndungbùlù, dò 'dòlòdólà, dò 'dòlòdùà, nè wà mbá dò gbǎlǎ gbégbé, nè wà dǎ má vǎ, nè wà só mbító nè, nè wà á kpátǎ tǎ nè, nè wà gbá dò lí gbálá tǎ à.

Zéle kilì : *abcès partout sur le corps; myosite?, furoncles, tumeurs.*

- a) Kilì me a hēa mo ke ma hē te wele, ne ma délé dé tǎ à wéná. Má ndó dò gè tè wi, kó má né là tǎ tàlè tàbì nálé, nè zǎ tè mó má mó ngó zélé nè. Né ndé fálánò ké má zélé ní má mó ngó kùsù dé ngó gèò gèò, mbè gó, nè má ó gázàlà, mbè gó, nè má ó 'bù, sè nè wà í ná, mé à kilì, má á tè mó. Né ndé má là ngbè dò gèlé hǎá mò, wé ké má dèlè wéná, nè má dó nú é gó.
- b) Ina ne ma ké :
- Wa fa nwá bàtè, ne wa to ma, ne wa henze nē.
 - Wa fa 'bo nwá àsólómbà (ndéléngòndà?), ne wa to ma, ko ma 'bu, ne wa ko no ngo hēa me ni, se ne wa a ina ni ngo ne, ne wa henze ne de. Wa henze ma 'do tǎ dele go, ne ma fumbu iko.
 - Wa fa 'bo nwá pùpúlúdàlè, ne wa to, ne wa henze nē.
 - Wa fa 'bo nwá gbàmbàmbàli, wa to nwá ne, ne wa a ko gbala, kó ma ba we mbòò, ne wa henze ne. We ké tè nwá nè dò nyaka ne má ó lù lù ní, nè má tálá tè wélé wéná. Kó wà hénzè nē, nè má nómó hǎá mé, nè má fumbú, má dé má gó.

Zéle kilìngbèné : *maladie qui atteint les chevilles et rend la marche difficile; quand les malléoles se touchent, elles s'engourdissent et on risque de perdre l'équilibre (Polyarthrite rhumatismale?).*

Mè à zélé, má bá nú gélé nyángá wélé tè gbógóló nyángá à. Wí nè gónó dú wálá gó, wé ké nú kpóló nyángá à ló ngbè, nè má fé tò yókókó, nè à té.

Zélé kólò : *mal de dents; carie dentaire.*

a) Tɛle te zele ni.

- Mɛ a zele ma si te gogo wi. Ma ɔ ne ke sa'de hã a lia de gulu gogo wi, ko a te nyɔngɔ ma ni. Mbè ne ma zele ni gbaa, ne ngbili wi ni hẽ vẽ.
- Mɛ a be sa'de ke li a 'bo goali, a nyɔngɔ gogo wi wena.
- Mɛ a zele ma ba gogo le owele ni. Wena ma yolo do wala 'da odɔko, a nyɔngɔ ni fai, ne li mo hẽ do ngbili mo hẽ 'bo. Mbe a nyɔngɔ fai, ne a gba sanga gogo mo gbã. Ma zele ni, ne nde mo ó yàlà gó, ne ma zele wéna.
- Mè à sà'dè, à nyóngó gógó wélé gbízí gbízí, nè má hẽ nú wélé wéná, nè à gbá 'bò gógó wélé gbã.
- Má bá gògò wi, bé dòkó nè bóé, kó fálá ké à lé gògò mó ià, nè gògò mó má mó ngó zélé nè, nè má ómó vì'dí vì'dí.
- Mè à bé sà'dè, 'dá fálá à nyóngó gògò mó ià, yá mó nyóngó mó gó, nè gògò mó hẽ vẽ.
- Mè à sà'dè, à nyóngó nú wélé, né ndé yèlè té ké à nyóngó nú wélé ni, ngó gílí nè bòa : Tè ké kpò, nè mbè gó né ndé nú mó zélé gó. Kó mó né gbàngá nè, né ndé gògò mó gbá, sè nè 'dò nè, nè mó mó ngó ì fálá zélé nè dè. Té ké bòa, mbè té 'bò gó, kó à hó dò tí, nè à mó ngó nyòngò nú mó, nè má mó ngó zèlè ngándá wéná, má dé líí líí.
- Tèlè té zélé kólò, à ndó dò zèlè gúlú gògò wi, nè à má ngó nyòngò gúlú gògò mó, nè zã ngbilí mó má hẽ sú.
- Zélé kólò má zélé wéná tè gògò wi, à nyóngó gògò mó gbáá, nè má gbá. 'Dá fálá mbé nè, nè má hẽ ngbilí mó, tàbì tí gélé mó, nè má dé ná ndé, wóló fálá ò yàlà bíná. Mó wè tè nyòngò mó gó, à nyóngó gògò gbáá, nè zù mó zélé wéná.
- Mè à zélé ké má bá gògò lé òwélé dò wálá 'dá bé dòkó ké à nyóngó gògò mó ni, sè nè má má ngó zélé nè dè. Né ndé zélé nè má ó nè : Dàti, nè gògò mó fé tò ngbíí, nè 'dá kálá bé sí, nè bé dóké ni, à mó ngó nyòngò gògò mó, nè lí mó hẽ dò mâ sú, nè ngbilí mó hẽ 'bò, nè à nyóngó gògò mó gbáá, nè à gbá mâ, sè nè ólò à ni má mó ngó zélé nè, nè má dé dò tókò tàbì mã, né ndé mó ó yàlà gó, má zélé wéná.

b) Ina ne.

- Mó zã líá tɛngúlú, tàbì líá lò'dòduà, nè mò gbélé, nè mò fí kó kòlònggò, nè mò á lí tí nè, nè mò zí tè gògò mó ké à nyóngó mã ni.
- 'Dá fálá ké má dé mã déà ndé, nè wà élé kóáfé ngbì, nè wà sílí mã, kó má né hò dó'dò, nè wà á lí nè kó bílà, nè wà é káli nú bílá ni, nè wí zélé ni é nú à dé kã nè, nè mã nè hó nzã. Kó fálá ké má dè mã gó, nè wà sílí kóáfé ngúlá, nè wí zélé ni súkpú dò nú à, kó mbè gó, n'á yú dò tí.
- Má wià ná, mò fá kòmbò, nè mò élé mã sí 'bíí gbá wésé, nè mò gí gbáá, nè má hó, sè nè mò dó mã nù, nè mò á kó bílà, nè mò gúlú dò gògò mó. Mbè, nè mò zú'dú líá bàtè, nè mò gbélé, nè mò mbá dò gbálá t̃, nè mò ísí má dé fálá à nyóngó dõ nè ní.
- Wà dé nwá sílítùlà, nè wà língí mã, nè wà fí kó kòlònggò, nè wà zí té à. Wà gúlú 'bò à dò kóáfé kp̃tè.
- Wà 'bá nwá kòkólò, nè mò tó nwá nè, nè mò gí, kó má félé, nè mò á lí nè, nè mò káli nú nè, nè mò gúlú dò nú mó. Wà dé 'bò kóáfé 'bòlònggólò, nè mò gbélé kã nè, nè mò nyóngó té fálá má zélé nè ni. Mò dé kpá sàṽ, nè mò dé zù bòrsò, nè mò súkpú dò gògò mó.
- Wà dóló nwá dǎgbábù, nè wà 'déné mã, mbá dò kpát̃, nè wà ná dé tè fálá má zélé nè ní.
- Mó élé áfé kòmbò, nè mò gí má, kó má gbálá, nè wí má zélé nú à ni à gúlú nè. Kó fálá ké má dé mã déà, nè má gbálá nè, nè wí nè má gè sè. Tàbì áfé ndéilé, nè wà dé 'bò ni.

Kó ní gó ndè, nè mò fá sàvó mòkpákpá, nè mò kó tè mò sùkpù nú wí, nè wí ni sùkpú tè palà má zélé nè ni. Mbè gó, nè má gè sè íkó.

- Mè ké ná mó wià tè èlè tè kòmbò sí tè gbá wèsè, nè mò sílí mà sù, nè mò á lí nè kó bílá, nè mò 'bó káli, nè mò dó mà dé nú bílá, nè mò gúlú dò â, kí ní yá má dèà má. Nè mbè mò élé kóá tè ndímò, nè mò mbá dò kpátó, nè mó kú'bu dò â, nè mbè nè má gè íkó.
- Mó dé líá tè ndímú màdàlèni, nè mò gbélé, nè mò 'déné dò tó, nè mò é tē nè. Mó 'bíli líá nyàkà bàtè, nè mò 'déné dò tó, nè mò é dé ngó fàlá nè, nè mò é gògò mò dé ngó nè. Mó élé kóáfè tenguìlù, nè mò sílí, nè mò gúlú 'bò nè. Má dé mó, nè mò gbélé kóáfè gilà, nè mò sílí, nè mò gúlú nè, nè má gbàlà sè.
- Má wià ná, mò fá kóáfè mànggè, nè mò sílí má gbáá, nè mò é mà nù, sè nè mò sùkpú dò gògò mò dè. Tàbì, mò zú'dú líá sìnawòlò, nè mò gbélé mà, nè mò 'dé dé tē à. Mbè, nè mò zú'dú líá bàtè, nè mò mbá dò gbálá tó, nè mò é mà dé tē à.

Zélé kòànggá : *douleur au ventre avec diarrhée sanglante (diarrhée rouge ou dysenterie amibienne?).*

- a) Mè á zélé, má bá wélé, nè kó zà à kpú kpúlà, nè à sù tē nè wénà, mbè nè à sù tókò.
Wà ná : "Wá hòá tí à dò kòànggá", g.n.n, wí tũ há ã fi kòànggá zà à, má ké kòànggá kpóló kó zà à, nè à mó ngó sò tókè ni. Tàbì wà ná : "Wá liá zà à dò vòvì", má ké à sù tókè ni.
- b) Wà zà líá nyàkà kòànggá, má ó kákáwayáá, nè wà húnú dò kò, nè wà gí dò sággò, nè wélé à nyóngó tàbì à nó tè zélé kòànggá.

Zélé kó'dà : *tuberculose.*

- a) Mbe zele ko'da ma yolo ko bũ. Ma ndo le mo símílí símílí o ne mbolo ni, ne mo ma ngo ko'do ne. Mo ba ina ne gbaa, ya ma é go, ne ngo te kó'dá ne gé 'bo go. Ke mo ko'do 'bo ni, ya mo tufú mbolo go. Mo ma ngo ko'do ne, ne mo bili de ngo sila mo vè. Mó ókó tē nè wénà, gbālā ngu'du mo be tē ε de nza vè, mbà dò gbálá gele mo (*clavicule*). Me a zele má ó né zélé kù'bà ni, né ndé kù'bà má yóló kó zú. Nè wà ná, zélé kó'dà yóló 'bò kó zú.
- b) Iná ké wà dé zé dò mà ni, má ké :
- Wà gónó nwá gòlè, tàbì nwá kùmbà, nè wà gí kó má gbálá, nè wà á tó tē nè, nè wà nó, tàkó má 'bíli sàngá tálá mènò kó ngú'du à ké má tómbó à ná, à kó'dó fàì ni.
 - 'Bodenge : Wà dó nwá hèlè, nè wà á kpétó tē nè, nè à sámá.
 - Ko tako na zélé ni e ngbóó, ne mò ne lopitalo. Omunganga wa de examen ko tako 'da mo. Ko fala ke wa kpa mo do zele ko'da, ne wa ma ngo hā gbālā inano hā mo zele do zele, 'bo do 'da kō tūi ké má né è nè ni.
 - Ko fala ke wa tō hā mo na, mò te nò dō go, tabi mangga, tabi tandala go, ne mò zele nu wa. We ke, ní go, ko mó lákálá, ne ndoti ne a ke ma gbe se mo.

Zélé kòkòmbè : *pian, maladie cutanée.*

- a) Kòkòmbè me a zele ma ba wele, nè mà hó tē à nzèlè nzèlè nzèlè, ó né tē bòlónggóló ni, nè zú nè má mó ngó dè dò dànì. Nè má nyóngó fàì, nè má hó tè ndàlá tē à, nè kóá tē à má hó lí nè dô, nè má mó ngó zèlè à né gè ndé ni. Nè lí nè má mó ngó fò dò lì vèkpèè, nè fàlà tē à má únú sèè.
Ní á má là ngbe do kpòlòtè, wè ké kpòlòtè má ndó ó né kàtòlò ni, nè má dófó, nè má fú, nè lí nè kpóló ó né ké báwé li á tè mò ni, nè má mó ngó fò dò lì. (mò zó zélé kpòlòtè)
Zélé kòkòmbè má zí wénà 'dá ówínò kúlú 'Dùà í dò O'bokarawa.
- b) Ina ne ma ké :
- Má bá wélé, nè wà é à tè bé fàlà dò 'dó tóánò, nè wà dó lí lí wè, nè wà fóló dò â, nè wà dé filá nó tè lí nè.
 - Wa ze koafe gbànyàkà, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa folo do te wi zele kòkòmbè ni.

- Wa gbele kpo kpo tē ne, ne wa lingi ma, ko ma 'bu, ne wa e, ne wa gómó li gbànyàkà ni de te ne, ne wa ba, ne wa nā li ne.
- Fala ke má ó tē wí nē wena, ne wa gbele te ngòlè, ne wa gómó li gbànyàkà de 'da ne, ne wa nā li ne.
- Né ndé zé dātí wà né zí 'bò dò òwí zélé kòkòmbè tē Iopitalo tē Bodigia Kpà, ó né òwí zélé kpòlòtè. Nè wà ó dí ní tē bà inà gbáá nà zélé ni é. (mò zó zélé kpòlòtè)

Zélé kònyà (kònyò) : *maladie ressemblant au dernier stade de la maladie du sommeil; les mains tremblent, la parole est difficile et inaudible; selon la tradition, cette maladie est une punition pour le veuf ou la veuve qui n'a pas respecté les prescriptions rituelles du veuvage.*

a) Zélé kònyà mē à zélé, má bá wélé, nè à dé mò ó né ké à tē ténà ni, n'á tó wè púa púa iko.

Tàbì wí nē mbókó wénà, nè tē à gē gēà, nè à gá 'bò dò díá nē gó, nè à dé 'bò sà ngbóó gó. Fálá ké wǎ kpà iná nē gó, nè à fé dò mâ íkó.

Oyáá lè wà lénggé zí ná, zélé ni má bá wí fiò wíli tàbì wí fiò kò ké à zìmì tē à kó gélá dò díá nē gó, nè má dé ná, bòzò wúké tàbì bòzò wí wíli ní tēà dé ngó à. Tàbì wele ke wíli a tàbì kene a fia, ko a dungu gela ni, ko wélé a sa mo hā mo wele do sanga ze ia, ko mo kō nu a, ne zele ni ma ba 'bo mo iko.

Ombè wà tó 'bò ná, wí wíli ké òwúkò wǎ fiá zú à tàlè, tàbì wúkó ké òwí wílinò wǎ fiá zú à tē mé 'bò tàlè, à á wí kònyà. Nè wà tó 'bò ná : "Kpàlì hǎá zú à". Nè òwínò wà nyóngó 'bò mò dò à 'dò kǐ ngbà wà gó, nè wà nó 'bò lí nú bílá 'dà à gó, wà yú à yú, dǒ dé kó mē déá ni dé wà gó.

b) Ina we kpassa do wi zele kònyà ma ké :

- Wa fa 'búlù ke ma de tati a zele ni, ne wa gbini sanga ne, ne wa a ko kpánà, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do bangga. Ne owinò nu tɔa ni wa linggi nu kpáná kǎ ni gír, fala ne kpo do wi zele ni, ne wa nɔ ma. Wa nó bangga ni do papa go, wa nɔ do nwá iko. Wa 'bo nwá, se ne wa nɔ ne de. Ko ma e, ne otala wino ni wa kulu ngo fala ne kpo wàsàà, ne wa la wi zele ni de nù ni, ne wa dili kō wa do sanga li a do zu a, se ne a kulu ngo de.
- Tàbì kpó kpó 'búlí ni, wà dé mâ dò ngbèsè, nè òwínò wà nyóngó. Kó má é, nè wà kúlú ngó wàsàà, nè wà lá wí zélé ni dé nù ni, nè wà dílí kǐ wà dò zú à, sé nè à kúlú ngó dò ngó gó'dò dē.
- Wa gi 'bo kpo kpo 'búlí ni, ko ma gbala, ne li ma ɔ mbii ni, ne wa a ma do zā wi zele ni.
- Wa fa 'bo afe ndúlú, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa a do zā wi zele ni.
- Wa de ndábà, ne wa e wi zele ni de ngo ne. Ne wa fa sambe, ne wa dā we de ti ndaba ke a ngo ne ni. Ne wa e sambe ni li we, ko ma gbala, ne wa só li sàmbè ni ko kpáná li we i, ne wa lo do wi zélé, ne a gbanga 'bùké, se ne zele ni ma ho zu a de.
- 'Bodenge (noté par Dr Kongawi) : Wà fá nwá yòmbòlò, dò 'búlù, dò nwá gbàdè, dò, nè wà 'bálá. Nè dò títòlè bèléé, kòlá hé mò kpó, nè wà fóló dò wí zélé kònyà. Má é sù, nè wà fí 'dó fúá lí.

Zélé kònyà (*préventif*) : Wélé fé, nè wǎ kò ná zélé kònyà bá wínò 'dà à gó, nè wà bá nwá 'búlù, nè wà húnú dò bánggá, nè òwínò vè wà nó. Nè wà né kúlú ngó, nè wà pélé kǐ wà dò tē wí fiò kóé, tàbì wí fiò wí wíli ni, nè wà lá à dé nù ni, nè à bá kpáná nē, nè à dó mâ tǎà.

Zélé kòyò : *fistule; petite plaie qui saigne et ne guérit pas (comparer avec: gbòè).*

a) Mē a zele gázá. Ma ba wele, ne ma 'bili tē a do dani, má únú sèlíí. Mbe ma ba a si te kóá ndálá nu a, ne ma 'bili nu a vè do dani. Mbe 'bo go, ne ma hē zā ngbili wele. Ko wa ne gomo ma, ne ma ndóló, nè má dé tókò íkó, ne dani ne é gó, ma gā gā de dati fai, nè má sí bé kò fáá, má ísí dé kǐ nē, ne wa tō na, doko lia li ne, ne nde ma ni go.

b) Ina ne me a ké :

- Wa fa kpúá ke ma de tati a zele ni, ne wa gi, ko ma gbalá, ne wa hunu do kō, ne a no.
- Wa zā 'bò liā sàngbòlò (sòngbòlò), nè wa zu'du 'bo liā sàmbè, ne wa gbele ma, ne wa mba ma boá ne, ne wa fi ko kolonggo, ko ma nyonggo, ne wa zí ma de li dani ne, sè nè má é dè, wè ké mè à fá mò.

Zéle kù'bà : *phtisie sans toux; maladie avec tous les apparences de la tuberculose, y compris la contagion. Maladie attribuée aux effets du fétiche "kù'bà" (contre le vol).*

a) Me a zele ke ma ba wele olo mo mó ngbà à ke a zū zi ma, ne ngbà à ni ǎ ndalá ma. Wi zele ku'ba a ǎkō gbaa, ne a ɔ gónzée ni. Mo zo a, ne nde a fe fengge bòsèè ni.

Wà ndalá mò dò kòlè, áfé mbò'bò, áfé 'dikò, áfé tènggèlè, áfé dó, nwá dó, nwá gòlè, nwá zàzù, líá tè, kálí wè, ní dò ní. Wà fá mènò ni, ne wa a ma tè mè ké wá wiá tè zū má ni, tàbì òlò mè ké wá zū iá ni. Kó fálá ke wa ndala ia, ne owino vé ke wa nyonggo mo zúí ni, wa fe vé.

b) Fálá ké wà í ná, mè à zéle kù'bà ndè, nè wá wiá wè dè ná mè gè :

- Wa éle afe kpúkúlú, ne wa sete líá ngázù, ne wa dolo nwá m̀ndó, do nwá yòmbòlò. Ne wa ba ta, ne wa fa nwá yiki, ne wa 'déné dò mà, ne wa mba ma vé ko bula ngbaka, ne ma de gbónggò, se ne wa folo do zu owi zele ku'banò ni, se ne wa kpasá de.
- Wà zé 'bò pòmbà tè ówí zéle kù'bà. Wà fí pòmbà 'dó iná kó sèmbé, nè wà kpá tè wí zélenò ni; 'dò nè, nè wà mbá talá inánò ni vé, nè wà á ngó zù'bù tàbì 'dó fúá lí, tàkò zéle ni lá, kó má té bà 'bò wà gó.

Zéle kúmà : *t.b.c. osseuse de la colonne vertébrale, qui fait courber le dos. Mal de Pott.*

a) Zéle kúmà mè à ké má gbíní 'dò wélé gbínì. Má ndó à ó né ngbàlà wi ni, nè sókpó nè vé má gbíní 'dò à. Né ndé kí ni má dèà à dò kùndà iá.

b) Má ndó wélé iá, nè wà dé iná nè. Né ndé iná nè ngbóó bíná, má sókpó fàì dò kùndà íkó.

– **Kúmá gbálázà** : *première étape du mal de Pott (bas de la colonne vertébrale déformé).*

a) Kúmá gbálázà mè à zéle, ma ba gbálá tè 'dò wi. Wí nè ǎkó tè nè wénà, kó wèsé né 'bànà ngó kólá í, yá tè à dèà gè zòéé iá, nè wó tè nyóngó mò bá à gó. Zele ni, ma yolo do te gbogbolo wi, ne ma danga 'da te 'do a de ngo, ne ma no do lí sila a 'dóó. Ne 'do ne ma ndo nuku a nuku. Né ndé má gbíní 'dò à ó né ké 'dà zéle kúmà ngbóó ni gó. Há fálá ké wí zéle nè à dé zí nè ó diá, nè ǎ wiá wè kpàsà tè nè.

b) Ina ne má ké :

- Wa fa nyàkà kúmà, ne wa gi ma, ko ma gbalá, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi zele ni. Wa ba 'bo tala lí ne, ne wa gi do nyonggomō hā wi zele ni.
- Wa fa 'bo bàndàkpákúlú, ne wa ze afe ne, ne wa to ma. Ko ma 'bu, ne wa a ma 'dò gēa lí, ne ma ɔ, ko ma nyonggo, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi zele ni.
- Wà 'bílí ngá'bò nyákázùwi, nè wà 'déné, nè wà á 'dó lí dò gèá wèsé, kó fàlà sá bèléé, nè wà á dò zā wí nè.
- Wà gbélé 'bò tí ngú'dú áfé ndúlú, nè wà á 'dò gèá lí, nè wà é, kó má nyóngó, nè wà á dò zā wí nè.
- Wà fá nwá nzòkólá, mbá dò nwá nyàkákúmà ké ngó nzâ, nè wà tó, nè wà á kó gbàlà, kó má bá wè, nè wà á tè fálá ké wà né ènzè nè, nè wà é tóló nwá d̀lò 'dò nè (wà gú gúlú gó), nè wà énzé dò féle kúúlú 'dò tũ bàà, sè nè wà yálá má dè.
- Wí zéle ni à nyóngó zèmbè, nyòli, dànggá, ngbì dò nwá kà'dànggà gó, ná dǎ má núkú à gó.

Zéle li : *maladies de l'œil.*

- a) Me a zele ke ma ba wele si te gbali a, ne nde a wè do zo omo o á dia go, tabi a wè do zo mo nyele go. Né ndé ngó gíli zéle li dò wénà :
1. Dabeke (gálá): ma de mó, ne ma solo gbali mo de nza, ne li mo ho kó kóá ne de nza vè.
 2. Gúali : p.18.
 3. Ndòlò : p.37.
 4. Nzè'bè : p.44.
 5. Tandu : (E : tëndù) : p.46.
 6. Wi : p.47.

Zéle lí bià : *maladie qui fait gonfler la fontanelle d'un bébé, attribuée selon la croyance ancestrale à la maladie "gúli". Malnutrition?*

- a) Mè á zéle, má dé bé bènò yòlò dò zèkè bòa wè hò sábelè kpó. Má dé à, nè tòmboólò zú à má tó 'bò gó, nè má kúsú bé dé ngó, nè má sóló kéé né lí bià ni. Nè tẽ à bá wè tẽ nè wénà, nè à ómó 'bò belè gó. Oyàá lè wà lénggé zé ná, má bá wénà à bènò ké nàà wà zé zí bià wénà ni. Má ké obàá bènò wǎ kò zí ná bókó bènò wà zé bià gó. Né ndé gá gúlú zéle ni ngbóó mè á zòlò nyóngómò: tàbì bé ómó belè dò díá nè gó, tàbì nàá à nyóngó mò dò díá nè ngbóó wé dò ké ná, bé à kpá tẽ 'bò díá lí belè góé ni.
- b) Iná nè ngbóó á díá nyóngómò. Nàá bé, ndò dò ké à dò zà, má wiá ná, à nyóngó mò dò díá nè, tàkó má dálá 'bò bé kó zà à, nè mbè ǎ kò sè bé do díá nè. Kó à kó dó'dò, nè à nyóngó 'bò mò dò díá nè, sè á bé ómó belè ó díá.
- Ombè wà tó 'bò ná : wà fá nzò'dí nwá ónggò, wà tó mâ vè, nè wà ná gbógbò zú à ké má sóló né lí bià ni, má mbókó iá, nè tòmboólò zú à má ngó tò dé òlò nè.

Zéle lò : *gingivite.*

- a) Mè á zèlè má nyóngó gúlú gògò wi vè ó né dòkò ni. Fala ké má ndó nyángá nè iá, nè 'dò gògò wi nyóngó lòkòtò, ó né ké òbé sà'dè há wà nyóngó 'dò gògò à ni. Má ó né ké gògò mó má né àlà kó nè dô ni. Gògò mó vè má ó 'dèkélé 'dèkélé ni, nè gúlú gògò mó má hó dò tòkò, né ndé má sóló ndí ndí. Fò fàlà ná, mó nyóngó mò dò díá nè bínà. Kó mó né tũ nè, nè mó tú tòkò.
- b) Ina ne má kê :
- Mò fá nwá tè mbònggózúdàfà, tàbì nwá zímánzèlè, nè mò tó, nè mò gí, kó má gbálá, nè mò gúlú dò nú mó, nè mò súkpú talá lí nè dò nú mó.
 - Mò fá nwá sángbálágéledàálènggò, mò sílí, nè wí zéle ndó súkpú dò nú à gbáá, nè má é íkó. Né ndé wà gúlú lí nè dé kó zà wi gó.
 - Mò é kóáfé fómboólò, tàbì kóáfé gbàlingòlò, nè mò gí mâ gí, nè mò súkpú dò nú mó.
 - Mò zé kóáfé tèngulù, nè mò gí dó'dò, nè mò súkpú nè.
 - Mò dé kóáfé búlùnggù, nè mò sílí mâ vè, nè mò súkpú dò gògò mó.
 - Mò dóló nwá lùfù, nè mò sílí, kó má gbálá, nè mò súkpú 'bò dò gògò mó.
 - Mò dóló nwá búlùnggù, nè mò sílí mâ vè, nè mò súkpú dò gògò mó.
 - Wà fá nwá hèlè, nè wà dó dò mbítò, nè wà kpátè tẽ nè, nè wí nè língí dò gògò à vè, nè má gè sè íkó.
 - Mò élé kóáfé fómboólò, nè mò gí mâ vè, nè mò á lí nè kó bílà, nè mò gúlú dò gògò mó, nè mò súkpú 'bò mbè do mâ.
 - Mò dóló nwá lùfù, nè mò sílí, kó má hó, nè mò súkpú dò gògò mó. Mò gbéle líá tèngulù, nè mò ná dé 'dò gògò mó fálá mó súkpú iá ni, fàlà bòa tàbì tàlè, nè má gè sè íkó.
 - Mò élé kóáfé fómboólò, nè mò gí mâ gí, nè mò súkpú dò nú mó. Tàbì kóáfé tè gbàlingòlò, tàbì nwá dǎgbábù, nè mò gí mâ vè, kó má gbálá, nè mò súkpú nè.

Zele kólò do zele gùlù (ngùlù) dò zele lò ma la ngbè do ge nde? *Quelle est la différence entre les trois maux précités?*

- Zélé gùlù do zélé kólò dò zélé lò má vê mè á zélé kó nú wi kpã, kó zélé nè má là ngbè, wé ké zélé kólò má dé fàì, nè mbè gó, nè gógò wí wià tè è kó nú à vê.
- Zélé gùlù do zélé kólò dò zélé lò má là ngbè dò zélé nè, wé ké zélé kólò má dé fàì, nè mbè gó, nè gógò wí wià tè è kó nú à vê, né ndé ómbè nè ni, fàlà ké má kpá ìná nè ngbóó ni, nè má é.
- Kó zélé nò ni tàlè ké má là ngbè mè á zélé kólò, wé ké má hó dǒ mò ià, yà mò ó yàlà gó, mò nyóngó mò gó.
- Zélé gùlù má là ngbè do zélé kólò dò zélé lò, wé ké fàlà zélé gùlù yé bá wélé ndé, nè kó nú à sù únú ngándá né gè ndé ni. Kó wé dùzú zélé kólò má té gùlù gògò wi gbàà, nè má gbíní. Zélé lò má té tè gògò wi sù, nè má dé zélé ìkòtò. 'Dǒ nè nyélé wénà, nè gógò wí nè álá sù.
- Zélé gùlù do zélé kólò dò zélé lò má là ngbè, wé ké gùlù má dé dànì kó nú wi déà, nè zélé kólò má zélé dò kó gògò wi, nè ngbilì wi hě tè nè hěà. Né ndé zélé lò má zélé dò 'dò gògò wi ó nè óbé dǒkò ni, nè gògò wi ó 'dèkélé 'dèkélé.
- Zélé gùlù do zélé kólò dò zélé lò má là ngbè, wé ké má là ngbè dò zélé nè. Né ndé wé zélé kólò, má é gógò wélé ià, nè gógò à é kǒ nè sù.
- Zélé kólò má nèà ngó zélé gùlù dò zélé nè, wé ké má zélé ngándá wénà. 'Dǒ mè á zélé gùlù, wé ké wí nè ǎ wé tè nyòngò mò gó. Ké 'dá zélé lò má zélé mò, mò wià tè nyòngò mò, sè nè mò ó yàlà, nè mò túnú, nè mò í fàlà zélé nè dè.
- Zélé gùlù do zélé kólò dò zélé lò má là ngbè dò zélé nè, wé ké zélé kólò má zélé wénà, ndé mò ó yàlà gó. Né ndé mbè 'dá fàlà kpó, nè gùlù má zélé 'bò nèà ngó zélé kólò, wé ké mò nyóngó mò gó, nè sà nú mò dé tè nè zùrr ni. Lò má zélé lá li gó, ndé mè á ké ná gògò mò dé dǒyò ni ó nè má né à álà ni.

Zélé lǒngó *ou: zélé gbálá ngú'dù kòlà) : sorte de maladie de la poitrine, qui fait maigrir le malade, de sorte que les côtes sont bien visibles. Il respire difficilement et ne mange plus comme il faut. Souvent chez les enfants d'environ 5 ans et parfois aussi des adultes. Malnutrition ? Début de t.b.c. ?*

- a) Mè á zélé má bá wénà á óbè, né ndé má wià wé bà 'bò kpàsá nè. Má dé à ià, nè à bí wénà á gbálá ngú'dù à. A ókó 'bò tè nè wénà, nè gbálá ngú'dù à 'bónzólo dé ngó, nè má hó nzà vè, nè má ó bé gbólóyókó. A ómó tè nè á díà gó, nè wó tè nyóngómò bá 'bò à gó.
- b) Lèlèngè má dé zélé lǒngó ?

Zele mǒkólá : *maladie d'enfant (malnutrition), jadis attribuée aux êtres de la forêt, appelés "mǒkólá" (voir Croyances et Rites, p.34 et 85).*

- a) Me a zele ke ma ba obe. Fala ke ówúkónò wa te gala li, kó mbè kpó kó wà ni à kpa fia koyo, wena a 'bóákoyo do ngbî, né ndé mè gbálé mǒkólá. Tàbì a sa 'bo mò dò lí ngbà à, nè wà bǒá nè, wǎ kpà sè 'bò zélé mǒkólá. Tabi a kpa 'bo zembe do tunu li a, ya ma ba a ia. Tabi a kpa fia nga'bolo, kó wese ndo gba ne, ne ma ndo de à. Wénà, fàlà ké wúké ni bá zǎ, nè à yénggè dò zǎ vè á díà íkó, kó à né kǒ nè, ndé á bé 'báná gó, à kó, ndé bé 'báná gó.

Cath : Tele te mǒkɔla ke mi í ti ne ma nale:

1. Mbè ne wa ko be, n'a gā de wena, a ɔmo bele naa a fai, n'a dungu do dia ne, ne kili tē a de wena fai. Ko 'da fala kpo, ne tē a ndo ba we nganda ne ge nde ni. Gene kō wa fa ina, ne nde bawe te wi ma gē go. Ní fai, ne ma de ó né ke 'da ngbala wi ni, ne mbè, ne a sō, ne a fe. Ma de à, nè mbè gó, a ó do zele tū boa go, n'a ǒkǒ 'bo go, n'a fé íkó.
2. Mbè tele te ne ma né. Be a gā do dia ne wena, ní fai, n'a ne no. N'a ne ho sabele kpo boa, ne ma de a ɔ ne ke zele yu zā wi, n'a sō sōa iko faii, ne suka ne vè, n'a ǒkō, n'a fe iko.

3. Mbè tele te ne 'bo hē. Be a nyongɔ mɔ do dia ne, n'a dungu do dia ne, ne a do zele bina. Ne ma ho kō tū kpo, ne a mboko wena, n'a zo te me mɔ né iko. Ne mɔ 'be tabi tē a, tē a do bawe te wi bina, tē a gē yilili. Ne ma de ni fai, ne ma ndo, tabi n'a ɔlɔ, k'a ne ɔlɔ ne, n'a moko do'do. Li gbālā tē a tó go, tē a gē yilili, n'a fe iko. Ní a ki ni me a tele te zele zamɔ.
4. Ne mbé ne 'bo. A ne nɔ, tabi a nè nɔ go, n'a de kō naa a, ne mbe 'da fala kpo, n'a dungu te me, n'a mɔ ngo hi hia. A he wena, ne wa na, wa á gela tē a, ne wa zí mɔ li a, ne wa kpó ndungbulu tē a. Ne wa dé nwà, ne wa á ti zu a, ne wa dé mbu li a. Ne wa te de ma ni zāa, ne mbe go, n'a he kōa nganda ní tū tale, ne 'do tū tale, ne a fe iko.

b) Mbe ina zele mɔkola ma ké :

- Fala ke zele ni ma ndo de be ià, ne wa ba a, ne wa fi a ti sónggá kólá, ne wa gba songga ni de te li gbili tē a vē, ne wa ko kula ngo ne, na dǒ tē a ma áfá go.
- Wa de fele fàlídèngbè (gbàzà), ne wa gbele te ne vē, ne wa kpo de gele be do naa a fala ne kpo. Nè naa a wè te folo tē a 'do li go, a folo tē a fai de 'da le iko, ne má wè ná à hó 'bo nú ndò gó.
- Wa fa nwá tàlékùsì, do nwá gbàyòmbòlò, do nwá gbázà, do nwá gbàbòlò (ke owi gelanɔ wa he'de ma ni), do nwá mbònggózúdàfà, do nwá ngbàlíkólá, ne wa mba do nwá gbólò, ne wa 'bala, ne wa folo do te be ni.
- Wa 'bili liā dódàfà, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa sulu do dambu, ne wa a nu be.
- Wa fa liā kòkólò, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa sulu do dambu, ne wa a 'bò nu be.
- Wa kotɔ núí ke ma de te nu kō gbàzèmbè ni (mè á fálá ké òzèmbè wà 'dónggó, nè wà dò mà ni), ne wa mbutu ma de 'do li kó búlà, nè wà gí mà, nè má gbálá, nè wà súlú dò dàmbugu, ne wa a nu be.
- Wa dí'bílí gbàkùtù, ne wa e ma, ko ma kolo, ne wa mba do gbālā ngá'bólò, do gbālā zu gbazembe, ne wa do ma, ne wa ko mbito ne do te be ni vē.
- * Zímí mǒ né : Fala ke wukoe kua ia, ne nde a wè 'bo te mba ngo mɔ oi do wili à fala ne kpo go, gbaa 'bo 'da ke na, be a ne nɔ se ne de.
- * Lí be : Fala ke wa kua be olo ina mɔkola ni ia, ne wa fi a de ngo nwá iko, ne nde wa bá a de kō wa go. Ne wa sa li be ni na, Bânwá (bá dò nwà).
- * Wa de 'bo ndaba mɔkola dea (mɔ zó foto).

Zélé mùétà : *douleur au bas-ventre chez les femmes enceintes (n'est pas vraiment une maladie).*

a) Me a zele, ma ba wuko ke a do zā. Ma zele a wena si ti gulu a. A né bòlò tē à tàbì à ngbálá nyángá à, né ndé má zélé wéná. Mbè, nè tē à bá 'bò wè tē né wéná, nè à nyóngó 'bò mò dò díá né gó. Ma yólo wéná tē ké bé má ngó gǎ kó zǎ à, nè má ísí tí gúlú à, nè tí gúlú à dò gúlú kú à má ngó zélé né. Kó à kó ià, nè má 'báná zèlè à, tē ké gbàtòà má ngó sè dè òlò né.

b) ɔ né ké mùétà mè á zélé ngbóó ni gó, ìná nè 'bo ngbóó bíná. Má wià ná, 'da fálá ké bé 'báná kó zǎ à, dò 'dǒ nè 'bò, wá í à wéná dò báwé li íkó.

Ombè wínò wà bé 'bò ìná né ná:

- Wa fa afe búlú, do afe mbomaloko, ne wa gi ma, kó ma gbala, ne wa tekpe lí ne, ne wa e, kó má gé mbòò, ne wa a do zā a. Nè wà bá 'bo tálá lí ne, ne wa hunu do bangga hā a, ne a nɔ.
- Wa 'bala 'bò nwá kúlúsà dé 'do li, nè wà fóló dò ngó zǎ wí zélé mùétà.
- Tàbì wà zé 'bò áfé 'bàfú, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà á dò zǎ wí zélé múétà.
- Né ndé lí lé sǒ tē à zǎ wi, wè ké, mbè gó, má wià wé hà 'bò gèlè zélé há nàá bé, tàbì má wià wé hà ngámò há bé kó zǎ à. Né ndé í ná, inànò wà bé mà gè mè á hí né íkó, má dé tò ngbóó gó, wè ké ngbóngbó ìná né bíná.

Zélé mbánzá (zélé mánzá) : *sorte d'ostéomyélite.*

a) Me a hēa mɔ ma hē gulu ku wi, tàbì má hē kǎ wi. Ma ndo mɔ do ko zā ku mɔ né hēamo ni. Ngo ne ɔ kpàtí kpàtí ní, ya ma nganda ne ge nde ni. Mɔ tamba ngo ne, ne nde ma ɔ kpǎ kpǎ ní. Ma dé mā go, ne nde ma zele wi wena. Mbè, ne ma ɔ zeke boa tabi tale. Ko wa kpa ngbongbo ina ne, se ne ma hili de.

Má wià wé hē 'bò wélé sí kò zā à, nè wà sá lí nè ná : Ndòndóló kò zā wi.

b) Ke mi de zele ne dea ni, ne ina ne mi de do ne ni ma hē.

- Me a télàkà. Mò gbeye ma vè, ne mò a ma ko gbala, tako olakano wa fe dô, se ne mò a ma ngo hēa me, ne mò enze de. Mò énzé iá, nè wí nè ó nè ngó 'dò tũ tàlè, se ne mò yálá de. Mò yala ma ia, ne mò a 'bo mbé ne ngo ne, ne mò enze 'bo ma né ke dati ni. Ko ma kpa li we mó e, ne ma ma se ngo hílí ne iko.
- Fala ke ki ni ma kǎ we go, ne mò fá 'bo nwá 'dò'dòkò, ne mò tó ma vè, ne mò a 'bo ko gbala, ne mò enze 'bo do ne. Inano boa ni, mbe kpo kafa, ya mbe kpo káfá se go, ne ma e se iko.
- Mbé wélé tǎá ké 'dà à ná : wà zā líá gbàdàgbúdú, nè wà mbá dò nwá nè, nè wà tó mâ, kó má 'bú, nè wà á kò gbàlà. Kó má bá wè, nè wà á mâ ngó hēá mé, nè wà énzé nè.
- *Ndèkèlè*: wà fá nwá kátágú, do nwá sékéké 'bòlónggóló, dò nwá ndòmbò, dò nwá dǎgbábú, dò nwá léfégò (?), nè wà tó mâ, nè wà fá nwá lúndú, nè wà ná ngó nè, nè wà énzé dò félé kpó léfégòè ni. (Wà ná tulu ngó nè gó, nè wà énzé dò gèlé félé gó.)
- Tàbì wà gbíní tè kátágú, nè wà sèté sékéké 'bòlónggóló, nè wà dó dò mbítò, nè wà zángá dò filá nó, nè wà hóló dò mâ, nè wà énzé dò mé ni. (Wà dé 'bò mâ wé fútálá.)

Zélé mbùlùnù : *petites plaies dans la bouche et sur la langue; muguet; gingivite; stomatite.*

a) Mè à zélé má bá gógó obè nè má wià wé bà 'bò kpàsá ne. Má dé 'dò gógó wélé, nè 'dò gógó à lí dèngbéeé, nè má dé 'dǎ 'dǎ ní, nè má únú kpàà. Mò né tò tè nú à sí, nè má ó dò tókò dò tí íkó. Nè 'dò gógó à ó zì'bìtì'bìi ni.

Má dé dànì sílílí dé kó nú wà tè mùlú gógó wà dò tè léfé wà, nè nú wà má únú tè nè wénà, nè má ó dò tókò. Kó wǎ kpà ìná nè gó, nè gógó wí nè álá vè.

b) Ina ne: • dátì, mò dé nwá làngbágòlè, tàbì nwá yòlò, tàbì nwá yàndí, nè mò sílí mâ gbáá, nè mò súkpú dò 'dò gógó à. 'Dò nè, nè mò gónó nyàkà làngbágòlè, nè mò é, kó má kóló, nè mò dó dò mbítò, nè mò dé dò 'dò gógó à. Tàbì mò gbútú nyàkà kànggá, nè wà dó dò mbítò, nè wà kó lí dànì nè. Tàbì mò dóló nwá ùkà, dò nwá nyàkà kànggá, nè mò dó 'bò dò mbítò, nè mò mùlú fũ nè dé lí dànì nè. Tàbì mò gbá tókò kpákóló, nè mò zúlú dé tè lí dànì nè. Nè mò kpííí 'bò nwá làngbágòlè dé tè nè.

- Wà dóló nwá làngbágòlè tàbì nwá ùkà, nè wà hónó dò 'dò gógó wí nè, nè má gbé obé dòkó nè, nè dànì nè é.
- Mò dé nwá làngbágòlè, tàbì nwá yòlò, nè mò sílí mâ gbáá, nè mò súkpú dò 'dò gógó mò. Tàbì mò língí 'bò nwá 'dòlódólà, nè mò fóló dò lí nè, nè má ò sé tókò, sé nè mò kpííí lí nè dé lí dànì nè.
- Mò á tǎ 'dò lí, nè mò súkpú dò nú mò fálá nálé lí wèsé kpó. (Dr. Kongawi)
- Mò 'bá nwá dǎgbábú, nè mò língí mâ, nè mò fóló dò lí nè, kó má sá, nè mò kpííí lí nè dé lí nè.
- Wà gbélé tè ngbì, má ó bé fá, nè má 'disì. Nè wí mè nú à ni, à língí dò 'dò gógó à 'dò ngbè dò 'dò ngbè, nè má è sé.

Zélé nó 'bètè (íwàkú, kpàkólò ?) : *ictère; jaunisse.*

a) Zele no 'bete ma ngo le mɔ ia, ne te mɔ gē wena. Mɔ wia te yolo de te li tua wese ge gbaa, ya ma dó mɔ go. Do ngba soe ne ni, ya te mɔ ēfē liōō, te mɔ dé se 'bo do gbengemɔ go, né ndé mò mbókó wénà. Ko fala ke ma ɔ do be 'da mɔ, ko a ma ngo de ni,

ne mɔ́ í na, a do zɛɛ tɛ́ a ni boe. Ma de, ne ngo gbali a fele ɔ ne lí lí nɔ 'bètè ni. A ne ini ne, ya lí lí íni fele 'bo na me ni. A ini, ya ma ba bâ. Me a zɛɛ ke ma ba wele, ne nde bula li a ma hē hēa, ne gbali a ma fé féngà.

- b) Ina ne ma ké : • Wa zɛ afe tètòkò, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa a do zā wi zɛɛ ni.
- Mò de nzo'di nwá 'bete, ne mò to ma vɛ́, nè mò anga de 'do lí, ma ɔ, kɔ ma nyongo, ne mò a do zā à. Ne wa to 'bo tɔlo fila 'bete, ne wa a lí ti ne, ne wa e ma li wese, kɔ ma ba we mbòò, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
 - Wa gi kula nwá papaye, kɔ ma gbala, ne wa tekpe, ne wa a sukari 'da ne, ne a nɔ ma.
 - *'Bodenge* : Wà gí nwá gábókò, né ndé wà tɛ́ à t̃ t̃ né gó, nè à nyóngó, nè à ã inì sè wéná ɔ né ké à nɔ́a d̃ ni.
 - Né ndé, wi zɛɛ ni a wè te nyongo nɔ 'bete go, tabi fila 'bete go. A te nyòngò mɔ ke wa gi do mɔ ni go. A te nyongo doa 'bete tabi tɔlo 'bete go.

N.B : Li fɔlo 'bete ke wa fɔlo we gi do nyóngómò, kó wa a lí né de te ke zā nu tɔa, ne wa ma ngo kú do ngo ne ni, 'da kálá 'bo do ke wélé bá mâ go.

Zélé ndà'bà (*voir aussi: gbàbiálàkà*) : *maladie de la gorge qui fait baver ; angine?*

- a) Mè à zélé ké má h́ kó gélé wi. Ma ndo mɔ simili simili ɔ ne gbàbiálàkà ni, se ne ma ne ɔ tū boa tabi tale, ya ma gā ia. Fala na wí né gulu nyongomɔ do dia ne ni bina, nè à gúlú 'bò sá nú à t̃ né zāà. Wa sá lí né ní, wé ké ndà'bà yénggɛ́, nè sá nú à kóló dò òlò à ni.
- b) Ina ne ma ké : • Wa zu'du liā tégālā, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne a nɔ, se ne ma gbo li hēa me ni, ne ma zu'du de. Ne wa de 'bo nwá ne, ne wa to, ne wa henze do ngo hēa me ti gele a ni. (Tégālā mé à wòkòsò, ma ho 'do lí, ne nde te nwá ne ma do t̃ t̃ né nz̃l̃é nz̃l̃é.)
- Wa dɔlo wili 'bóbókò (gàbókò, 'bódékómó), ne wa to, ne wa nā 'bo ngo ne.
 - Wà fá nwá sòlé, nè wà hú mâ, nè mò nyóngó, nè zélé ni é.
 - Wa zu'du 'bo liā sòlé ni, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa hunu do bangga, ne a nɔ ma.
 - Wà fá ló'dòdùà, nè wà tó, nè wà fí kpét̃ gó'dó kòlònggò, nè wà á iná ni dé ngó né, nè wà zí kó gélé à.
 - Wa ēl̃é afe kombo, ne wa gi ma vɛ́, kɔ ma gbala, ne mò gulu do ma. Tabi nwá kòkólò, ne mò de 'bo ni.

Angge! Ma kò ngbe ε do kò go. Fala ke zɛɛ nda'ba hēa kɔ gele mɔ ia, ne mɔ te nò kō go. Mɔ nɔa, ya mɔ fia ia. We ke 'bala kōe ni, ma ne se, ne ma nā de li ne, ne fo fala do ke ma gbo, kɔ mā ne ho de nza bina. Ma na, ma gbo, ne ma si de te kɔ zā mɔ i, ne mɔ fe.

Zélé ngù'dù (zélé gbà ngù'dù) : *bronchite? asthme?*

- a) Mè à zélé má bá wélé sí kó ngù'dù à. Má dé wéná à òbê. Má bá à ià, kó à ómó, nè kó ngù'dù d̃l̃í h́é h́é.
- b) Wà hóló wí zélé ni dò kpíá mò, wà hóló dò fálá ké má zélé nè ni. Wà gbíní ndèndè, nè wà tó mâ dò dó dàmbù tàbì dò dó ngbàli, nè wà énzé mâ dò kèkè'dé bē, t̃ zélé ngù'dù à.

Zélé ngùlú : *démangeaisons et irritations sur tout le corps.*

- a) Zɛɛ ngùlú mé à zélé, má ba wele, nè t̃ à tálá hùr, ɔ né ké ngùlú à t̃ à â ni. Má ké wà sá lí né ní. Mbè wínò wà léngé ná, fálá ké t̃ mò má ngó tàlà né mé ni, né ndé mé à ówí t̃, wà hā wá à tálá mé ni t̃ mò, tabi kɔ tɔa 'dà mò, tàbì ngó mò ɔ́ 'dà mò. Ne nde wéná, mbè gó, má yóló ngó òbé dókònò tí ndálá t̃ mò, ké wà sá lé wà ná, òfilélè ni.
- b) Iná né wéná à òfá mò. Tàbì mò ílí gbɛnzɛkɛɛ (mɔkpakpa), ne mò lo'boɔ do t̃ a vɛ́, we takɔ ma gbɛ ngá tálá ménò ni. (Kó mò zó 'bò iná filélè.)

Zélé nzábélé : *raidissement du genou.*

- a) Mè à zélé, ma nea we ɔ ne sɛkɛkɛ ni (gbulukutu). Ne nde ma kanga li gbili zugolo mo kéé, nè nyángá mò kóbóló dé tí kú mò. Má dé mò, né ndé à mbè gó, yá ní nyanga mo kpua ngbè kpua, nè mò bóló nyanga mo te ne zàà. Kó wă kpà 'bɔ ngí wi dè mâ gó, ne nyanga mo wia te 'bana ná mè ni.
- b) Ma dé mò ià, nè wa dɔɔ nwá fele nzabele, ne wa to ma vĕ, ne wa enze de te ngo fala ne ni. 'Do ki ni, ne wa yala 'bɔ fele zu nzabele tē tē nè dódò, ne wa dɔ féfé nè do mbito, ne wa pi fila nɔ te ne, ne wa ma ngo hɔɔ do ma, ne ma e iko. (Ma nganda do ma wena).

Zélé pónɔ̀ndi (E: Zélé póm̀bì) : *mal aigu au sommet de la tête.*

- a) Zélé mpónɔ̀ndi me a zele mo ke ma ba wele si te gbogbo zu a, ne a ma ngo bi zu a wena. Mo ne aka a, ne a na, gbogbo zu e ɔ ne ma ne zù zú'dù ni, ma de ví'dí ví'dí, nè ma ɔ kinyéé. Mo e kō mo zu a, ne a bi wena. Ne a, wi zele na, mili zu e ngenze ngúlú ngúlú ni, ne a na, mò kélé zu e do'do.
- Wi zele ni a wè te bili zu a de nù, tabi we ka mo 'do gele a go. Fala do ke na, à bílí zù à, tàbì a ka mo de nù bina, à ka mo fai de ngo. Zele ni, fala ke wa kpà ina ne dō go, ne 'da kálá, ne wi ne fe iko. (Mbè wínɔ̀ wà lénggé ná, mè à zélé òlò kǐ wí tǔ.)
- b) Ne ina ne a ge nde? • Wa fa nwá gbàtè (gbàkòndá), ne wa to, ne wa enze ne. Tabi wa fa 'bɔ 'bulu ke ma de tati a zele ni, ne wa enze ne. Dati de zele ni, ma wia na, wa kele zu wi zele ni do totoe, se ne wa í ti enze do ina zele ni de, sè à dǎ iná liá zǎ zù à dē.
- Wa 'bili te zàzò, ne wa gba sanga ne. Ne wa gbele mulu ko ne ke ma a mboko ni, ne wa kala ma. Ne wa ko nɔ te gbogbo zu a, ne wa nā gbele ina ni de ngo ne, ne wa henze ne.
 - Wa 'bílí bóló tē ónggò, mbé ké má sánzá 'dà kàlà góé ni, ne wa gba sanga ne, ne wa gbele ndòkó zǎ nè, nè wà ko nɔ zu wi zele ni, ne wa ná gbele ina ni dé lí nè, ne wa enze nè.
 - Wa ba 'bò kólè zélé ni, ne wa gbele ma vĕ, ne wa nā de te gbogbo zu a fala ma zele nè ni, nè wà énzé.
 - Mbè, nè wí de ina nè a ělĕ 'bɔ a kóáfé te ké má dé tē 'bò zélé ni, ne a gbele tí ngù'dú nè vĕ, ne a nā ma de te fala ne ni.

Zélé sàbìndá : *voir*: Gbùlúkùtú.

Zélé sàlò

- Qu'est-ce que la maladie que l'on appelle "zélé sàlò"?
- a) Il existe trois sortes de cette maladie, mais je ne m'en rappelle que deux : éruption de la peau (exanthème?) et des maux de ventre.
- b) Pour guérir les maux de ventre, on fait un lavement avec une infusion de feuilles du caféier. Quand l'infusion est devenue toute noire, on la filtre et elle est prête pour le lavement.
- Lorsqu'une femme a la gale, on lui fait un lavement avec une décoction de feuilles du *gbàdò** ou de racines du *te'bònggò** (*tàndàgùzù**) ou du *kátágú**, ou encore avec une décoction de l'écorce du *gbàdò*; on remplira l'entonnoir six fois. Les saletés vont être éliminées du ventre et la gale disparaîtra.

Zélé sètò : *maladie d'enfants, attribuée à l'esprit de la forêt (malnutrition?).*

Zélé sínggà : *douleurs dans les articulations.*

- a) Mè à zélé, má bá wélé sí lí gbílí tē à vĕ. Gùlú kú à dò lí gbílí tē à vĕ má kángá, nè má ngándá ké ké, nè má dúngú súí súí, nè à né tē nè zíkí'dí zíkí'dí, à fá falá bòlò tē à zàà. Má wia kǒ dò zélé sàbìndá tàbì gbùlúkùtú.

- b) Iná nê má ké : • Wà dó kúlá tē yòlò, dò tē fílá sèsè, dò bánggànzà, nê wà fí kpátǎ tē nê, nê wà zí fílá nò tē nê, nê wà hóló dò mâ.
- Wà bá kásá sínggà, nê wà dóló nwá sàbìndá, dò nwá kángà, nê wà mbá dé kó sàsó, nê wà gí, kó má gbálá, nê wà é nù, kó má gế mbòò, nê wà í dò lí gbálá tē à vế fálá ké má zélé à ni.
 - Kó fálá ké zélé ni má é, nê wà fá ófá mò ó nê gbózòkòngà, òkà, ní dò ní, nê wà gí, nê wà ó dò zǎ à, tàkó má fò ndí òlò zélé ni tí ndàlá tē à dò.

Zélé sònggó : *maux de tête lancinants.*

- a) Zele sònggó me a zele ma de wele o ne zele bo ni. Wi ne a bi fai a zu a, ne a na: "Zu e o ne ke ma ne fū do 'do ni". A bi kpàkálá kpàkálá o ne koyo kpo 'do li ge li a a sònggó. Me a koyo kpo, mò fí kó yélé gálá lì ndé à bí ngándá wéná.
- b) Ní a te de, wa tǎa do gā ne na, fala ke wele a do zele sònggò, ne wa 'bala gbònggò de 'do lì vế, ne wa folo do zu a. Ne nde dati ne ngboo, wa 'dolo mbe zā tǎa ke wi zele de ko ne ni be sí, we do ke na, zu a ma le ne do ma ni. Ne wi zele efe zu a do li holo tǎa ni de nza nga be sí, ne kili tē a 'bana de ko tǎa i. Ne wi 'bala gbònggé ni folo zu a de nza nga vế. Ma e, ne a gboto zu a de olo ne ko tǎa i. Yàlà nú zí zélé sònggé gè á ni. (Wa sa li ina ke wa wia te 'bala do gbònggò ni go.)

Zélé tòkò : *hémorragie?*

Zélé úmá : *voir: Gbàlitòkò, Lòngó, Gú lì) : malnutrition? (par Vɔngga, Gbosasa).*

- a) Mbe zele ma ba beno, wa sa li ma na, zélé úmá. Ke ma ba be de ngu'du naa a ni, ne dati be ni ho gò'dó'dó, ne ma to mbònggò zu a. Ko ma ne to mbònggò zu a ni, ya be ni ómó bele go, ne a fengge de kō naa a ni bóséé, nê mílí zú à félé háúú, nê à mókó nê gè ndé ni, nê à ó yulù'bùtùù, a gá go. Ne wa zo gbaa, ne wa na, li zele ge a zele úmá. Nê ndé má yóló wéná ngó zòlò nyóngómò. (mò zó gbàlitòkò)
- b) • Zélé úmá dé bé 'dà mó, ne mó nê, nê mò gbini nwá gbózòkòngà, nê mò tó sū, ne mò a 'do lì, nê mò kélé zú à ngó tē nê dò, nê mò mó ngó sò de tē a, do ti zu a vế. Tū kpo kpo te folo a do nwá gbúázòkònwà (gbózòkàngà) ni ná ngó tē nê gếà ndé.
- Ne mó de 'bo kpo te gbózòkóngá ké mó fóló dò â ni, ne mò a ma ngo we, kó ma kolo, ne mò do do mbítò, ne mò ndo do a do ti zu a sú, ne a o do ne. Tū kpo kpo mó te ndo à ná mē ni.
 - Ne mó naa be ni, mó gi gbuazòkònwà (gbózòkàngà) ni fai, ko ma ne gbàlá ne, ne mò a dò zā mɔ, we nu bele be omo ni, takɔ ma le 'bo te mɔ, ko be ne omo bele, ne ma gíí 'bo tē e de ko zā be go. Ko ma ne la zeke kpo, ne be ni ǎ mò sè ngó gǎ dò díá nê íkó.

Zélé yàlà : *voir: 'Dànggí.*

Zélé yèlè : *paresse (n'est pas une maladie).*

- a) Zele yele me a zele tili, we ke wi ne dungu ia, ya wo te mo kpo bá a go. Ma o do wi wili, ya a dungu iko. A wè te mili 'bo nu tǎa 'da a go, a wè 'bo te zā sabele tabi de tǎa lì go. Tabi a kulu ngo we ne safo i we de to, ne a dungu gbaa, ko a ne ho safo i, ya 'da fala de toe la ia, ne a ma ngo si dò kpó ngó òlò à ni iko. We tō do do ne, odea to vế ma hā tili hā a fai iko. Nê nú tǎa 'dà à má ò sé nê àù tǎa íkó. Nê mbè gó, à yénggé nú tǎanò 'dà òngbà à wè 'bò nyóngómò íkó.
- Ma o 'bo do wuko, ne toe ke wuko a wia so te de ma ni, a ba li a we de ne, ya li a díí dí dí dí. Nê wíí à dò bènò 'dà à wǎ dùngù sé tē hē kǎá wò íkó.
- b) Ne nde ina zele yele tabi zele tili, me a liǎ te tabi zu nwá te go, ne nde me tati a ko'do a. Me a ngboko a na, a la fala tili do'do.

Mbe go, hā a ne de be to safu i sí, ko wese ne do a, ne a da tē a, tabi a nono tē a ni do ni.
Hā wa ko'do a nganda, se ne a la fala ne de.

Zélé yòlè : hémorroïdes.

- a) Mè à zélé, má bá wélé te li go'do à, nè má wá wálà lókpó lókpó dè tè wálá nínò ké má tè wálá go'do à ni. A wé wè dúngù dò gó'dó à, yà má wé gó, nè 'dò à zélé 'bò tē nè wéná. Fálá sò 'dòlò há 'bò ngámò há à wéná, nè mbè, nè 'dólè má mbá dò tókò.

Ma si do tē ε do hca nu kala zā wi ke ma ho nza 'da fala yu zā wi 'da beno, tabi kpaša wuko, tabi gele kpaša wi ke na ngawi nī te a mbo mboko ni.

Ombè wínò zélé yòlò, mé à zélé ndálá mò, má yólò tè ònà ké mó zū, nè wà ndálá mā ni. Né ndé má yóló wéná tè ké mó s' 'dòlò zāà, má ngándá ké ké ké, nè mó ómó 'dòlò ngándá wéná, nè dò 'dá fálá ni, nè má dé mó íkó. Nè mbè, má wiá wé bà 'bò wí ké à nyóngó sékéké tàndàlà wéná.

- b) Ina ne ma ké :

- Wà fá nwá yòlò, dò kúlá nwá kángà, dò kúlá nwá ónggò, nè wà dó dò kútù.
- Wà fá nwá ngbindi dò pásánggò, nè mò gbélé tè káná, nè mò tó mâ vĕ, kó má 'bú, nè mò fóló lí gó'dó wí zélé ni, kó má sá, nè mò bá kútí ni, nè mò ná mâ dé lí fálá zélé ni. Nè mò bá 'bò b'á iná ké mó déá só ni, nè mò ná mâ dé ngó nē, nè mò kú'bu dò â.
- Wa 'bi wala kángà, ne wa ělé kca tē nè, ne wa to, ne wa kú'bu 'bò dò â.
- Wa fa wala dúmbèlè (yónggò), ne wa to, ko ma 'bu, ne wa ku'bu do a.
- Wa ba wi zele ni, ne wa zo goto kō oló kpana li, ne wa e a, ne a dungu de te olo ne ni, tàkó má ísí óbé mènò má déá lókpó lókpó ni má hílí.
- Mo ělé afe mànggè ó délè, nè mò gbélé 'dò nè vĕ, nè mò gí, kó má gbálá, nè mò é nù. Kó má gé mbòò, nè mò á kó mò, nè wí zélé à dúngú 'dò nè titole do géá wese we 30 minutes, tú kpó kpó gbáá ná, má géá ndè.
- Tabi mo doló nwá kòkólò ó d'á, nè mò gí, kó má gbálá, nè mò dé kpásáá ó né ké 'dá kóáfé mànggè ni.

Má wé 'bò ná, wí zélé ni à nyóngó 'b'á k'òyó dò ngb'í gó.

Kó wé yùfù zélé ni, nè wà fá ngó gílí óinànò lé tóló só lí mâ ni, nè wà é kó má kóló, nè wà dé kúlá ngb'í dò kúlá 'b'á k'òyó, nè wà dó dò kútù, nè wí dè zélé ni à gbá dé 'dò k'á à, sé nè à bá tálá nè, nè à gbá dò lí gbílí tè wí zélé ni dē.

Zinzò : voir: Dinzò.

Zingbákò : voir: Ngbókózùgòlò.

Z'wi (zélé kó z'wi, nyòngòz'z', tókó z'ulà?) : *infection dans le nez?*

- a) Mε a mo ke ma de ko zō wele. Ko fala ke mo ka mo, ne mo zo ko zō a, ma o filà ngbèè ni. Fala ke a kpa ina we zi zō a go, ko fala ke gelé ngá zélé má té ngó zélé kó z'wi iá, ne ma ba ngamo hā a wena. Mbe mo go, ne a fe dō iko.
- b) Wa fa wòkó tū bō, ne wa kpíí li ne de ko zō wi zele ni.

Zùdiá : *sorte de maladie de la peau; si elle n'est pas bien traitée, elle peut causer la lèpre.*

- a) Mè à zélé mó ké má kómbó tè wélé kumbà, má ó né kumbákélé ni, né ndé má tálá gó; dúngú, nè má ó filà, nè ké zā nè á bé dò tálè. Fálá ké wà dé mâ, kó má è gó, nè mbè má wiá wé dè zélé ngbèlè, má ké wà sá 'bò lí nè ná, "kpè tí zélé ngbèlè".
- b) Iná nè mé à ofá nwánò, ó né gbózókòngà, òkà, ní dò ní. Nè wà bá 'bò t'á d'inyá, nè wà hú wà hú, kó má fé ngbù'bu, nè wà félé lí nè dé tè wí zélé ni s'ú, nè má ngbénzè, nè wà 'bélé má, nè ndálá tè wà ló dé òlò nè.

ANNEXE I

Les textes tel qu'ils nous ont été rapportés par chaque informateur

I. Oli zeleno do Ngbaka

Zāgbālāfio-Gbamboko

àgénggé (gìlà) : *furuncles*.

- a) Agénggé mē a hēa mō kē ma hē tē wele. Mbe ma hē a si tē kā go'do a, mbe ma hē a si tē zā nyanga a tabi tē 'baka a. Hēa mē ni ma a be hēa mō, nē nde ma zele wele wena. Ma ndo tē wele ɔ nē kàtòlò. Kō mō ì tã nē gō, kō mō nōnō nu nē, nē ma dē mā. Kō fala kē mō kpīlī ma, kō mā nē e kō nē, sē nē zele nē ma gē de.
- b) Fala kē àgénggé ma hē mō, kō mō ì fala nē, nē mō dē na mē gē :
Mō kó fila nō ngo nē, tabi mō dō fila 'bete, nē mō kō nō nē tē ngo nē. Fala kē mō kpīlī ma ia, nē mō i ma do bawe lì, sē nē ma òsō dō de.

Bànzé

- a) Bànzé mē a zele kē ma ba wele si tē gulu 'baka a. Wi nē a wè tē ba kō a dē ngo gō. Fala kē a nē we ba kō a dē ngo, nē gulu 'baka a ma ɔ nē kē ma nē kpō kpōlō ni.
- b) Dati kē na wele a dē zele ni, ma wia na,
 - A fa wòkó b́ ndélé, n'a gbini tē ndélē, n'a mba do ngbē ε, nē a dō. Nē a ba mbito nē, nē a zī li nō sī tē nē, mba do kpā tō, nē a gba ma do tē kō a, sē nē a ì ti hōlò do zele ni de.
 - Fala kē wi ni a gba kō a do ina ni gba nde, nē a gbini tē ndélē, nē a e ngo we, kō ma kolo, nē a dō ma, nē a ba mbito nē ni, nē a hōlò nē.

Báwé tē wi : *fièvre*.

- a) Mē a zele kē ma ba wele, nē nde tē a ma dē gē wena. Fala kē mō tamba tē wi nē, nē nde tē a ma ɔ nē wa fi a ngo yinggili ni, tabi ɔ nē kē wa ia a dē li wese, tabi tē kē zā we kē ma nye wena ni. Do nu français wa tō na fièvre.
- b) Fala kē tē wele ba we, nē wa fa ina, nē wa a do zā a.
 - Wa fa ina kē li nē a sèlí, nē wa a do zā a.
 - Wa fa 'bō liā bàdèngbè, nē wa gbēle, nē wa e ma. Hā fala kē ma nyōngō, nē wa tēkpe, nē wa a do zā a.
 - Wa fa 'bō nwá yòlò, nē wa fi ma kō kolonggo, nē wa zī be lì sī ti nē, nē wa e, hā ma nyōngō, nē wa zī li a.
 - Wa wia 'bō we fa nwa gbànyàmà, nē wa zī 'bō li a.

Békúngbá (nyanga fòlò) : *éléphantiasis; filaires bacrophti*.

- a) Békúngbá mē a zele kē ma ba nyanga wele. Ma ba a ia, nē nyanga a ma hē hēa. Nē ma ndo do bi nē gbaa, fala kē wa kpà ina nē gō, nē ma gā wena.
Mbe zele ni ma ba nyanga wele ɔ né : fala kē wele a dumu nyanga a do tē zàzò kē wa sē nu nē sēa ni, do fala nē ni, nē tē ni ma le nyanga a, nē ma dē 'bō bekungba.
Tabi wele a wa mō, kō a sēle tē zazo ni, kō gele wele a yēnggē do wila nyanga a, kō a ì tã nē gō, nē a dumu do nyanga a.
(Zàzò mē a tē zamō, ma ɔ nē kángà, nē nde tē nē ma la ngbē ε do kángà, nē li nwá nē gā nēa ngo li nwá kángà.)
- b) Takō na zele ni ma e, nē wa wia we dē na mē gē :
 - Wa fa wala sàfòlò, nē wa fi li we, nē ma bēle, nē wa a ma nu kungba, nē wa to ma. Kō ma 'bu, nē wa kōtō ma dē kō nwá, nē wa henze do nyanga wi bi kungba ni. Kō fala sa, nē wa yala ma. Fala kē wa yala ma ni, nē mō zō obe dōkō, nē wa hō vē dē kō ina ni, nē nde nu wa ma a tū.

- Fala ke do gba wese, ko wi ke bekungba nyanga a ni, a ho we yengge ne, ne a yala ina ni do'do. Ko do gea wese, fala ke a ko we o nu ni, se ne a henze ma de nyanga a, ne a o ne nu de. Ne nde, olo ke a yala ina ngo ne ia ni, ne a gbele ti nyanga a do be koya, we fo o'da meno ke ma o seléke seléke te timili nyanga a ni, se ne nyanga a lo de.

Békpánà (dángátónà; gili) : *insuffisance cardiaque*

- a) Békpánà me a zele ma ba wele si te li sila a. Wi ke a do zele bekpana, a ba ga tole, ne nde ma we do a go, tua ke a ama se wena, ne ko ngu'du a ma wele wena.
Wa sa 'bo li zele ni na, dántátónà, we ke wi ni a we 'bo te danga to tabi kala ke ma ngala wena ni do nga go. Ko fala ke a ma ngo danga ne ni, ne a danga ma geco geco iko.
- b) Ina ne me a te kátákpú. Wa eile afe ne, ne wa to ma tua, ne wa a 'do gea li, ha ma nyongo, ne wa tekpe, ne wa a ma do za wi zele ni.
Wi zele ni a we te nyongo tolo koyo tabi tolo sa'de go. Wi ne a nyongó 'bo ngbali, do 'bua, do mbulu sanggo ke ma mbu mbulu ni go.

'Bá'banggó (mú'bánzó) : *colique abdominale?*

- a) Me a zele mo ke ma ba wele si ko za a. Zele ne ma zele wele wena. Ma nyongo ko za mo o ne ke osekeke 'dangba ni. Wi zele ni a bi wena, ne a kó 'bo we nyongo mo wena go. Zele ni ma ba wena obe, tabi kpasa wi ke a ko we nyongo efe mo wena ni.
- b) Fala ke zele ni ma ba wele, ne wa fa iká, ne wa gbele te ne, ne wa a ma ko be sani, ne wa a li ti ne, ne wa e ma de ngo za wi zele ni. Ne wa 'bala ma, ne ma nóló, ne ma de fú. Ko fala ke fú ne de wena, ne wa holo ma ngo ne do'do, ne wa a nu. Ki ni ma be na, fui ke wa holo ma ni, me a ó'bá'banggóno ko za wi zele ni a ni.
Wa de ni fai gbaa, fala ke wa zo na nde fui hó 'bo go ni, ne wa e ma de mo. Do fala ne ni, ne wi zele a ma ngo dungu do dia ne. Ki ni ma be na, wa kala o'ba'bangono za a ve ia.

Dàni : voir p.8

Dǎ (zélé dǎ)

- a) Zele dǎ me a zele ke ma ba wele, ne nde a do ngawi we yolo ngo bina. Ma de ia, ne nyanga a do 'baka a ma he hea.
Ma de ia, ne te a ve ma zele wena, ne ma de 'bo gbuyuu ni.
- b) Wa hunu bangga, ne wa gbele liá sambe si de 'da ne. Fala ke wi zele ni, a ne no bangga ni, ne a to na : "Mi ne no bangga ge iko go, mi ne no ma we zele". Fala ke a to ni ia, se ne a no bangga ni de.
Do tutole belee, ne wi zele ni a ne 'do li i, ne a holo tulu te a, ne a le 'do li, ne a o de ti li ni gbaa, ko gea li ma le te a, se ne a ho nza de. A de ni fai, se ne zele ni ma e de.

Dòkò (zélé dòkò)

- a) Me a zele mo ke ma ba wele si te ko zu a, do ko zala a. Ma de ia, ne ko zu wi ni, do ko zala a ma nyo nyongo.
- b) Wa fa liá sinawolo, ne wa gbele de ko kolonggo, ne wa zi li ti ne, ne wa e, ko ma nyongo, ne wa zi ko zala a, do zo a.
Wa dolo 'bo kpo kpo nwa sinawole ni, ne wa to, ne wa henze 'bo do zu a.
Fala ke wa de ina ne, se ne odokono ke wa nyongo ko zu a do ko zala a ni, wa ma ngo ho de nza de.

'Dángbà

- a) 'Dángbà me a sa'de ko za wi ke a o ne tolofe ni. (Wa sa li ne do nu français na ascaris.)
Fala ke 'dangbano ni wa dele za wele wena, ne nde wi ni a dúngú o dia go. 'Da fala kpo, ne nde za a ma hana wena. Ne wi ni a iló 'bo wena, tua we ke osa'deno ni wa dunu za a wena, a kó 'bo we nyongo mo ngboo go.

b) Fala ke 'dangba zā wele, ne wa de na me ge :

- Wa fa ina ke li ne a sèlí, ne wa a do zā wi ni.
- Tabi wa zā liā badengbe, ne wa gbele ma de 'do li. Ko ma ɔ, hā ma nyongɔ, ne wi ni a no ma.
- Mbe 'bo wa ele afe nyaka ke li ne a kàálínyāā, ne wa gbele, ne wa a 'do li, ko ma nyongɔ, ne wi ni a no ma.
- Tabi wa zu'du liā te ke li ne a ngònzólótǒ, ne wa gbele de 'do li, ne wi ni a no 'bo ma.

(Wa sa 'bo li hernie na 'dangba. Me a mo ke ma kunu mo. Wa lengge wena na, ma yolo ko tunumo.)

'Dángbá kòè

a) Me a zele ke ma zele wele si ti gulu a, tabi si te li sila a. Ma de ia, ne ma zele wi ni wena.

Fala wa tǒ na, 'dangba gɔnɔ wele, ma be we tǒ na, o'dangbanɔ ni wa mǔlǔ wi ni si te ti gulu a, tabi si te li sila a.

O'dangba wa gɔnɔ wele, ne nde a 'bo do ngawi we bɔɔ tē a de ngo bina. Fala ke a ne we bɔɔ tē a de ngo, ne nde ma wé go, ma de ɔ na ke fele ti gulu a ma ne gɔnɔ tē e do'do ni.

Fala o'dangba wa gɔnɔ wele, ko wa kǒ we de ina ne do dia ne go, ne koe ma zu'du wi ni.

b) Ina ne a ké :

- Wa ēlē afe sekeke 'bolonggolo, ne wa gbele ti ngu'du ne vē, ne wa a 'do li, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
- Wa zā liā te 'bonggo, do liā ōkǎ, do liā bele, ne wa gbele ma vē de 'do li. Ne wa e, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
- Wa zā liā sambe, ne wa gbele ma, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa to. Ko ma 'bu, ne wa ba funza ne ni, ne wa a 'do dō, tabi 'do li, ko ma nyongɔ, ne a no.
- Wa 'bi fele papaye, ne wa kɔɔ mulu kō ne ke ma fila ni, ne wa nā ma de te fala ngo te o'dangbanɔ ni.

'Dó'dó : *teignes du cuire chevelure.*

a) 'Dó'dó me a dani ke ma de te ti mili zu wele. 'Do'do de zu wele fala ke o'bisi wa tia zu a, ne wa kua wena, ne wa ma ngo nyongɔ zu a fai, ne ma de dani te ti zu a vē. Ma ke wa sa li dani ne na 'do'do. Ni a 'do'do me a dani olo nu o'bisi.

b) Takɔ na nde 'do'do ma e zu wele, ma wia na : • Wa kele zu wi ni do totoé. Hā fala ke wa kele ia ni, ne wa so kenzε 'do li, ne wa a li 'do'doe ni.

- Tabi wa fa 'bo nwá gbànyàmà, ne wa lingi, ne wa kpǐli li ne de li 'do'doe ni.
- Ngangga ni, fala ke wa kele zu wi ni do totoe ia, ne wa fɔɔ li dani do savon 'do ngbe do 'do ngbe, ne ma e iko.

'Dú'dú ('dú'dúmáγγà)

a) 'Dú'dúmáγγà me a zεlεmɔ ke ma de wele si te tambala nyanga a. Ma de te li nwa nyanga a ngboo, ne nde ma zele wele wena. Ma de do obe hēa menɔ, ma ama ngbí ngbí ngbí. Wa fo nu ne, ya mā ko ne bina, ko ne ɔ pusēε ɔ ne zā 'bua ni.

'Du'du ma zele wele wena. Fala ke wi ne a ne nɔ, ko a ia fala zele ni de ngo zu gbulu te, tabi ta nde, ne ma zele a wena ɔ ne ke a ne fi fia ni, tua we ke ma zele a do ngo sila a vē. Ma de wele, ko mo he'de nɔ nyanga wi olo a, ne ma ba 'bo mo. Tabi mo yεngge do wila nyanga mo olo kole, ne ma wia we ba 'bo mo.

b) Ina ne me a :

- Sónγγá kólá. Wa 'bi nwa ne, ne wa si, ko wa ho nu toa i, ne wa fi sāngbālā li we. Ko fala ke ma fele, ne wa ba ma li we do'do, ne wa e nù, ne wa ba nwa songga kola ni, ne wa e de ngo sāngbālā ni, ne wi 'du'du ni, a e li 'du'dui nyanga a ni de ngo ne. Ko fala ke ma do nyanga a nganda wena, ne a ba nyanga a de 'do.

Ko 'da kala, ne a e 'bo ma de ngo ne gbaa na, sangbala ni ma gea, se ne a fo nyanga a de. Fala ke ma ho gea wese, ne a ba nwa songga kola ni, ne a henze do li 'du'dui ni, ne a o ne nu gbaa 'bo 'da titole, se ne a yala ma de.

Wa de ni fai gbaa na, 'du'dui ni ma e, se ne wa la fala de ina ni de.

- Wa fa 'bo nanda'ba, ne wa gbele ma tur tur, ne wa e te we. Ko ma ba we nde, ne wa enze ne de. (Nanda'ba me a be te o ne kua gbadē ni, ne ma o fila.)
- Wa ba 'bo gbala 'bete, ne wa fi li we. Ko ma ba we, ne wa ba ma de nza, ne wa isi do li fala zele ni.
- Wa zu'du te kanga, ne wa 'dafa mbata go'do ne o a loa, ne wa e ma te we. Ko ma ba we, ne wa isi 'bo do fala li zele ni.

Fútala

- a) Fútala me a hea mo ke ma he de te gbala zu ko wi. Ma he, ne ma fu do dani, ne nde dani ne ma zele wele wena. Mbe, ne zu ko a 'danga.
- b) Ina ne a : • Koa afe mazi (makunggu). Wa ele mbe ne, ne wa gbele ti ngu'du ne, ne wa ko no ngo futala ni, se ne wa a gbele ina ni de ngo ne, ne wa henze do ma de. Ma dala wena. 'Da kala go, ne ma e iko.
- Mbe 'bo me a nwa lo. Wa to ma tua, se ne wa enze ne de.
 - Mbe 'bo a do ngali. Wa 'dene, tabi wa to, ko ma 'bu, ne wa henze ne.

Ga'bomo

- a) Ga'bomo me a zele mo ke ma ba wele si te li sila a. Ma de wele, ne nde wi ne, ngo sila a ma dili wena. A nyongo mo be si iko. Tua ke, fala ke a nyongo mo ga wena, ne nde a ama o a dia go.
- Wi ga'bomo a nyongo see mo go, o ne: tolo sa'de tabi koyo, tabi mbulu mo, 'bo do nwa ka'dangga, do ndala sa'de, tabi 'bua.
- Me ke wi ne wia te nyongo ma a o'bulu sanggo, o ne: sese, gbanziko, tabi kolo sa'de do kolo koyo. Ne me wa a te ne a yiki (dali), tabi dambu, se ne a nyongo de.
- b) Ina ne a : • Nwa kpoloto. Wa a ma ko saso, ne wa gi ma, ko ma ne fe ne, ne wa ko no ngo za a, se ne wa henze ma de.
- Mbe 'bo a lia papale (papaye). Wa za ma, ne wa folo te ne, ko ma sa, ne wa gbele ma, ne wa ko no ngo za wi ni, se ne wa henze ma de.
 - Mbe 'bo a tolo nwa papale. Wa gi, ha ma mboko, ne wa ko no ngo ga'bomoe, ne ma ba wena, ne wa a ma de ngo ne, ne wa henze do ma.
 - Mbe 'bo a nwa nyaka zamo ke li ne a ksonutana. Wa to ma, ko ma 'bu, ne wa henze 'bo do ma.
 - Mbe 'bo a tombolo ke ma 'do li. Wa fa ma, ne wa e ma de ngo ga'bomoe ni, ne wa henze do ma.
 - Wa za lia bele, ne wa folo te ne, ko ma sa, ne wa gbele de ko mo, ne wa a li ti ne, ne wa 'bala ma, ne wa tekpe, ne wa a do za wi zele ni. Me a be, ne wa a ma ko elu boa. Ko wi zele ni a a kpasane, ne wa a ko elu gazele.

Gangga

- a) Gangga me a zele mo ke ma ba wele si te ko ngu'du a. Zele ni ma ba wele, ne nde ma de a o ne ke ngu'du a ma ne sa sala ni do fala ke ko'da ma ba a, ko a ne ko'do ne ni.
- Zele ni ma ba wele, ko wa kpa wi ina ne do dia ne go, ne wi ni a fe do iko. Fala ke wa holo 'bo zele ni do dia ne go, ne ma de 'bo zele ko'da de te wi ni.
- b) Gangga ba wele, ne wa wia we de na me ge :
- Wa fa lia k'bolingoto, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa de do ngbot, ne wi ne a nyongo. Ko ma e ko ne, ne a mili olo ne, ne a holo do ngo te zele ni.

- Wa fa 'bɔ te kángà, ne wa ɛlɛ kɔa te ne, ne wa to, ne wa a ma de ngo fala zele ni. Ne wa fi kpangbola li we, kɔ ma fele, ne wa e de ngo kanga ni, ne wa isi ne gɛɔ gɛɔ.
- Wa fa 'bɔ kole ke ma de tati a zele ni, ne wa 'bili ma de 'dɔ li, tabi 'dɔ dɔ, ne wa e ma, kɔ ma nyongɔ, ne wi zele ni a nɔ ma.
- Wa kala 'bɔ kpo kpo kole ke wa a 'dɔ li, tabi 'dɔ dɛ ni. Kɔ wi zele ni a nɔa ia ni, ne wa hɔɔ do ngo te zele ni.

Gɛ́áli (zélé geali) : *malnutrition chez les enfants.*

a) Mɛ a zele ke ma ba wele, ne li a do tɛ a ve ma hɛ hɛa.

b) Ina ne a ké :

- Wa 'bili liã nganggalagbele, do liã ngɔngɔ, do liã bàli 'dɔ li, do liã zavwa, ne wa mba vɛ, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa ba lɛ ne, ne wa ba sa'de dua, ne wa fi 'da ne, ne wa gi hã a, ne a nyongɔ.
- Wa 'bili mbe songga ne ni, ne wa fi ma te li liã te ni. Fala vɛ songga ne ɔ boe.
- Wa ze afe dèkè, ne wa gi ma, kɔ ma gbala, ne wa folɔ do tɛ a.
- Wa ba kpo kpo afe dɛke ni, ne wa e, kɔ ma kolo, ne wa mba do kɔa tũ bɔ, ne wa do ma, ne wa gba ma do li gbili tɛ a vɛ.
- Wa gba tɛ a dati, ne 'do ne, ne a folɔ tɛ a do gi li ina ni, se ne wa i ti kɔ mbito ni de li ogba menɔ ni de.

Gɛ́ɛ̀ tɛ̀ wi : *fièvre.*

a) Gɛ́ɛ̀ tɛ̀ wi mɛ a ndo nyanga zele ke ma ne ba wele ni. Ma ndo do gɛ̀ tɛ̀ wi, tabi wi ke a dungu li wese, ne nde ma dɔ a go. Tabi a ɔ ke zã we, ne nde ma dɔ 'bɔ a go.

b) Fala ke tɛ wele ma gɛ̀ wena, ne wa hã ndɔnggá hã a, ne a nyongɔ, se ne tɛ a ba we de. Tabi wa fa nwa yolo, ne wa gi ma, ne wa i do wi ni, se ne gɛ̀ tɛ a ma e de.

(Ndɔngga: Mbe, ne ma ɔ ne yòlò, ne wa nyongɔ gbālã kɔ zã wala ne. Ma ngbenze wele ɔ ne tandala ni. Ne mbe, wa nyongɔ liã ne. Wa zu'du, ne wa folɔ te ne, ne nde wa gí ma go.)

Gɔ́áli

a) Mɛ a zele ke ma ba gbali wele. Ma de ia, ne li a nyongɔ ngirr ngirr ni, ne ngo li a ma fele gizi gizi ni. Fala na nde a 'bã li a do dia ne ni bina.

Fala mɔ ka mɔ ngboo do dia ne ngo li wi ni, ne mɔ zɔ be mɔ ma le bi de ngo gbali a nyakali ɔ ne be nyaka ni. Ma de ia, ne ngo li wi zele ni ma hɛ hɛa.

b) Ina ne a ké :

- Wa fa sɔle, ne wa lingi ma, ne wa e de ngo te zele ni.
- Wa fa nwá ɛlɛkɔndio, ne wa de 'bɔ ne ni.
- Wa de sã nu wa, ne wa kɔ ma de ngo gbali wi zele ni, te fala ma zele ne ni.
- Wa lingi nwá matumbulu, ne wa e te ngo te zele ni.
- Wa fa mangga tumbako, ne wa e nu ne de ngo goali ni, ne wa ufu ma de ngo li a, ne dã ne ma ndo ngbenze li a.
- Ombe winɔ wa fo 'bɔ goali li wele do tɛ.

Gùlù

a) Mɛ a zele ke ma ba wele si te gulu gogo a. Fala ke a nyongɔ mɔ, ne mbe 'bala ne ma le te kɔ gbālã gulu gogo a, ne ma ɔ, ne ma de mā. Ne ma ndo do ngo gulu gogo a gbaa we kpa nĩ gogo a.

Ma ɔ fai, ne gogo wi ni ma gbini do'do, tua we ke mā ni ma nyongɔ gogo wi ni fai, ne gulu gogo a ma mbɔkɔ do'do.

Wi zele gùlù a we te nyongɔ nga nyongɔmɔ go.

Gulu ma zele wena. Wi zele a wè te ɔ yala do dia ne go, tua we zele ma zele a ge.

- b) Kò fala kẹ gùlù dẹ wele, nẹ wa wia we dẹ na mẹ ge : • Wa zā liā te' bonggo, nẹ wa fọlọ tẹ nẹ, nẹ wa gbele ma, nẹ wa fi kọ kolonggo, nẹ wa zī kọ zō wi ni, do kọ zala a.
- Wa zẹ afe 'bòlóngóló, nẹ wa gbele ti ngu'du nẹ, nẹ wa ba ma, nẹ wa nā dẹ li gogo wi, tẹ fala kẹ gulu ni nyongọ nẹ ni.
 - Wa zẹ afe mangge, nẹ wa gi, kọ ma gbala, nẹ wi ni a gulu do nu a.
 - Wa fa ndakabilindi, nẹ wa gi nwá nẹ, kọ ma gbala, nẹ wi zẹle ni a gulu do nu a.

Gbà'dángbà (gbà gǒ)

- a) Gbà'dángbà mẹ a zẹlemọ kẹ ma ba wele si tẹ kọ zā a. Ma ba wi, nẹ nde ma nyongọ kọ zā wi ni wena, nẹ a bi 'bọ wena. Wi zẹle ni a wè tẹ nyongọ oěfě mọ tabi otọla mọ gọ. Fala kẹ a nyongọ ia, nẹ nde a dúngú sẹ do dia nẹ gọ.
- b) Ina nẹ ma ké :
- Wa fa nwá gbàbō, nẹ wa to ma, kọ ma 'bu, nẹ wa henze do zā wi ni. Fala kẹ wa ma ngọ to ma, tabi do fala henze ma ni, nẹ wa tẹ wèlẹ we gọ.
 - Wa fa 'bọ nwa sìnàwòlò kẹ ma ọ a tūi ni, nẹ wa to ma. Kọ ma 'bu, nẹ wa a 'dọ li. Kọ ma nyongọ, nẹ wa a do zā wi zẹle ni. Wa dẹ ma do tu nú wa iko, wa wele we tẹ nẹ wila gọ.

Gbàkánzá (tabi : ngbàngánzá)

- a) Gbàkánzá, tabi ngbàngánzá mẹ a zẹle kẹ ma yolo kọ bũ. Ma ba kpa wi tabi be, nẹ nde wena ma ba a obe. Ma ba wele, nẹ tẹ wi ni ma a do omọ ọ nẹ tálẹ ni. Ma ndo do kọ zā wi i, sẹ nẹ ma họ dẹ nza dẹ tẹ ndala tẹ a de.
- b) Gbàkánzá tẹ tẹ wele, nẹ wa dẹ na mẹ ge :
- Zẹ dati 'da oyaa lẹ, nẹ wa ndọ wi zẹle ni do sọkọ fũ, tabi do fila nù. 'Do nẹ, fala kẹ ma ala tẹ a ia, nẹ wa ndọ a do fila nọ, takọ na nde tẹ a ma lọ.
 - Tẹ gbogbo : Wa mba pétrole do nọ, nẹ wa ndọ do wi ni.
 - Dẹ ngangga : Wa a dọ bière, nẹ wa fẹle do tẹ wi ni, nẹ a nọ mbe lí nẹ dẹ kọ zā a. Kọ fala kẹ fo mbili we hẹ do bière bina, nẹ wa a dọ 'bete kẹ li nẹ a gúgè tabi mokpanza, nẹ wa fẹle 'bọ do tẹ wi ni, nẹ a nọ 'bọ mbe be sí.
- N.B. : Wi zẹle ngbanganza, wa wè tẹ a zā a gọ! Fala kẹ wa a zā a, nẹ a fe do ti.

Gbàkókà'ànggà

- a) Mẹ a zẹle kẹ ma ba wele si tẹ kọ zā a, kọ mọ tamba ia, nẹ mọ lengge na, mẹ a ga'bomọ, nẹ nde ma si do tẹ ẹ. Ma dẹ ia, nẹ ngọ zā wi ni vẹ ma ọ kéké ni. Ma gbe wele 'da kálá gọ.
- b) Wa fa wọkọsọ kẹ li nẹ a ngbá'dá ni, nẹ wa mba do kọ ka'dangga tólèlẹ, nẹ wa to, nẹ wa a ma tẹ kọ gbala, kọ ma ba we mboo, nẹ wa henze nẹ we 'do tū talẹ, nẹ a ma sẹ ngọ sọ omẹnọ ni dẹ nù.
- Wi kẹ a dẹ zẹle ni, a wè tẹ mba ngọ mọ ọi do gele wele gọ, tabi wuko tabi wi wili gọ.
- Wa to ina ni vẹ do tū nu wa iko.

Gbàńńé : *asthme*.

- a) Gbàńńé mẹ a zẹlemọ kẹ ma ba wena a obe. Ma ba wa si tẹ ngu'du wa. Ma dẹ ia, nẹ nde ngu'du wi nẹ ma ba ngbò'dó ngbò'dóó ni, nẹ a ama dọ dọ ni.
- b) Mbe inanọ wa wia we dẹ do zẹle gbanọe ni ma ké :
- Wa fa sala kúlúdù, nẹ wa dọ ma, nẹ wa hólọ do ngu'du a ni.
 - Wa fa 'bọ a nwa gbàbùlùtí, do nwa gǎwígbèlè (bèndè), nẹ wa mba fala nẹ kpo, nẹ wa hu ma, kọ ma bele, nẹ wa zī nọ se'de, nẹ wa hólọ 'bọ do ma.
 - Wa fa nwá nzinga, wa dẹ tọkọ nẹ, nẹ wa lingi ma, nẹ wa zī nọ se'de, nẹ wa hólọ do ma.

Gbàtálẹ

- a) Gbàtálẹ mẹ a zẹlemọ kẹ ma a tẹ wele, nẹ ma ọ nẹ katolo. Nẹ nde ma si do tẹ ẹ tẹ katolo do kpòlòtè (kpolokótó)

Tẹ wi ni ma tala wena, nẹ nde wi nẹ a wè we dungu tẹ fala gē ọ. Wi nẹ a kōa fai a fala ke ma a we. Gbatale ma a tẹ wele, nẹ nde mọ zó wolo tẹ a ọ. Tẹ a ma ọ lísí lísí ni, do oá menọ ni.

- b) Ina nẹ me a : • Nwa gbózókòngà. Nẹ wa gi ma, kọ ma gbala, nẹ wi nẹ a fọlọ do tẹ a. Dati ke na, wi zele nẹ ni fọlọ ina ni do tẹ a, ma wia na, a nọnọ li gbatale ni vẹ, se nẹ a fọlọ ina ni do tẹ a de.
- Wa zẹ 'bọ a afe nzinggo, do afe mà'bótó. Nẹ wa gi, kọ ma gbala, nẹ wi ni fọlọ do tẹ a. Nẹ nde a tẹ fọlọ do sanga li a ọ. Ni ọ, nẹ li nẹ ma họa tẹ gbali a ia, nẹ li a ma o iko. We ke me a 'dā ina.

Gbátòkò (gbàtánà; gágátánà)

- a) Gbátòkò me a zeleme ke ma ba timili nyanga wele. Ma de wele fala ke a yengge kọ mboe titole 'da fala fai. Gene kọ a yengge do mọ gaza wi (mòpápá), tabi a yengge 'bọ do wila nyanga a, nẹ ma de 'bọ a dea iko. Ma de ia, nẹ tulu nyanga a ma gba gba háràrá de nù.
- b) Ina nẹ me a : • Wa fa kọa ta'be (bùlé) ke ma fi fila ni, nẹ wa lingi ma do li nẹ, nẹ ma ē iko.
- Tabi a fọlọ nyanga a, nẹ a lingi tulu nyanga a do sāngbālā tabi ta simenti.
 - 'Da oyaa le wa fi zé sa'da kọni li we, nẹ wa gbele ngutu ke tẹ nẹ, nẹ a nulu do fala li gba menọ ni, nẹ ma lo iko.
 - Wa 'bili 'bọ li ogba menọ ni do bùlùtí tabi rasoir, nẹ ma lo 'bọ iko.

Gbàzélézù

- a) Gbàzélézù me a zeleme ke ma ba wele si tẹ zu a. Ma de, nẹ nde zu a zele nganda wena. Ma de ọ nẹ ke zu a ma nẹ kē sanga tẹ ngbe bọa ni.
- b) Ina nẹ : • Wa fa nwa yolo, nẹ wa fi kọ kolonggo, nẹ wa zī li a.
- Wi ke wa gba kō a do ina nẹ ni, a ó boe nde, nẹ a hólọ 'bọ zu wi zele ni.
 - Wa fa 'búlù ke ma de tati a zele ni, nẹ wa lingi ma, nẹ wa zī 'bọ li a.

Gbazubō (zélé gbàzùbō)

- a) Me a zele ke ma ba wele ia, nẹ ma ba zu a de 'do gele a nganda wena. Ma de, nẹ ma fi zu a de 'do ọ nẹ ke me a ngba a wele, kọ a a fi zu a de 'do a ni. Zele ni ma ba wena a obe.
- b) Wa zā kótókóbó, nẹ wa 'dene ma, nẹ wa fi 'dọ li, nẹ wa i do gele wi zele ni. 'Do ke wa i gele a ia ni, nẹ wa fa kula woko bō, nẹ wa dọ ma, nẹ wa zī bi nọ tẹ nẹ, nẹ wa hólọ nẹ.

Gbégbè

- a) Gbégbè me a zeleme ke ma ba wele, nẹ nde kō a do nyanga a ma tana ngbénzè ngbénzè ni. Zele ni ma ba wena obe, owano wa 'bana nu bele, do owano wa nẹa 'bọ nẹa ni.
- b) Hā fala ke zélé gbégbè ba be, nẹ wa de na me ge :
- Wa fa tọa gbegbe, nẹ wa fa 'bọ onwánọ, ke búi ma de, nẹ ma kala ma de ngọe ni. Nẹ wa kō mbe kpo kọ nẹ ni, nẹ wa mba ma do gbālā gbegbe, nẹ wa dọ ma do mbito, nẹ wa ndọ do wi ni.
 - Wa fa 'bọ tẹ ke li nẹ a tọa gbegbe. Wa fa tọlọ nwá nẹ, nẹ wa 'bala ma de kọ mọ, nẹ wa fọlọ ma do a. (Gbegbe me a be sa'de; nú a ọ nẹ nú fọlọ ni, nẹ nde a gā be ọ)

Gbiná

- a) Gbiná me a zeleme ke ma ba wele olo ke wa zea a zea, tabi mọ yula ngo, nẹ ma tẹ ngo a, tabi wi ni a tia ngo tẹ, kọ tẹ a gbini ọ, nẹ ma e a do gbina.
- b) Ina nẹ me a : • Wa lu ka, nẹ ma gē be sī, nẹ wa henze do ma.
- Tabi wa ĩni, nẹ wa a ma kọ gbala, nẹ wa e li we, kọ ma ba we, nẹ wa a de ngo gbina ni, nẹ wa enze nẹ.
 - Wi ke wa gba ina nẹ kō a gba ni, a wia tẹ hólọ ma, nẹ ma gē iko. (Tabi wi ko obe dā)

Gbíní

- a) Gbíní mē a zεlεmɔ kε ma ba wele 'da fala kε a tia tabi ngo te, tabi te ma gbini, nε ma ze wi ni, nε tē a gbini. Tabi a bi bolo do ngba a, nε wa ze a do do te, nε tē a gbini ni.
- b) Fala kε wi wili tabi wuko, kε a kua be dā ni, hā a ɔ boe, nε a hɔɔ ma 'do be tū be sī iko, nε ma e. Nε nde wa hóló do ina gɔ.
Tabi wi kε wa gba ina nε kō a gba ni, a wia tε hɔɔ ma, nε ma e iko.

Gbòé (zεlε gbòé) (Kòyó)

- a) Gbòé mē a zεlεmɔ kε ma ba wele si te gulu 'banga a. Ma ndo do omɔ ɔ nε gulu ni. Nu a hē hēa. Kɔ ma ɔ gbaa, nε ma gbo do mā. Nε nde mā ni ma nō nōlō fai né sā nu nda'ba ni. Kɔ fala kε wa kpà wi ina nε dō gɔ, nε wi nε a fe dō iko.
- b) Ina nε mē a kole kpo kε ma dε tati a zεlε ni. Wa mba do ndālí, nε wa fi kɔ kolonggo, nε wa zī li ma, sε nε ma ē dō de. (Ndālí mē a be sa'de kε wa ɔ te te, nε sa nu wa dε wena) Kole ni ma si tē ε do ogele kole zεlεnɔ vē.

Gbògò'dò (máyéè, tabi zεlε li wese, tabi nyɔngɔgɔ'do)

- a) Gbògò'dò mē a zεlεmɔ kε ma ba wele si tε kɔ gbogbolo a. Ma ba wele fala kε wi ni a kō we dε to li wese wena, tabi a yεngge ngo tε li wese wena. Mē a zεlε olo wese.
- b) Ina nε ma ké :
 - Wa fa afe te ngbià, nε wa to ma, nε wa a ma 'do li, nε ma ɔ, kɔ ma nyɔngɔ, nε wa tekpe ma, nε wa a do zā a.
 - Tabi wa fa afe mànggé, tabi afe tàndà, tabi afe nyòngònúkàkávà, tabi afe gbèàkùbù, nε wa a do zā wi ni.
 - Wa fa 'bɔ kpo kpo afe te ngbia ni, nε wa e, kɔ ma kolo, nε wa to ma do funza, nε wa a ma li dō, nε wa nɔ 'bɔ ma we zεlε ni.

Gbùlúkùtù (gbùlúgbùtù, sèkpéképé)

- a) Gbùlúkùtù mē a zεlε kε ma ba wele, nε ma kala li gbili tē a vē. Fala 'bɔ na, a kulu ngo, kɔ a dε nga tε dεa mɔ 'bɔ bina.
- b) Ina nε ma ké : • Wa fa nwá yolo, do nwá ka'dangga gbɛdua, nε wa e li we gbaa, kɔ 'do nε nyεlε, nε wa e nù, nε wa i do wi zεlε ni.
 - Wa fa 'bɔ kula nwá yolo do kula te gole, nε wa dɔ ma, nε wa gba ma do li gbili tε wi zεlε ni vē.
 - Wa gba 'bɔ tɔkɔ te papale, nε wa gba do li gbili tε wi ni.
 - Do titole belee, nε wi ni a hɔɔ tulu tē a, nε a le 'do li, nε a ɔ dε ti li ni gbaa, sε nε a hɔ nza de.

Héámò

- a) Mē a zεlε kε ma dε tε wele si tε kɔ mulu tē a do tɔkɔ tē a. Ma ndo ɔ nε kusu mɔ ni, nε 'do nε ma dε gā nε. Kɔ wa kpà ina we dε do ma gɔ, nε ma zu'du.
 - Hēa mɔ ma wia te hē wele do tē a vē.
 - Hēa mɔ ma 'bɔ do ngo gili nε dεlε wena.
- b) Fala kε hēámò dε tε wele nde, nε wa wia we dε na mē gε :
 - Wa gbεlε dúgùlù, nε wa a ma kɔ gbalá, kɔ ma ba we, nε wa a ma ngo hēa mē ni, nε wa henze nε.
 - Wa fa nwá nyākā zamɔ kε li nε a gbàbìlì, nε wa to ma, nε wa a ma kɔ gbalá, kɔ ma ba we, nε wa enze nε.

íwàkù (Tìndìlì)

- a) Iwàkù mē a zεlε mɔ kε ma ba wele, nε ma lo a do nù. Fala kε a te ia, nε nu a ma nōlō do fū. (Wa na: A tia wàkù.)

Wi zele ne, fala ke a ho 'do li, ko a zo hi a ia, ne a te 'do li iko. Hã fala ke fo wele we ba a de ngo bina, ne a no li gbaa, ne a fe de di ni iko.

Wi zele ni a wè 'bo te zo li a do tala go.

A wè 'bo te ho ko odele wele go. Tua fala ke a ho ko dele owele ia, ne zu a ma ndo zĩ ne, ne a te 'bo iko.

- b) Wa fa mútoto, ke ma o ne nwá gbanziko, tabi nwá gbinikésé ni, nde ma do nyākā ne boe. Ne wa fa do nyaka ne ni, ne wa enze be lã ne o ne nu gese kō wi ni, ne wa a li ti ne, ne wa gi ma 'do 'bu miniti tale, tabi wa zo 'bo na nde lí lí ne ma dea ngbèé ni ia, ne wa fo 'bo ma 'do li ne do'do, ne wa hunu do kō tabi bānggá.

Ko fala ke me a kpasa wi nde, ne a no ma ko vere kpo do boko ne.

Ko me a be nde, ne a no ma ko vele kpo iko. Fala ke a no ma ia, ne a te yènggè ngo go.

Ne a ma se ngo òlò ne, ko a òlò ia, ne nde li òlò ni ma o ne li no 'bete ni.

Fala ke a òlò ia ni, ne wa fa lã nyaka kóanggá do lã bili do lã ndèndè ke ma ho 'do li tabi do te li 'beteno ni, ne wa gi ma, hã ma gbalá, ne wa a ti sanggoe ke wa gi se hã a na, a nyongo ni. Fala ke a ndua nyongo ina ni ia, ne a te nyòngò okoyeno ke wa sa li ne na sònggò, do gālã, do ngbí go.

A nyongo ina ni 'do zeké tale, ko ma dè 'bo a go, se ne wa yufu ma de. Fala ke ma e, ne wa fa lã wólò, ne wa gi, ko ma gbalá, ne wa kala okoyono ke a nyòngò zi wa te fala zele goe ni, ne wa a wá li ne, n'a nyongo, ne ma ia vè ia, se ne a ma ngo nyongo omo vè de.

Fala ke zele tindili ma ba wele, ko ma lo a nù nde, ne wa èlè afe te bùlù, ne wa gi ma. Ko ma gbalá, ne wa zã kótókòbò, ne wa koto gili, ne wa mba do ngbe e, ne wa 'dene ma, ko ma 'bu, ne wa a ma 'do li ina ni, ne wa o kuli kola de 'da ne, ne wa hunu do bangga, ne wi zele ni a no ma.

- Wa ba 'bo liã bùlù, ne wa a 'bo do zã a.
- Wa fa nwá ngbòkà, ne wa a ko kolonggo, ne wa zĩ li a.

Kátákpú (kasikpo)

- a) Kátákpú me a zelemo ke ma ba wena a obe. Ma ba a ia, ne nde a ko'do wena, o ne ke mboko ba a ba ni. Fala ke a ma ngo ko'do ne, ne ma o ne ke fele sila a ma ne go gono ni. A òlò 'bo wena, ne a oko 'bo te ne wena.
- b) Ina kátákpú ma ké : • Wa gbe gōe ke li a na búbúlùbù ni, ne wa e a ngo yinggili. Ko a kolo, ne wa gi a. Ko a mboko, ne wa fo a 'do li ni do'do, ne wa ba li ti a ni, ne wa sulu do dambu mba do tō, ne wa a nu wi zele ni.
- Wa gbe 'bo dale, ne wa fo kala zã a, ne wa e 'bo a ngo yinggili. Ko a kolo, ne wa sulu 'bo a do dambu, ne wa a nu wi zele ni. Ne a òlò okua meno ke ma ngo sila a ni de nù.
 - Wa fa 'bo nyaka hèlè, ne wa do do mbito, ne wa a kpā tō te ne, ne wi zele ni a la'da ma.
 - Wa fa 'bo nwá kàlò. Li nwá ne o a fèa ni. Ne wa a ma ngo yinggili, ko ma kolo, ne wa to ma. Ko ma 'bu, ne wa e li li we, ne wa a tō 'do ne, ne wa a fū ina ni 'do ne, ne ma o se ne dambu ni. Ne wa a ma nu wi zele ni, ko a no. Ne a ma se ngo òlò okua meno ke ma de ngo sila a ni de nù.
 - Wa fa 'bo kula nwá gbòdò, do tolo nwá ndèlè, ne wa a ma ngo yinggili. Ko ma kolo, ne wa to ma. Ko ma 'bu, ne wa a tō 'do li, ne wa e li we. Ko ma anga, ne wa a fū ina ni 'do ne, ne wa sulu ma, ne wa a nu wi zele ni de.

Kàtòlò

- a) Me a zele 'da wi o ndi, wi ke a kò we folo tē a go. Me a oá mo ke ma a te wele, wena do si te kã go'do wele, tabi si te kpolo 'baka wi, tabi te zu golo wi, tabi 'bo te kili te wele vè iko. Katolo ma tala wele wena. Mbe ma a 'bo te wele, fala ke a le zã tala mo, ko a ho, ko a fòlò 'bo tē a go, ne ma a 'bo tē a iko.

- b) Ina ne ma ké : • Wa fa nwá gbózókòngà, ne wa gi, kò ma gbala, ne wa fòlò do li katolo.
- Wa fa 'bò nwá kpólólíngbià, ne wa gi, kò ma gbala, ne wa fòlò 'bò ne.
 - Tabi fala ke wi ne a fòlò tē a ia, ne wa fa kula, ne wa ndò do li ne vē.
 - Tabi 'do ke a fòlò 'bò tē a ia ni, ne wa gbèlè te gbadanabe, ne wa ndò 'bò do li ne.
 - Tabi wa 'bi wala malala, ne wa 'bili nu ne, ne wa fèlè do li ne do 'do ke wa fòlò tē wi ne ia ni.
 - Wa zā līa tândàgùzì (te'bonggo), ne wa gbèlè ma, ne wa yelè. Kò ma kolo, ne wa to. Kò ma 'bu, ne wa yaka fű ne, ne wa a 'dò fila nò, ne wa fèlè do li katolo.
 - Wa zā līa màndàngélà, ne wa fòlò tē ne. Kò ma sa, ne wa gbèlè ma vē, ne wa a ma 'dò fila nò, ne wa fèlè do li katolo.

Kilì

- a) Kilì me a hēa mọ ke ma hē te wele, ne ma kpa do tē a vē.
- b) Ina ne ma ké : • Wa fa nwá bàtè, ne wa to ma, ne wa henze do ma.
- Wa fa 'bò nwá àsólómbà (ndēlēngòndà), ne wa to ma, kò ma 'bu, ne wa kò nò ngo hēa me ni, se ne wa a ina ni ngo ne, ne wa henze ne de. Wa henze ma 'do tū dèlè gò, ne ma fumbu iko.
 - Wa fa 'bò nwá pùpúlúdàlè, ne wa to, ne wa henze ne.
 - Wa fa 'bò nwá gbàmbàmbàlì, nyaka ne boe ni, ne sala tē ne be a fila ọ lúlú ní. Ne nyaka ne ọ 'bò a fila, do sala tē ne nzèlè nzèlè ni. Wa to nwá ne, ne wa a kò gbala, ke ma ba we mboo, ne wa henze ne.

Kivwi

- a) Kivwi me a zele ke ma ba wele si te kò zā a. Ma de ia, ne zā a ma hana ọ ne zā wuko ke a do be kò zā a ni. Zele ni me a lì, ma hā ma hana zā a ọ ní ni.
- b) Ina ne ma ké :
- Wa fa afe te ngbia (gòdangana), ne wa to, kò ma 'bu, ne wa a 'dò li, kò ma nyongò, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
 - Wa fa kpùá ke ma de tati a zele ni. Ne wa gi, kò ma gbala, ne wa hunu do kò hā a, ne a nò. Ne wa to 'bò kpo kpo kpua ni, kò ma 'bu, ne wa de do ngbotò, ne a nyongò.

Zélé kólò

- a) Zele kolo me a zele ma ba wele si te gogo a. Ma ndo zele mọ ia, ne nde wọ te nyongò mọ bá mọ gò. 'Da fala ke sa'de ma ngo nyongò gulu gogo mọ ia, ne bangga mọ zele wena, ne te mọ gē te ne wena.
- A ma ngo nyongò nu mọ ia, kò mọ kpà ina ne dō gò, ne nu mọ hē wena. Fala ke nu mọ hēa ia, ne ndoti ne vē ma de se mā. Kò fala ke ma dea mā ia, ne nde ma wia di na, wa inya ke wa gulu ne gulu ni, se ne gulu ne, takò mā ne gbala de. Mbe 'da fala kpo, ne me a kolonggo.
- b) Mbe wele kpo a nea we aka wi ina. Kò le zélé lènggè ke ma la zi ngbala wa ni :
- Wele* : Kò mi aka mọ na, ke me a zele ma zele te wele wena ni, ne nde zele ne ba wele ia, ne ma gē do tē ε iko gò. Mọ ke wa sa li ne na ina ni, ma gē ma, kò mọ bé mbe ina ne hā mi gò nde mba ε! We ke ma ba tē me 'bò wuko 'da mi wena.
- Wi ina* : Ma ge a mọ tō ni, kò wa 'bana fala be ina zele de tū nu iko gò. Mèno de vē ma gọa mbili, se ne de!
- Wele* : Mi ī ni! Kò le a tē le do mbili, ne onya le wa fé se de ke zā le ge iko gò nde?
- Wi ina* : We ala nui 'da mọ ma ke mi ne be ina ne hā mọ ni iko. Mọ zele se!
- 'Da fala ma ma ngo zele mọ ia, ma ndo gbàà ni, ne mọ zā līa sinawolo, ne mọ fòlò tē ne vē, ne mọ gbèlè ma, ne mọ a kò kolonggo, ne mọ a lì ti ne, ne mọ é. Kò ma la 'do

minuti 'bu ni, ne mɔ bá, ne mɔ fi zɔ mɔ bɔa ne. Ne ma zeɛ se mɔ wena. Mbe, ne 'do minuti 'bu ni, se ne ma gē de.

- 'Do ki ni ma nyee, ne mɔ fí 'bɔ mbé ne. Ne ki ni ma zeɛ se mɔ we de te ne. Kɔ mbe di, kɔ zeɛ ki ni ma ne se we gē ne, ne ma gē do zeɛ kolo bɔa.
- Ke 'da gulu ke! Mɔ dóló nwá kòkólò, ne mɔ to ma sū, kɔ ma 'bu, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ a lì ti ne, ne mɔ e li we. Kɔ ma nóló ni gbaa, kɔ ma fele, ne mɔ é nù. Kɔ kpana wili ɔ boe nde, ne mɔ kifi de kɔ ne, ne mɔ e kali nu ne, ne mɔ ndo ngo ku mɔ. Ne mɔ e nu mɔ de kɔ ne, ne mɔ 'bā nu mɔ, ne ma ma ngo bu de kɔ nu mɔ ni gbaa. Kɔ bawe ki ni gē, ne mɔ 'de 'bɔ li we te gulu ne, ní do ní gbaa, ne ma ne gbala iko. Ma ne gbala ia, ne nde a, te mɔ bu ia, ne zeɛ ne gē iko.

Wa sa li ne na gulu, we ke ma hē, kɔ ma de mā ia, ne wa gulu ma gulu ni. Ma ndo zeɛ ne, kɔ mā te hē go ni, ne nde li ne a zeɛ kolo. Gulu ne ma hā ni.

Kòkòmbè

a) Kòkòmbè me a zeɛ ma kombo te wele kumba ɔ ne katolo ni. Ne nde li ne gā wena wùrú wùrú wùrú. Li ne de do lì vékpé.

b) Ina ne ma ké :

- Wa ze afe gbànyàkā, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa fɔlɔ do te wi zeɛ kòkòmbè ni.
- Wa gbɛle kpo kpo tē ne, ne wa lingi ma, kɔ ma 'bu, ne wa e, ne wa gɔmɔ li te gbànyàkā ni de te ne, ne wa ba, ne wa nā li ne.
- Fala ke zeɛ kòkòmbè ɔ wena, ne wa gbɛle te ngōle, ne wa gɔmɔ li te gbanyaka de 'da ne, ne wa nā li ne.

Kònyà

a) Kònyà me a zeɛmɔ ke ma ba wele fala ke wuko 'da a tabi wili a fia, kɔ a dungu gela 'da a do dia ne go ni. A dílì ndulu gela a go. A bà kumbu do dia ne go.

Tabi wele ke wili a tabi kene a fia, kɔ a dungu gela ni, kɔ a sa mɔ hā mɔ wele do sanga ze ia, kɔ mɔ kō nu a ia, ne zeɛ ni ma ba 'bɔ mɔ iko.

b) Ina we kpasa do wi zeɛ kònyà ma ké :

- Wa fa 'búlù ke ma de tati a zeɛ ni, ne wa gbini sanga ne, ne wa a ma kɔ saso, ne wa gi ma. Kɔ ma gbala, ne wa hunu ma do bangga. Ne owino nu tɔa ni wa linggi nu ne girr, fala ne kpo do wi zeɛ ni, ne wa nɔ ma.
Kɔ ma e, ne otala winɔ ni wa kulu ngo fala ne kpo, ne wa la wi zeɛ ni de nu ni, ne wa dili kō wa do sanga li a do zu a, se ne a kulu ngo de.
Wa nó bangga ni do papa go, wa nɔ do nwá. Wa 'bo nwá, se ne wa nɔ ne de.
- Wa gi 'bɔ kpo kpo 'buli ni, kɔ ma gbala, ne li ma ɔ mbii ni, ne wa a ma do zā wi zeɛ ni.
- Wa de ndábà, ne wa e wi zeɛ ni de ngo ne. Ne wa fa sambe, ne wa dā we de ti ndaba ke a ngo ne ni. Ne wa e sambe ni li we, kɔ ma gbala, ne wa kɔtɔ sambe kɔ me li we ni, ne wa lo do wi zeɛ, ne a gbanga 'bùké 'bùké ni, se ne zeɛ ni ma ho zu a de.
- Wa fa 'bɔ afe ndulu, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa a do zā wi zeɛ ni.

Kòyó (zélé kòyó)

a) Me a zeɛ ke ma ba wele, ne ma 'bili tē a do dani. Mbe ma ba a si te nu a, ne ma 'bili nu a vē do dani. Mbe 'bɔ go, ne ma hē zā ngbili wele. Kɔ wa ne gɔmɔ ma, ne ma ndɔlɔ, ne dani ne ma gā gā de dati fai, ne wa tō na, dɔkɔ lia li ne, ne nde ma ni go.

b) Ina ne ma ke :

- Wa fa kpua ke ma de tati a zeɛ na ni, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa hunu do kō, ne a nɔ.
- Wa zā liā songbolo, ne wa zu'du 'bɔ liā sambe, ne wa gbɛle ma, ne wa mba ma bɔa ne, ne wa fi kɔ kolonggo, kɔ ma nyongɔ, ne wa zī ma de li dani ne.

Kú'ba (zélé kú'ba)

- a) Mɛ a zɛlɛ kɛ ma ba wele olo mɔ́ mɔ́ mbé gele wele kpo kɛ a zu zi ma, nɛ wɛlé mɛ ni a ndala ma.
 Wa ndala ma né mɛ gɛ: Wa gbini nwá dɔ́, nɛ wa a ma dɛ olo mɛ kɛ wa zu ma ni. Fala kɛ wa ndala ni ia, nɛ owino v̄ɛ kɛ wa nyɔngɔ mɔ́ zui ni, wa fe v̄ɛ.
 Wi zɛlɛ ku'ba a ðkɔ́ gbaa, nɛ a ɔ́ gonzee ni. Mɔ́ zɔ́ a, nɛ nde a fe fɛngge b̀s̀s̀èè ni.
- b) Wa ɛ́l̄ɛ afe kpúkúlú, nɛ wa sɛtɛ mɔ́ wa sa li nɛ na ngazu, nɛ wa dɔ́ɔ́ nwá m̀ndɔ́, do nwá ỳmb̀l̀l̀. Nɛ wa a ta, nɛ wa fa nwá yiki (dali), nɛ wa 'dɛnɛ ma, nɛ wa mba ma v̄ɛ kɔ́ bula ngbaka, nɛ ma dɛ gbɔnggɔ, sɛ nɛ wa fɔ́ɔ́ do zu owi zɛlɛ ku'banɔ́ ni, sɛ nɛ wa kpasa dɛ.

Kúmá gbàlàzà (zɛlɛ gbini 'do tabi zɛlɛ kúmà)

- a) Kúmá gbàlàzà mɛ a zɛlɛmɔ́ kɛ ma ba wele, kɔ́ wa kpà ina nɛ dɔ́ gɔ́, nɛ ma gbini 'do wi ni do ti iko. Zɛlɛ ni, ma yolo do tɛ gbogbolo wi, nɛ ma danga 'da tɛ 'do a dɛ ngo, nɛ ma nɔ́ do sila a 'dóó. Nɛ 'do nɛ ma ndo nuku a nuku.
- b) Ina nɛ : • Wa fa nyākā kuma, nɛ wa gi ma, kɔ́ ma gbala, nɛ wa tɛkpɛ, nɛ wa a do zā wi zɛlɛ ni. Wa ba 'bɔ́ tala li nɛ, nɛ wa gi do nyɔngɔmɔ́ hā wi zɛlɛ ni.
- Wa fa 'bɔ́ b̀nd̀àkp̀ák̀úl̀ú, nɛ wa zɛ afe nɛ, nɛ wa to ma. Kɔ́ ma 'bu, nɛ wa a ma 'do ḡɛa li, nɛ ma ɔ́, kɔ́ ma nyɔngɔ, nɛ wa tɛkpɛ ma, nɛ wa a do zā wi zɛlɛ ni.

Kp̀l̀l̀t̀t̀ (kpolokóto)

- a) Kp̀l̀l̀t̀t̀ mɛ a zɛlɛmɔ́ kɛ ma ba wele, nɛ nde ma a t̄ɛ a ɔ́ nɛ katolo tabi ngbanganza ni. Ma a do t̄ɛ a v̄ɛ.
 Wí zɛlɛ ni, a wè tɛ ɔ́ ngo tangge tabi bunggu gɔ́. Tua kɛ, a ɔ́ ngo nɛ, nɛ ngoko danino ni ma nālā sɛ dɛ tɛ li mɔ́ ɔ́ ni. Kɔ́ fala kɛ a nɛ sɛ we kulu ngo, nɛ ma zɛlɛ sɛ t̄ɛ a wena. Wí zɛlɛ ni a wia tɛ ɔ́ ngo kulinya (saki)
- b) Wa fa gbozokɔngga tabi ðkā. Nɛ wa gi, kɔ́ ma gbala, nɛ wi zɛlɛ ni fɔ́ɔ́ do t̄ɛ a.

Màálùgbé (ngúkàsà, tabi màlu'da) : *goitre*.

- a) Màálùgbé mɛ a zɛlɛmɔ́ kɛ ma ba wele si tɛ ti gɛlɛ a. Ma dɛ ia, nɛ gɛlɛ a ma ha hana. Kɔ́ wa kpà ina nɛ dɔ́ gɔ́, nɛ ma gā gbaa, nɛ li wi nɛ do ngo dua. Fala kɛ na nde a bili gɛlɛ a dɛ nù do dia nɛ ni bina.
 Wí nɛ a wele we, nɛ nde kɔ́ gɛlɛ a ma wele ɔ́ a dia gɔ́. Kɔ́ gɛlɛ a ma gā waaa ni.
- b) Wa fa liā felele toko, kɛ li nwá nɛ gɛzɛ do fila nɛ do f̄ɛa nɛ ni, nɛ wa gbɛlɛ ma, nɛ wa ɛnzɛ do ma.

Máyèlé (nyɔngɔ go'do).

- a) Máýèlé mɛ a zɛlɛmɔ́ kɛ ma ba wele si tɛ kɔ́ gbogbolo a. Zɛlɛ ni ma ba wele fala kɛ a dɛ to wena tɛ li wese.
- b) Ina nɛ ma ké :
- Wa fa nwá tomate, nɛ wa lingi ma, nɛ wa zī ma tɛ fala wele a ini do ini dɛ nza ni.
 - Tabi wa fa 'bɔ́ nwá gbànyàmà, nɛ wa dɛ 'bɔ́ do ma ni.
 - Wa zɛ afe tɛ ngb̀à, nɛ wa to, nɛ wa a 'do li. Kɔ́ ma nyɔngɔ, nɛ wa tɛkpɛ ma, nɛ wa a do zā wi zɛlɛ ni.
 - Wa ba 'bɔ́ kpo kpo afe nɛ ni, nɛ wa e, kɔ́ ma kolo, nɛ wa to. Kɔ́ ma 'bu, nɛ wa a fū nɛ li dɔ́, nɛ a nɔ́ ma.
 - Wa fa 'bɔ́ afe gbàt̀úk̀ó, nɛ wa gi. Kɔ́ ma gbala, nɛ wa ba li nɛ, nɛ wa gi do sanggo kɛ ma dia ni, nɛ wa a dali (yiki) tɛ nɛ, nɛ wa nyɔngɔ 'bɔ́ ma.

Mòkólá (zele mòkólà)

a) Mè a zele ke ma ba obe. Fala ke wa te gala li, ko wa kpa fia kɔyɔ, ko wa sa ma do li naa be ni, ne be a kpa zele ni iko. (Wena a 'bo kɔyɔ do ngbɛ. Tabi a kpa 'bo zembe do tunu li a, ya ma ba mɔ ia.)

Tabi wa kpa fia ngabolo, ke wese ndo gba ne, ne ma ndo de be.

b) Mbe ina zele mɔkɔla ma ké :

- Fala ke zele ni ma ndo de be ni, ne wa ba a, ne wa fi a ti sɔnggá kólá, ne wa gba sɔngga ni de te li gbili tē a vē, ne wa ko kula ngo ne, na do tē a ma áfá gɔ.
- Naa be ni a wè te fɔlɔ tē a 'do li gɔ, a fɔlɔ tē a fai de 'da le iko, ne a ho 'bo nu ndo gɔ.
- Wa de fele gbaza, ne wa gbele te ne vē, ne wa 'bo de gele be do naa a fala ne kpo. (Naa a a wè te ne 'do li do gēa wese ni gɔ.)
- Wa fa nwá talekúsi, do nwá gbayɔmbɔlɔ, do nwá gbaza (faliā dengbe), do nwá gbabolo (ke owi gelano wa he'de ma ni), do nwá dafā, do nwá ngbálíkólá, ne wa mba do nwá gbólò, ne wa 'bala, ne wa fɔlɔ do te be ni.
- Wa 'bili liā dódàfà, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa sulu do dambu, ne wa a nu be.
- Wa fa liā kòkólò, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa sulu do dambu, ne wa a nu be.
- Wa kɔtɔ nù ke ma de te nu kō gbàzèmbè ni, ne wa mbutu ma de 'do li, ne wa a ma nu be ni.
- Wa kasa gbakutu, ne wa e ma, ko ma kolo, ne wa mba do gbālā ngabolo, do gbālā zu gbazembɛ, ne wa do ma, ne wa ko mbito ne do te be ni vē.

Zimi mɔ: Fala ke wukoe a kua ia, ne nde a wè 'bo te mba ngo mɔ si do wili fala ne kpo gɔ, gbaa 'bo 'da ke na, be a nea nɔ se ne de.

Li be : Fala ke wa kua be olo ina mɔkɔla ni ia, ne wa fi a de ngo nwá iko, ne nde wa bá a de kō wa gɔ, ne wa sa li be ni na, Bánwá. Wa de 'bo ndaba mɔkɔla dea.

Muétà (zélé muétà)

a) Mè a zele mɔ ke ma ba wuko ke a do zā. Ma zele a wena si ti gulu a, ɔ ne ke a ne ku kua ni.

b) Wa fa afe bùlù, do afe mbumaloko, ne wa gi ma. Ko ma gbala, ne wa tekpe lí ne, ne wa e ma. Ko ma gē mboo ni, se ne wa a do zā a de. Wa ba 'bo tala lí ne, ne wa hunu do bangga hā a, ne a nɔ.

Mbíkú (zele mbite)

a) Mbíkú mè a zele ke ma ba wele si te gulu ku a.

Ma de ia, ne nde wi ne a fa we ne nɔ do bɔlɔ ne ni zāa. Tabi ma dea hēa mɔ de gulu ku a. Ko fala ke wa gɔmɔ hēa me ni, ko wa kpílí fai, ko ma ɔsɔ ia, ko fala ke wa hòlò gulu ku wi zele ni do ina ne gɔ, ne a ne ku. A ne ia, ne a te si ngo nyanga a ke zele ni dea si te ne ni.

b) Ina ne :

- Wa fa 'bo te ke ma mbi mbi ni, ne wa gbini te gbākō ne, ne wa do ma, ne wa hòlɔ ne.
- Wa fa nwá gbado, do nwá babolo, do nwa gbanziko, ne wa henze ne.
- Wa ne hòlɔ ne, ma wia na, wa henze dati 'do tū tale, se ne wa hòlɔ ma de.

Mbòlò

a) Mbòlò mè a zelemɔ ke ma ba wele si te ko zō a. Fala ke mbɔlɔ ba wele, ne nde zu a ma zele wena, ne ngo sila a ma dílí wena, ne a ko'do 'bo wena. Mbe 'bo gɔ, ne ko wala gele wi ne fō fōlā.

b) Mbɔlɔ ba wele ne wa wia we de na me ge :

- Wa fa làngbágòlè, nɛ wa 'bala ma dɛ kɔ sani tabi saso, nɛ wa e ma li wese, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa fɔlɔ do zu wi zɛlɛ ni. Tabi wa 'bala ma dɛ kɔ bula, wa a t̄s 'da nɛ, nɛ wi zɛlɛ a nɔ ma.
- Wa fa 'bɔ nwá zímánzèlè, nɛ wa gi ma. Kɔ ma gbala, nɛ wa a t̄s 'da nɛ, nɛ wi zɛlɛ ni a nɔ ma.
- Wa kp̄l̄i 'bɔ wala malala dɛ z̄s wi zɛlɛ ni, tabi wa nɔ ma nɔa.
- Wa gi nwá pɔmesitɛrɛ, kɔ ma gbala, nɛ wa a sukari tɛ nɛ, nɛ wi zɛlɛ ni a nɔ.

Mbùlùnù (zélé mbùlùnù)

a) Mbùlùnù mɛ a zɛlɛmɔ kɛ ma dɛ wele si tɛ 'do gogo a. Ma dɛ nu wele fala kɛ wi ni a k̄s we sukpu nu a do 'do gogo a gɔ.

Wi mbulunu, 'da kala do kɛ gogo a o do tɔkɔ gɔ. Fala kɛ be mɔ s̄i d̄i tɛ nɛ, tabi k̄s wele tua ma ni, nɛ nde ma ua tɔkɔ ia. Mbulunu mɛ a zɛlɛ mɔ ndi.

b) Ina nɛ ma k̄é :

- Wa fa sɛkɛkɛ nwá s̄òlè, nɛ wa gi ma, nɛ wa a t̄s tɛ nɛ ba wena, nɛ wa e nù, sɛ nɛ wa nulu (lingi) do 'do gogo wi ni de.
- Wa fa 'bɔ nwa làngbágòlè, nɛ wa lingi ma, nɛ wa kp̄l̄i dɛ tɛ 'do gogo wi ni.
- Wa gbɛlɛ tɛ ngbì, nɛ wa a kp̄a t̄s tɛ nɛ, sɛ nɛ wa nulu do 'do gogo wi ni de.
- Wa gi nwá káànggá, nɛ wa a t̄s tɛ nɛ ba wena, nɛ wa nulu 'bɔ do 'do gogo wi zɛlɛ ni de.

Ndòlò lí wi

a) Mɛ a zɛlɛmɔ kɛ ma ba wele si tɛ li a fala kɛ a dɛa to, nɛ m̀ ma zɛ ngo t̄u gbali a. Kɔ fala kɛ wa dè ina nɛ do dia nɛ gɔ, nɛ wi hɔ ngo t̄u gbali a ni. Kɔ ma 'bana ni fai nde, nɛ ndolo ma hɔ ngo li a. Ma kɛ oyaa lɛ wa t̄s̄a do gba lɛnggɛ na: "Hã nyanga ndolo á mɔ tia li".

b) Ina we zɛlɛ tɛ gbali wele ni, ma zɔ tɛ mɛ 'bɔ tɛlɛ tɛ zɛlɛ kɛ ma tia li a ni :

1. Ma ɔ do wi :

- nɛ wa fa nwá gbawilidua, nɛ wa mba do 'dɔlɔ kabele, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa z̄i li wi zɛlɛ ni.
- Wa fa 'bɔ nwa sakayanù, nɛ wa mba do nwá avokati, tabi nwá bilí zamɔ, nɛ wa zu'du gbālā z̄s ngo nu t̄s̄a ngbaka, nɛ wa 'bo do kolonggo nɛ, nɛ wa lingi onwá inanɔ ni, nɛ wa fi kɔ nɛ. Kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa z̄i li a.

1. Ma ɔ do ndolo li wi :

- Nɛ wa z̄i mbe tandala li a.
- Tabi wa ba kpat̄ɔ, nɛ wa ba ngbɛngbɛ'dɛzubewelele, nɛ wa d̄i do kpat̄ɛ, nɛ wa ndo tɛ fala wi hɔ do li wi ni.
- Tabi mbe wɔkɔsɔ li nɛ a s̄ilítulà. Wa lingi, nɛ wa z̄i 'bɔ tɛ nɛ.

Ndòndólò (zélé mbànzà tabi mánzà)

a) Ndòndólò mɛ a h̄ɛa mɔ kɛ ma h̄ɛ wele yolo do nu gɛlɛ nyanga a gbaa ma sɔkpɔ tɛ gulu ku a. Mɛ a h̄ɛa mɔ kɔ z̄a nyanga wi do ku wi.

H̄ɛa mɛ ni ma h̄ɛ wele, nɛ nde ma é d̄ɔ gɔ. Kɔ fala kɛ wa kpà wi ina nɛ d̄ɔ gɔ, kɔ ma ɔ zɛkɛ gazɛlɛ mbe kpɔ, nɛ wi ni fe iko.

b) Wa fa nwá gbàdàgbúdú, nɛ wa z̄a 'bɔ liã nɛ, nɛ wa gɔmɔ ma do 'da nwá kɛ, nɛ wa mba ma, nɛ wa to ma. Kɔ fala kɛ ma 'bu, nɛ wa a kɔ gbala. Kɔ ma ba we, nɛ wa a ma ngo h̄ɛa mɛ ni, nɛ wa ɛnzɛ nɛ.

Ndùlúnggá ('bua kúlà)

a) Ndùlúnggá mɛ a zɛlɛ kɛ ma ba wuko olo kula be. Ma dɛ ia, nɛ nde wukoe ni a bi wena gbaa 'bɔ 'da kɛ wa dɛ ina nɛ, sɛ nɛ a dungu ɔ dia de. Zɛlɛ ni ma ba ngamɔ h̄a owukono wena tɛ olo kula be.

b) Fala ke wukoe a ko, ko a ne fi be nu, ne wa fi ta li we. Ko ma fele, ne wa a li ko bula ngbaka, ne wa ba ma, ne wa e ma de ti gulu wukoe ni, fala ke a da do talaka ia ni. Ne wa ba ta ni li we i, ne wa fi 'do li ko bula ngbaka ni, ne ma noli ha, ne ma ngbi ti gulu wukoe ni, ne zele ma ge do ti.

Wa gbele papale, ne wa gbele 'bo te suli, ne wa mba do ngbe e do nwa yolo, ne wa henze ne.

Ndungga (salažekè, tabi selèzà)

a) Lengge ke owinwa wa to do gulu zele ke wa sa li ne na ndungga ni ma ke :

"Ndungga me a 'da zeleme ke wele a sene ngba a, ne a lo ma do a. Me a 'da wele, ke a sene ngba a ia, ne a fa mbili, ne a kpo fele fande go'do ne, ne a kpo be gbã kula ndoti fele fande ni. Ne a si ko be wili toa 'da a, ne a kala gbã kombo bo, ne a a ma, ne a dungu de ngo ne, ne a zonggo ma do zu li wi ke a ne to a do ndungga ni.

Ko dati zonggo ma ni, ne a da we nu nga, ne a e saso do ngo zu toa, ya a fi mbili do fu fande do kula ve do li ko ne. Ne ma ma ngo noli ne.

Ko fala ke a zonggo ma ia, ne a ba ma, ne a da si fala ke wi ne ni. Ne ma la, ne ma ne, ne ma yolo de ngo nu toa 'da wi ni. Ko fala ke wele toa ke wa zungga ina ni do zu li a ni, ko a ne le toa, ne me ni ma to a, ne ma le te a.

Do fala ne ni, ne giti mo ma wele gbii ne di kolo ni, ne do 'da fala ni, ne wi sene a ni, a i na nde, salazekè ke e da ni, ma kpa wi ni."

Owinwa wa to 'bo na :

- * Fala ke salazekè ni, ma ne, ko ma kpa wi ni go, ne ma kpolo te e, ne ma ne we to wi ke a da so ma ni. Ko fala ke wi ni a zo na nde ma te kpolo te e de 'da nga, ne a lo ma do gbonggo, se ne ma mboko, ne ma te nu iko.
- * Fala ke ndungga ma to wele, ne nde owinwa te ko le ni, wa zele giti ne ke ma doli ne di kole ni go. Tati a owinwa ko gele le, se ne wa zele ma de.
- * Ze 'da oyaa le, wa fele ngo nu toa do ngbenze dati ke na wa le toa ni. Wa fele ma ni na, fala ke wi sene wa a da salazekè ha wa nde, ne ngbenze ni mili ma de nu, ne nde ma de mo do wa go.
- * Wi ke a da salazekè ha ngba a wele ni, a o iko go. A do 'da hi wi ko kili te a boe. Fala ke wele a do 'da hi wi ko kili te a bina, ne nde a we te da salazekè ha ngba a wele, ne ma ve go.

b) Ne nde zele ke wa sa li ne na ndungga ni ma wia ko do zele gangga, ne wa de 'bo kpo ina ne ne ke 'da zele gangga ni.

- Wa fa nwa ko'bolingoto, do nwa badula, ne wa kpo fele fande go'do gbala te sa'de ke wa sa li a na longo ni, ne wa kpo do ma.
- Wa fa 'bo lia ko'bolingoto do lia ndima kola, ne wa sulu ma do dambu ha wi zele ni, ne a no ma.
- Wa fa 'bo kole zele ni, ne wa 'bili ma, ne wa ba gbala longo ni, ne wa yulu ma de za kole ni, ne wa a li ti ne de ko bula, ne wa fi lozale (rasoir) 'da ne, ne wa e, ko ma nyongo, ne a no ma. Ne wa ba 'bili kole ke wa sa ma de nu gbala longo ni, ne wa e ma ngo yingili, ko ma kolo, ne wa do ma do kutu, ne wa holo do ngo zele ni.

Ngamanza

a) Ngamanza me a zeleme ke ma ba wele si te sila a. Ma yolo si do ngo sila a de ngo, ne ma zili de nu. Me a sa'de li sila wi. Ma dili li sila wi lae ni.

b) Ina wa de do zele ngamanza ni ma ke :

- Wa gomo li te se, ne wa ba kuli kola, ne wa gbo ma, ne wa mba do li te se ni, ne wa a to 'da ne, ne wa gi, ne wi zele ni a nyongo.

- Wa zu'du sàmbè, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa ba lí ne, ne wa gi ma do kuli kola, ne wa a t̄o te ne, ne wi zele ni a nyongo.
- Wa 'bi wala malala, ne wa kpilí de ko vere, ma 'bana sanga de go'do ne, ne wa tekpe ma, ne wa a do z̄a wi zele ni.
- Wa fa nwá nyàmà, ma ɔ ne polowolo ni. Nwá ne ma ɔ ne nwa mako ni. Ne wa to, ko ma 'bu, ne wa enze do z̄a wi zele ni. Wa henze ma do gēa ne iko. Wa te à ko gbala, ne wa e li we ia go.

Ngúmbáwàlà

- a) Me a hēa mɔ ke ma hē wele si te li gbili k̄o a. Fala ke wa kpà ina ne d̄o go, ne nde fala na nde wi ni a ngbala k̄o a bina. K̄o a bili ɔ ne ngúmbá wàlà ni.
- b) Wa z̄a liā fówàlà, ne wa mba do nwá ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa henze ne.

Ngùsú (téndélé, mábé)

- a) Ngùsú me a 'dā be sa'de ke a yengge do ngo ndàlá nù ge. Ko fala ke a kpa mɔ wele ia, ne a le te nyanga mɔ, tabi te nga te mɔ, tabi 'bɔ te ti ēl̄ē k̄o mɔ. Fala ke ngusu wa dele te nyanga wele wena, ne wi ni a ɔk̄o wena. A ɔ 'bɔ dia yala do tū go, we nɔnɔ wa iko. Ngusu a le 'bɔ te ke z̄a gbali okolanɔ wena. Ko fala ke wa dele te li a wena, ne wa fe d̄o iko. Wa le 'bɔ wena te nyanga ongbia le (ngulu).

Ngo gili ongusunɔ ma tale:

Ngùsú k̄aliwe : A ɔ be s̄i iko, ne nde a ḡà ngboo go. Ko fala ke a le nyanga mɔ, ne nde a zele wena. Ko wa ne fo a ia, ne nyanga mɔ ba we kpangbangba ɔ ne ke k̄aliwe nyanga mɔ ni.

Ngùsú fió t̄à : Me a ngusu ke a le nyanga wele, ne nde nyanga wi ni ma zele do ke na nde a ī na, ngusu nyanga e ge boe go ni. Ko mɔ ne gbanga ne, ne nde a ḡa ia.

Ngùsú ngùlú tabi ngusu fio bolo : A le nyanga wele, ne nde a tala nyanga wele wena. Mɔ nɔnɔ a fai, ko fala sa, ne nde nyanga mɔ ma dea dani v̄ē. Ne ti a ni ma de do mā v̄ē olo ke mɔ nɔnɔ ni.

- b) Ina ngusu ma k̄é :

- Wa fa liā te'bonggo (tàngàgùzi), ne wa gbete, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa ndo do te nyanga wi ni.
- Wa fa nwá sambianwá, ne wa to, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa liā bàdèngbè, ne wa gbete, ne wa mba do nɔ, ne wa ko do te nyanga a v̄ē.
- Wa fa mbulu b̄o, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa 'bɔ t̄olo fila 'bete, ne wa to ma, tabi wa gbete ma gbete, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa fila papale, ne wa henze do nyanga a.
- Wa fa t̄oa nu buluti, ne wa 'bili do wa.
- Wa fa 'bɔ t̄ē, ne wa mene do wa.
- Wa fa 'bɔ kànggàt̄èl̄è, ne wa henze 'bɔ do nyanga a.

(Kanggatele me a ke ma ho olo gɔnɔ d̄o. Ma ho do l̄i, ne ma ngo, ne ma ɔ ne mɔpaka ni.

Mbe a fila, ne mbe a f̄ēa.)

Ngbálámò

- a) Ngbálámò me a zele ke ma ba wena a obe. Ma ba a ia, ne a ngbala de ngo s̄aīi ni. Ma de ia, ne be ni a mbɔkɔ wena: n̄i t̄ē a, do nyanga a v̄ē ma mbɔkɔ wena, ne a k̄á 'bɔ mɔ ɔ dia go.
- b) Ina we de do zele ngbalamɔ ma k̄é :
 - Wa a li ko go mangga, ne wa z̄i li a.
 - Wa ba be ni, ne wa yulu zu a de ko sabele. Ko 'da kala be s̄i, ne wa ba a de nza.

- Wa fa 'bɔ nwá dàm̀bù, nɛ wa zī li a.
- Wa fa 'bɔ gbālā nzo, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa zī li a.
- Wa dā we, nɛ wa fa nwá ónggò, do nwá kóákò, do ndungbulu, nɛ wa a li we. Kɔ fala kɛ zē we nɛ ma ndo kutu nɛ, nɛ wa ba be ni, nɛ wa e a dɛ ngo nɛ. Nɛ zē we nɛ ma ndo kutu dɛ tɛ a.
- Wa fa 'bɔ nwá ndúkúkpilí, nɛ wa zī 'bɔ li a.

Ngbèlè (zélé ngbèlè) : *lèpre*.

a) Mɛ a zɛɛ gaza.

b) Ina kɛ wa dɛ do zɛɛ ngbɛɛ ni ma kɛ :

- Wa fa nzo'di nwá ngbɔkā, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa nā dɛ li nɛ.
- Wa ēlē afe gbanyaka, nɛ wa gi, kɔ ma gbala, nɛ wa fɔɔ nɛ. Nɛ wa dɛ 'bɔ lĩ nɛ, nɛ wa kɔ 'bɔ tɛ nɛ. (Wa gbɛɛ li zɛɛ ni dati.)
- Wa zɛ kɔa afe 'bolonggolo, nɛ wa e, kɔ ma kolo, nɛ wa to. Kɔ ma 'bu, nɛ wa ba funza nɛ, nɛ wa fu ma dɛ tɛ li zɛɛ ni.
- Wa fa fila wala onggò, nɛ wa 'bili nu nɛ, nɛ wa kɔ tɛ dani nɛ.
- Wa 'bili 'bɔ liā onggò, nɛ wa gi, kɔ ma gbala, nɛ wa gi do nyɔngɔmɔ hā a.

Wi zɛɛ ngbɛɛ a wè tɛ nyɔngɔ kɔyɔ gɔ. Fala a nyɔngɔ ia, nɛ tē a ma 'bili 'bɔ do dani vē.

A wè 'bɔ tɛ nyɔngɔ fila sa'de do fɔɔ gɔ. We kɛ mɛ a zɛɛ gaza. Ní a wia we bē osanggon vē kɛ ogazano wa nyóngó gɔ ni.

Ngbídàfà

a) Ngbídàfà mɛ a zɛɛ ma ba wena a obe. Ma nɛa we ɔ nɛ ngbalamɔ ni, nɛ nde ma si be sī do tē ɛ. Ma ba be ia, nɛ ma ngo a gbõrr gbõrr ni. Kɔ fala kɛ wa dɛ zɛɛ ni, kɔ ma e, nɛ be ni a yɔndo do'do. A dé 'bɔ mɔ do li nɛ gɔ.

b) Ina nɛ :

- Wa ba wi zɛɛ ni, nɛ wa yulu zu a dɛ kɔ sabele. Kɔ 'da kala be sī, nɛ wa ba a dɛ nza.
- Wa fa nwá nyakandi, nɛ wa mba do nwá làngbágole, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa zī li a.

Ngbókó zù gòlò

a) Ngbókó zù golo mɛ a hēa mɔ kɛ ma hē wele si tɛ zu golo a. Ma zɛɛ wena, nɛ nde wi nɛ a fa fala gu nyanga a zāa ni. Wa sa 'bɔ li zɛɛ ni na, zī ngbákó = ngbɛɛ ngu'du tia tɛ. We kɛ a wè tɛ ba nyanga a ngo tɛ gɔ.

b) Wa fa tókò fùlélè, nɛ wa 'bili gulu tɛ nɛ, nɛ wa gbɛɛ ma vē, nɛ wa mba do nwá dǎgbábú, nɛ wa to ma vē, nɛ wa kɔ nɔ ngo ngboke zu golo wi ni, nɛ wa ɛnzɛ nɛ.

Póndi (zélé pón̄di)

a) Zélé pón̄di mɛ a zɛɛmɔ kɛ ma ba wele si tɛ gbogbo zu a. Wi zɛɛ ni a wè tɛ bili zu a dɛ nù, tabi we ka mɔ 'do gɛɛ a gɔ. Tua we kɛ, fala na nde a ka mɔ dɛ nù bina. Wi zɛɛ nɛ a ka mɔ fai dɛ ngo. Zɛɛ ni, fala kɛ wa kpà ina nɛ dō gɔ, nɛ 'da kala gɔ, nɛ wi nɛ fe iko.

Wa tō 'bɔ na, mɛ a gele wele a do 'dā ina, nɛ a dumu do ngba a. Wa 'bili a do kaka

b) Ina nɛ :

- Wa fa nwá gbàtè (gbàkòndà), nɛ wa to, nɛ wa ɛnzɛ nɛ. Tabi wa fa 'bɔ 'bulu kɛ ma dɛ tati a zɛɛ ni, nɛ wa ɛnzɛ nɛ. Dati dɛ zɛɛ ni, ma wia na, wa kɛɛ zu wi zɛɛ ni do totoe, sɛ nɛ wa ī ti ɛnzɛ do ina zɛɛ ni dɛ.
- Wa 'bili tɛ zazo, nɛ wa gba sanga nɛ. Nɛ wa gbɛɛ mulu kɔ nɛ kɛ ma a mbɔkɔ ni, nɛ wa kala ma. Nɛ wa kɔ nɔ tɛ gbogbo zu a, nɛ wa nā gbɛɛ ina ni dɛ ngo nɛ, nɛ wa hɛnzɛ nɛ.
- Wa 'bili mbòlò tɛ onggò, nɛ wa gba sanga nɛ. Nɛ wa gbɛɛ 'bɔ ombɔkɔ kɛnɔ tɛ kɔ tɛ nɛ ni, nɛ wa kala ma, nɛ wa kɔ nɔ zu wi zɛɛ ni, nɛ wa gbɛɛ ina ni, nɛ wa hɛnzɛ do zu wi ni.

Sà'dè tí ngu'du wi (tí gùlù wi)

- a) Mè a zèlè kè ma ba bezonga fala kè a ba ngba a do be zāgbālā. Kò fala kè wa mba ngu'du ngba wa, hā lì tẹ wa bɔa nẹ ma wè kō gò, nẹ bezonga ni a ma ngo bi ti gulu a wena. Mbe 'bɔ gò nẹ wa lengge na nde mè a gba 'dangba, nẹ nde mè a ma gò.
- b) Ina nẹ ma ké : • Wa ɛlɛ afe tẹ ngélé, nẹ wa gi, nẹ wa a ma do zā bezonga ni.
- Wa zā liā lo'dodua, nẹ wa gi, kò ma gbala, nẹ wa hunu do bangga hā a, nẹ a nɔ.
 - Wa fa 'bɔ nwá dèdègò'donākɔla, nẹ wa to ma. Kò ma 'bu, nẹ wa a 'dɔ li kò sani tabi kò gele mɔ iko, kò ma nyongò, nẹ wa tɛkpe, nẹ wa a 'bɔ do zā a.
 - Wa ɛlɛ afe tūnggùlù, do afe sùmbá, nẹ wa a do zā a.
 - Wa fa nyaka gɔnɔkilé ('dɔ'dɔkɔ), nẹ wa 'dɛnɛ do tu nu wa, wa tẹ wèlè we gò, nẹ wa a 'dɔ li, kò ma nyongò, nẹ wa a do zā a do sanga zɛ.

N.B. : Wa dɛ ina a zā winɔ ni vè do tu nu wa iko, wa tẹ wèlè we tẹ nẹ gò. Nẹ wa a 'bɔ zā bezonga ni fai do sanga zɛ. We kè 'da fala ni, nẹ sa'de a ɔ tẹ 'bɔ yala, nẹ ina ni gbanga a gbanga, nẹ ma gbɛ a do ti. Wa wélé we gò, dɔ sa'de túnú, kò a yú gò.

Sòbisi

- a) Mè a 'dā zèlè, kè mɔ yengge yali vī zu, nẹ mɔ kpa ma. Fala kè wi kè a do zèlè ni, kò a ɔa ngu'du ngba a do wi kè a do ma bina ni, nẹ wi ni a kpa ma 'diko. Tabi wi wili, nẹ a fi tẹ wuko, tabi wuko, nẹ a fi tẹ wi wili. Wi wili kè a do zèlè ni, a t̄ sɛ na, a do zèlè ni fala kè a nẹ ini nẹ, nẹ mā ma hɔ dati dɛ fala nẹ.
- b) Ina nẹ ma ké :
- Wa gbɛ kɔyɛ kè wa sa li a na zɛmbɛ ni, nẹ wa ba kala zā a, nẹ wa fo paliā a tẹ nẹ gò, nẹ wa gi, nẹ wa a t̄ tɛ nẹ ba wena, nẹ wi ni a nyongò. Nẹ a ini sɛ omānɔ ni, do obe sa'de zɛlɛnɔ ni dɛ nù.
 - Wa fa nwá núkúkpīlī, nẹ wa 'bala ma dɛ kò bula, nẹ wa e, kò ma nyongò, nẹ wi zèlè ni a nɔ.
 - Wa zɛ afe tengbia, nẹ wa to, kò ma 'bu, nẹ wa a 'dɔ li kò m̀, nẹ wa e, kò ma nyongò, nẹ wa tɛkpe, nẹ wa a do zā wi zèlè ni.

Tókò zù wi (tòkò zula)

- a) Mè a zèlè kè ma ba wele si kò zu a. Fala kè zèlè ni ma ba wele, nẹ tókò ma ndo hɔ do kò zō a. Tókò nẹ ma fele kálálá ni.
- Wele a do tókò zula, kò fala kè be ngamɔ sīi ma to tẹ zō a, nẹ zō a ma ndo hulu do tókò iko. Tabi a dɛ nga dɛa to, kò zu a yaka nganda wena, tabi ngba a zɛ a si tẹ nu zō a ia, nẹ zō a ndo hulu do tókò.
- Fala kè tókò zula ma ndo dɛ wele, kò sila mɔ ngàndà gò, nẹ mɔ wia we t̄ na, wi gɛ a fe sɛ d̄ gɛ iko.
- b) Wa fa tati a nwá nyàkàndí, nẹ wa zī zō a iko.

Yákámò (zélé gálèngbá, ngélèngbá)

- a) Yákámò mè a zèlè kè ma ba wele zé wena tẹ 'da oyaa lɛ. Zèlè ni ma ɔ nẹ zèlè hi wi ni. Fala kè wi nẹ a yengge, kò kolo mā a zamɔ ia, kò fala kè gɛɛ ma ndo tana a ia, nẹ ma ndo ba a iko.
- Galengba ma dɛ wele, kò fala kè wa 'bè a nɔ gò, nẹ a yu, nẹ a fi t̄ a zamɔ.
- b) Ina nẹ kè wa wia tẹ dɛ nẹ, hā ma gē d̄ ni a :
- Fila tandala, tabi tɔla nẹ. Nẹ wa fa sala kɔla, nẹ wa dɔ, nẹ wa 'bu ma dɛ nu zō wi zèlè ni. Kò 'da kala be sī, nẹ a ma sɛ ngo ɔ yala. Kò a tunu, nẹ nde ngo t̄ zèlè ni ma gēa vè ia. Wa e li li we, kò ma ba we, nẹ a nɔ.
 - Wa dɛ 'bɔ ndaba galengba dɛa. (Zò texte ngo ndaba galengba)

Yú zǎ wi

- a) Yú zǎ wi me a zele ke ma ba wele si te ko kala zǎ a, fala ke a nyongɔ nyongɔmɔ ke ma a dia ɔɔ, tabi ke ma kpā kpālā ni, tabi a nɔa 'dā li tabi 'dā dō, tabi a nɔa li ke ma woko ni, ne ma gbunggulu zǎ a, ne a ma ngo yu zǎ a.
- b) Ina ne ma ké :
- Wa to mbito, ne wa a 'do li ko bula, ne a nɔ.
 - Wa fa nwá te'bonggo (tandaguzi), ne wa 'bala de ko bula, ne wa a li ti ne. Ko ma nyongɔ, ne a nɔ.
 - Wa fa liā gòébà, ne wa gbele de ko bula, ne wa a li ti ne, ko ma nyongɔ, ne a nɔ.
 - Wa gbele afe mangge de ko bula, ne wa a li ti ne, ne wa a 'bo tō te ne, tabi sukari, ne wa e, ko ma nyongɔ, ne a nɔ.
 - Wa gi fā kafe, kuti ke, ne wa a tō te ne, ne a nɔ 'bo.
 - Wa so nù ngu'du de ke ko tɔa, ne wa a ma 'do dō, ne a nɔ 'bo.
 - Wa fa nzo'di nwá te mɔpela, ne wi ni a nyongɔ, ne a gulu lí ne de ko zǎ a, ne a fūlū sa'da ne.

Zádèngbè (dà'bí)

- a) Zádèngbè me a zele ke ma ba gulu ku obe, ne nde wa he kōa te ne wena. Fala ke zele ni ma ba be, ko mɔ ne ba a de ngo, ne a konggo nyanga a. Fala na nde a bɔlɔ nyanga a bina.
- b) Ina ne ma ké :
- Wa zǎ liā badèngbe, ne wa gbele, ne wa a 'do li ko mɔ, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zǎ a.
 - Wa 'bo kali mɔ bō, ne wa mba do kafolokɔali (te zamɔ), ne wa do, ne wa mba do 'búlùni ke ma de tati a zele ni, ne wa hɔlɔ ne.
 - Wa fa nwá dǔgbábú, ne wa mba do nwá gbèngbe'dèngbe- zubewelele, ne wa hu ma. Ko ma mbɔko, ne wa hɔlɔ ne, ne wa henze mbe 'bo tala ne do gulu ku be ni.

Zele ko zō wi

- a) Me a mɔ ke ma de ko zō wele. Ko fala ke mɔ ka mɔ, ne mɔ zo ko zō a, ma ɔ ngbee ni. Fala ke a kpà ina we zī zō a ɔɔ, ko fala ke nganda zele ma ba a ia, ne ma ba ngamɔ hā a wena. Mbe mɔ ɔɔ, ne a fe dō iko.
- b) Wa fa wokó tū bō, ne wa kpīlī li ne de ko zō wi zele ni.

Zélé li

- a) Me a zele ke ma ba wele si te gbali a, ne nde a wè do zo omɔ ɔ á dia ɔɔ, tabi a wè do zo mɔ nyele ɔɔ. Ndo nyanga zele li :
1. Ma ndo do ɔɔali. Fala ke ɔɔali a te li mɔ, ma fele kpangbangba ni.
 2. Dabekɛ (gálá) : ma de, ne ma solo gbali mɔ de nza, ne li mɔ ma hɔ de ko ne de nza vè.
 3. Wí : Me a fēa mɔ ke ma hɔ te ke zǎ tū gbali wi ni.
 4. Ndolo : Me a mɔ ke ma de, ne ma hɔ de nza, ne ma kusu kusu, ne ma 'danga tū gbali wele vè. Ma de ia, ne ma kele ngo gbali mɔ ke ma tū, ke mɔ zo do me ni.
 5. Tandu : Me a 'dā ina ke wi sene wi a a ma de nu we hā wi ke a sene a ni. Hā fala ke wa dā we, ko zē ne ma kutu, ne ma a li wi ni. Do fala ne ni, ne li a ma de tandu. Mbe 'bo kɔɔ 'do li ge, mɔ nyongɔ a, ko mɔ mɔ fòlò kō mɔ sa ɔɔ, ko mɔ fele li mɔ ia, ne li mɔ ma de 'bo tendu.
 6. Nzè'bè : Me a zele ke ma ba li wele, ne ngo li a ma fele wena, ne obe mɔ ma hɔ nyanga li a ɔ a fila. Ko fala ke wa fɔlɔ tabi wa fó ma ɔɔ, ne ma kolo, ne ma ɔ de nyanga li a ngenzenze ni. Takɔ ma e, ne wa gbele éfè ka'dangga tabi fā ne, ne wa kpīlī de li a.

Wa fa a dùè ké ma de tati a zele ni, ne wa mba ma do nwá fā sanggo. Ne wa lingi ma, ne wa zī li a, ne li a ma ndo se tulu ne gbaa, ne li a ma gēlē iko

Zéle nó 'bètè

a) Me a zele ké ma ba wele, ne nde bula li a ma hē hēa, ne gbali a ma fenge fenga. Wi zele ni a wè te nyongɔ nɔ 'bete go, tabi fila 'bete go.

b) Ina ne ma ké :

- Wa ze afe tetoko, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa a do zā wi zele ni.
- Wa to 'bɔ tɔɔ fila 'bete, ne wa a li ti ne, ne wa e ma li wese, ko ma ba we mboo ni, ne wa tekpe, ne wa a do zā a.
- Wa gi kula nwá papale, ko ma gbala, ne wa tekpe, ne wa a sukari 'da ne, ne a nɔ ma.

Zéle ndà'bà

a) Me a zele ké ma ba ko gele wele. Ma hē ko gele wele hēa, ne fala na a gulu nyongomɔ do dia ne ni bina.

b) Ina ne ma ké :

- Wa zu'du liā tēgālā (ma ho 'do li, ne nde te nwá ne ma ɔ do tē tū ne nzèlénzèlè ni), ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do bangga, ne a nɔ, se ne ma gbo li hēa me ni, ne ma zu'du de.
- Wa de nwá ne, ne wa to, ne wa henze do ngo hēa me ti gele a ni.
- Wa dɔɔ wili 'bɔboko (yaboko, 'bódékó), ne wa to, ne wa nā 'bɔ ngo ne.
- Wa zu'du 'bɔ liā ne, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do bangga, ne a nɔ ma.

Zéle yòlè

a) Hémorroïdes

b) Ina ne ma ké :

- Wa fa wala dumbele, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa ku'bu do a.
- Wa ba wi zele ni, ne wa ɔ go to kō kpana li, ne wa e a, ne a dungu de te olo ne ni.
- Wa 'bi wala kángà, ne wa sete koa te 'do ne, ne wa to, ne wa henze do ma.

Zinzò (dinzò)

a) Me a zele ké ma ba wele, ne ma zī zu a kirrr ni. Ma de wele, ko fala ké wi ni a yòlè ngo do sãa gbālā tē a go, ne a te do ti. A mbe go, ne wa lengge na nde, a do zele tindili (íwàkú), ne nde ma ni go.

b) Ina ne ma ké :

- Wa fa kpùá ké ma de tati a zele ni, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do bangga, ne wi zele ni a nɔ.
- Wa fa 'bɔ kpo kpo kpùá ni, ne wa zī 'bɔ li a.

II. Oli zɛlɛnɔ do Ngbaka

Mɔnzabana Jean-Paul

àgénggé (tē gila)

a) Ma ndo le mɔ gbaa, nɛ tɛ mɔ ba we wena, nɛ tɛ mɔ dɛ gēɛ zɔɛɛ, nɛ ma ma ngo zɛlɛ nɛ ɔ nɛ mɛ a zɔlɔ ni. Nɛ nde nu nɛ ɔ nɛ tálè ni, nɛ ma ɔkɔlɔ mɔ do tala nɛ. Kɔ mɔ tɛ nɔnɔ ma gɔ! We duzu kɛ mɔ nɔnɔ, nɛ nde a mɔ gbini nu nɛ ia, nɛ ma hā sɛ ngamɔ hā mɔ wena. Nɛ nde a ma ndo dɛ mɔ, nɛ mɔ kunu sila mɔ, kɔ ma la tū tale, tabi ndala tɛ mɔ dīlī wena nde, nɛ mbe gɔ, nɛ ma dɛ pɔso kpo, sɛ nɛ ma dɛ mā dɛ.

Ngɔ gili agengge bɔa. Mbe wa sa li nɛ na tē gila, nɛ mbe nɛ a agengge ngboo. Nɛ nde kɛ 'da tē gila, wa e bolo tɛ nɛ gɔ, wa nɔnɔ nu nɛ do ēlē kō wi, nɛ wa gbɔtɔ naa kɛ (tɔa mā). Nɛ nde kɛ 'da agengge ngboo, ma hē mɔ, kɔ mbe gɔ, nɛ wa gɔmɔ ma do buluti tabi razɔale.

b) Takɔ wele kpasa tɛ agengge, nɛ ma wia na, wa gɔmɔ ma, nɛ wa kpili, takɔ mā nɛ sa kɔ nɛ. Nɛ nde tɛ wi nɛ bū ia, kɔ wa gɔmɔ ma nde, nɛ wa ndo i ma do nwá gbanzingga, nɛ wa lɔmbɔlɔ nwá sɛkɛkɛ tandala ngo nɛ. Wa ē mbe nwá nɛ kpo, nɛ wa kɔ nɔ tɛ nɛ, nɛ wa yulu ma tɛ li holo nɛ. Kɔ ma nɛ la olo nɛ tū bɔa tabi tale, nɛ zā nɛ nganda kòkòkò, sɛ nɛ ma ma ngo hili wá dɛ.

Nɛ nde fala kɛ ma dɛ mɔ 'do ngbɛ do 'do ngbɛ, nɛ mɔ fa gbālā mbili kɛ wa hē do mɔ hēa ni, nɛ mɔ dɛ mā nɛ dɛ tɛ falanga ni, nɛ mɔ da ma dɛ li wala olo nyanga winɔ. Kɔ wele kɛ a ba falanga ni nde, nɛ nde a a ba tɛ mɛ 'bɔ ma ia, nɛ zɛlɛ nɛ la ngo mɔ.

Tɛ bɔa nɛ: mɔ hɔ ngo fua li, nɛ mɔ dɛ mā agengge, nɛ mɔ kɔ tɛ nwá, nɛ mɔ fi ma ngo fua li ni, nɛ mɔ tō na: "Fala kɛ mɔ nwá gɛ, mɔ nɛ gbaa, mɔ hɔ gɔtɔ i, kɔ mɔ kpolo tɛ mɔ, hā mɔ kpa mi dɛ, nɛ mbe, agengge hē sɛ 'bɔ mi. Kɔ ni gɔ, nɛ ma la fai."

Tabi mɔ nɛ yengge dɛ zamɔ i, kɔ mɔ kpa liā tɛ kɛ ma gɔnɔ ngo zā wala ni, nɛ mɔ 'bili nu kɛ kulu wala nga, do kɛ kulu nɛ i, nɛ mɔ dɛ mā agengge, nɛ mɔ kɔ li liā tenɔ ni. Hā fala kɛ mɔ tɛ dɛ ma ni, nɛ mɔ tō na: "Fala kɛ mɔ liā tɛ gɛ, mɔ tɛ gbaa, kɔ mɔ di mi ngbɛɛ nde, nɛ mɔ agengge gɛ, mɔ ba sɛ 'bɔ mbé mi. Kɔ ni gɔ, nɛ mɔ la fai."

Bà gélé ngbàlà : *torticolis*

a) Bà géle ngbala ma dɛ wele fai si tɛ géle a. A ka mɔ 'do a, ya ma wè ngboo gɔ. A siki tē a siki, sɛ nɛ a ka mɔ do dia nɛ dɛ. Nɛ nde lɛ zɔ na, mɛ a nī géle kɛ na, ma kpua tabi kpua, nɛ ma ma ngo hā ngamɔ hā a. Mɔ wia tabi tɛ lengge na, mɛ a 'dangba a yɔa wala, ma kɛ a hɔa gbaa kɔ nī géle ɛ nga gɛ.

b) Nɛ nde ozɛlɛnɔ kɛ lɛ kpa ma ngo zā nù gɛ vē ni, ma do nu zī nɛ boe, do ngo gili owi dɛ ma boe.

Wī hɔlɔ bà géle ngbala a wi kɛ wa gba 'do kō a ni, sɛ nɛ a hɔlɔ, nɛ ma e dō dɛ. A e kō a tɛ we, ma ba we, nɛ a hɔlɔ do géle mɔ. Mbe gɔ, nɛ dati kɛ na a hɔlɔ ma ni, nɛ a gbini gbô tɛ, nɛ a do kō mɔ, nɛ mɔ 'be dɛ kō mɔ, sɛ nɛ a ma ngo hɔlɔ ma dɛ. 'Do kɛ a hɔlɔ ia ni, nɛ a ba gbā tɛ ni kō mɔ, nɛ a la nɛ we da zamɔ. Gulu nɛ na, zɛlɛ ni 'bana dɛ tɛ gbā tɛ ni, kɔ ma la nɛ.

Nɛ nde mbe gulu kɛ lɛ kpa do zɛlɛ ba géle ngbala wena ni yolo ngo ba dī tole 'do ngbɛ ɛ do 'do ngbɛ ɛ. Fala kɛ mɔ yengge 'bɔ dɛ zamɔ i, nɛ mɔ ba zu nwá tɛ kulu wala do kulu wala, nɛ mɔ isi do géle mɔ. Gulu nɛ na, fala kɛ wele 'be tɛ mɔ olo mɔ, nɛ ma ba a.

Bànzé

a) Bànzé mɛ 'bɔ a kpo kpo nu kpala zɛlɛ bà géle ngbala. We kɛ ma dɛ gulu 'baka mɔ ia nde, ya fo fala do kɛ mɔ dɛ to bina. Gɛnɛ kɔ mɔ nɛ ba tole zu wele, nɛ 'baka mɔ dɛ ngbà.

Mbe ɔ, ne ɔ ne ke tole ne te tia ni, gene ko mo ma ngo ne no ia, ya fo fala 'bo do ke mo da ko mo bina, we ke mo ne da ko mo, ya gulu 'baka mo á kpekεleke. Me a gbālā 'baka mo ma hɔno ngbe ε do ngbe ε.

Mbe ɔ, nde a mo 'bi ndima tabi mangge, tabi avoka ke wa ndala ma ndala ni.

Mbe 'bo ɔ, ya ma yolo ngo de onga dea tonɔ, ɔ ne ɔmo te fo. Tabi fala ke mo yengge, ne ne kpa sa'de ke zā li te, tabi wala mako, tabi omo ke wa wia te lo ma do do te ni. Ko fala ke mo da mo do nga kili te mo vē, ndoti ne a ke gulu 'baka mo sea kpekεleke, gbālā hɔno ngbe e gbaa, ne ma a kiyē.

Banze ma de tati a gulu 'baka wele iko, we ke ombe wele wena wa kōa we ndala mo, ndima, mangge, avoka... Ko fala ke mo 'bi ma do olo wélé ne nde, ya mo ba te me 'bo ia. Ma zεle wele wena. Gulu 'baka mo vē a kpekεleke. Mo 'be te dugbu, ya ma wé ɔ. Fo fala do ke mo de nga dea to bina.

- b) Wi hɔlo banze a wi ke wa gba nu gele kō a ni. A de fila no de tambala kō a, se ne a hɔlo ne de. Tabi a hɔlo do nga li iko. Ko fala ke mo yengge, ko mo hɔa 'bo te nu mba wala, ne mo ba zu nwá gole tabi ogele nwánɔ, ne mo i do gulu 'baka mo vē. Ya ki ni a mo ndala ma ia. Gulu ke le tō na, banze a kpo kpo nu kpala bà gele ngbala ge a ni.

Wi hɔlo ma tati a wi ke wa gba 'do kō a gba ni.

N.B. : Mo yengge, ko fala ke mo kpa ndima, tabi avoka, tabi mangge, ni do ni, ke na, wa gālā ota'da, tabi kolo te ne ni, ne mo te 'bi ma we we ɔ. Tua ke do menɔ ni, ya 'da kala do ke wele kpa do ma ɔ.

Báwé tē wi

- a) Me 'bo a zεle ke ma ba wena a obe, 'banda obe nu bele gbaa we hɔ te obenɔ ke wa do sabelε moɔ. Fala ke te be ba we wena, ne nde mbe ɔ, ko zā a 'danga. Ko ma ndo de a ia, ne mo zo nde a mbe ɔ, ne te be a kuli gēε vē, tē a ba me ge we wena, ne nde ko ndala tē a mo, gē ba a wena.

- b) Ba we te wi me a zεle 'da kala do ke ma e ɔ. Ne nde ma wè do ke, te be mó mo ba we, ne mo a zā a do nganda ina ɔ. Mo te à zā a do mandagela, do ombe tala gele inano ke ma wia do tɔndo te be de dati ni ɔ.

Ba we te wi de be mó mo nde, ne mo yu do a dō de nu tɔa ina i. Ne omunganga wa e mo ti 'baka a, we takɔ wa ī ti ke tɔke ma kū ne ni. Ne wa hā gbālā ina, tabi nivakini do aspirine, ne mo ka se mo, ne nde ba we te wi ma ia.

N.B. Gene ko mo tō na, ko zā be 'da ε 'danga, ni a ε a zā a, ko mo a me ge zā a, ne a sukpu se me ge, nde a ba we tē wi é se ɔ fai. Ne nde fala ke te be ba we, ko mo naa a tabi baa a, mo a zā a, ko 'do ne, hā mo ne do a nu tɔa ina i, ko munganga ī fala ne, ne a dālā de te mo. Ne nde a ba we te wi me a da dō zεle iko. Wa fi 'bo tulu 'do li,ne wa dili do tē a na ma gē.

Bekungba

- a) Bekungba a zεle ke ma de wele fai si te nyanga a. Ma ndo do te nyanga a nù nga gbaa ho te zā ngangala a ngo. Nyanga a dīlī te ne wena.

Me a zεle nu fεle kula. We ke mbe ɔ, nde a bekungba dea zi 'bo nyanga yaa mo. Ne 'do ki ni, ne ma de 'bo nyanga baa mo. 'Do ki ni, ne ma de te 'bo mo.

- b) Ne nde do fala ke bekungba a nyanga mo nde, ne owino ke mo ɔ do wa ko tɔa kpo ni, wa gbele te 'bolonggolo, do mandangela, ne wa enze do ma. Ne nde dati ke wa enze ni, ne wa 'bo'boɔo fila no ngo ne, se ne wa enze de. We ke, do fala ke wa kò no ngo ne ɔ, ko wa enze ma iko, ne zā ne ma ngo de wala wala, ɔ ne ke wa a panza zā ne a ni.

Ne nde a gene ko wa de zεle bekungba gbaa, ya ma é se te me ɔ. Ma dea nyanga mo ia, ne ndoti ma ke mo fe se se te me do ma.

Békpánà (zélé gili, dangatōna)

a) Zele gili, tabi dangatōna, me a zele ma si te ko ngu'du owele. Fala ke mo ne no gbaa, ko mo ho te nyanga li kala ia, ne mo ku kala za. Tabi a ho te nyanga li to, ne a ku za, ya a ama do do. Gulu ke wa sa li ma na: "Danga to na (go)" ge a ni.

b) Ko fala ke mo do zele gili nde, ne wa zu'du lia tandala, ne wa mba do lia gole, ne wa hunu do bangga, ne mo no.

Ko fala ke mo na ia, ne wa kala tala sa'da ne ni, ne wa a ngo yinggili. Ko ma ne kolo ne, ne wa do do kpe to, ne wa a ma ko mo, ne wa do. Ko fala ke mo ne ko'do ne, ne mo so ma, ne mo sama. (Ma nganda do zele gili wena.)

'Ba'banggo (sekεεε 'dangba)

a) Ma de wena a obe nzo be. Ma de wa ia, ne nde te wa ba we wena, ne a nyongo mo te ne go. Mbe go, ne do gba wese, nde a dungu ve a dia iko: a de sa, ne a nyongo mo, ne ne lengge na, ma i ia. Ko wese ne ge ma, ne te a ma ngo ba we, ne a tana be zongo zongo. Ne mbe 'bo go, ne li a kala de ngo kpambu, o ne ke ma ne ngbala a ngbala ni. Ko mo dungu do a, ne mo zele nde giti ngo za a wele gbolo, ne a gbanga gbirr gbirr.

'Ba'banggo de be, nde a to te ne to go. Fala ke ne ne 'bo do a nu toa ina gbaa, nde ma de to go, gbaa na, wa kpa ngbongbo wi ina ngbaka, se ne ma e de.

b) Tako 'ba'banggo e te be, ne ma wia na, wa gbele te toka de ko be sani. Ne do sanga titole belee, ne wa fi be ke a do zele ni de ngo tangge do talaka. Ne wi ke wa gba ina ne 'do ko a ni, a ma ngo 'bala toka ni, ne nde a me ni wa a so li ti ne bula baa. Ne a 'bala ma ni gbaa, ko fala ke ma de do fu ngitee, ne mo i na, wa ho te me 'bo. Ko fala ke ma de fu go, nde a wa ho te me 'bo go.

Fala ke 'ba'banggon ko wa ko te be wena, ne ma wia na, a gu 'bo za a nu, ne wa 'bala 'bo fala baa, wa 'bala 'bo gbogbo zu a, ne nde a wa te 'bala 'bo ma la li ngele ne go, we ke ni go ne be mboko wena. Ko fala ke wa 'bala, ko wa ho wena nde, ne naa be a ngbi te a tu kpo, se ne 'do ne, ne a ne 'bo de.

N.B. : Ne nde 'ba li mo kpo, fala ke wa ho, ne nde ne zo wa go. Ne i fala ne do fu toka ni iko. Ma o ne hi zele ni. Ko we ke me te me 'bo a mo olo yaa le, gulu ke le ba kafi toka ni go ge a ni. Ne nde a ina 'ba'banggo kpo me a toka.

Dani

a) Ngo gili dani ke ma kpa le ni ma dele wena: dani bolo; dani katolo; dani falanga...

1. Ke 'da dani bolo, me a ke ne bi bolo do ngba mo, ne a gomo mo do dugbu, tabi a dumu mo do koya ni. Ki ni wa sa li ne na, dani bolo. Tabi mo te wa mo, tabi gomo te, ne mo gomo te mo do kpo kpo dugbu ko mo. Tabi sa'de zam wia 'bo te e dani te mo do fala ke a li bili...

2. Ke 'da dani katolo, me a ke katolo ba mo, ne ma kpo ngbe e ye'be ye'be, ne li dani ne kpo ngbe e ve. Ma de ni we duzu ke mo ko we folo te mo go ni, se ne ma de ni de.

3. Ke 'da dani falanga, ma ndo dati do be dani, ko do fala ke mo ko we folo li ne go gbaa, ne ma nyongo de dati fai, ne ma ga. Ya li ne 'bo kolo 'bua o ne gbala falanga ni. Ma de, ne fala ne ni ma hana be hana. Ma de pii do ma, we ke odokoko wa kua te ma dele wena.

b) 1. Mo kpa dani bolo, ne ma wia do ke wa fi mo ko wili toa, ne wa fa oli a te. Wa gi ma ha mo de di ni.

Wa fa 'bo tombolo 'do li, do nwa no seto, do onu zi ne, ni do ni, ne wa a dani ni de ko toa makusa ni gbaa na, ma ea nde. Ne 'do ki ni, wa yufu ma na, do 'do ge, ne ga dani kpa 'bo a go.

2. Ke 'da katolo, ma na, mɔ fa ofā ina, ɔ ne gbozōkɔnga, mɔ gi, ne mɔ fɔlo do te mɔ, ne mɔ lingi nwá ōkā, ne mɔ fɛle do li ma vē, ma ngbenze, takɔ ma gbɛ odɔko ne. Wa ko 'bo fila li ina li ne.

Dìnzò (zìnzò)

- a) Mɛ a zɛle kɔ zu wi (*vertige*). Wese to nganda wena, kɔ mɔ ba li ne gbaa, kɔ mɔ ne dungu nu, ya zu ma de lio ni, ne li mɔ tū kpingbili. Mbe gɔ, ne mɔ ne gbanga ne, ya mɔ tia ia. Zinzo ma a zɛle ma kò ngbe ɛ do 'du kō gɔ. Ma wè 'bo na, mɔ kū ngo te wena gɔ. Ma kò ngbe ɛ do tua wese gɔ. Ma kò ngbe ɛ do gbanzuko'do gɔ. We ke ki ni ma senɛ ngbe ɛ do zinzo wena.
- b) Kɔ do ngba soe ke mɔ tia ni, ne wa so lì de zu mɔ, wa fi mɔ ti gēlē, ne mɔ ɔ gbaa, kɔ zu mɔ gbese, se ne mɔ kulu ngo de. Ne nde mɔ te nɔ fā kafe gɔ. Ne nde ina zinzo wena a nwá 'bulu. Zinzo de mɔ wena nde, ne mɔ zī fai a nwá 'bulu. Bɔa ne, we takɔ zinzo te de 'bo mɔ fai gɔ, ma wia na, mɔ gi gbanzuko'do. Kɔ mɔ ne nyɔngo ma vē, ne mɔ ba sasoe (kpana) olo ne, ne mɔ gu de zu mɔ, ya mɔ yala nu zī ne vē ia. Ki ni ya wa dé se 'bo mɔ gɔ. Ofulele wa wia te de 'bo wele ɔ ne tele te zinzo ni.

Dǎ (zélé dǎ)

- a) Mɛ a zɛle ma ma ngo le mɔ ia, ne li gbili te mɔ vē ya zɛle mɔ, ma 'dèkèlèkè. Mbe gɔ, kɔ mɔ kɔ be nyanga mɔ sī, ne mɔ ka'bala de ngo, ne mɔ te nganda wena. Fàlà ké kólò dé gbii; nè lí gbílí tè mɔ má ngó dè gódó gòdò gódò, kó fàlà ké kólò má 'bò wí nè ià, kó à ò fàì, kó fàlà sá, yà à h́ n̄zâ ǵ, t̄é mé ò dé ké z̄à wè íkó. Mɔ ma ngo ne nɔe, ne ɔ ne mɛ a nɔ mɔ wi ba dǎ ni. Ma de ni, ne mɔ ɔ fai de ke zā we iko. Wa dā we de te mɔ gbaa, ya ma dó mɔ gɔ.
- b) Ma wia na, mɔ ēlē afe te gbólò, ke wa ze do ogaza wilinɔ ni, ne mɔ gi ma gbaa, ma gbala, ne mɔ hunu do kō, ne mɔ nɔ. Mɔ nɔ se di ni, kɔ 'do ne ne nyɛle be sī (min. 10), ne te mɔ ndo de ɔ ne sese kolo ala de te mɔ ala ni, do nu mɔ vē. Gene wese a to ge, nde ɔ ne ke ma dɔ mɔ gɔ ni. Ne nde fala ke mɔ nɔa ma, ne mɔ ini se wena, ya li ini ɔ ne fū sa'boni ni. Kolo dī gbi ia, ne te mɔ vē ma ngo zɛle ne, ma kō ngbe ɛ do dī kolo gɔ.

Dòkò zù wi

- a) Dɔkɔ zu wi a zɛle kpo ke ma nganda wena. We ke, do fala ke dɔkɔ tabi osa'de wa ɔ kɔ zu mɔ ia, nde a fo fala do ke mɔ dungu se fio bina. A mbe mɔ gɔ, ya wi senɛ mɔ hā a a wa zu mɔ. Zā zu mɔ de lɔkɔ gba wese do tū. Fo fala do ke mɔ dungu fio bina. Fo fala do ke mɔ yengge 'bo de te zamɔ bina. Gene kɔ wa wia te fɔlɔ kɔ zala mɔ te lopitalo, nde ma ɔ yálà iko. Ma e wena a ina ngbaka.
- b) Le wia mbe te be li nwá ina ne ke ma nganda do ma wena ni. Te de ni, wa tōa na, wa zu'du liā te wa sa li tē ne ni na "Te wili dafa". Mɔ fɔlɔ te ne vē ma sa, ne mɔ gbɛle ma de kɔ kolonggo. Mɔ e, kɔ ma nyɔngo, ne mɔ zī kɔ zō mɔ. Ma gɔnɔ se mɔ do yala. Tabi wa wia 'bo te zī essence* kɔ zala wele we zɛle dɔkɔ. Ne nde a dati zī ki ni, ma wia na, mɔ zī nɔ kɔ zala mɔ, se ne mɔ zī ma de. Nwá te wili dafa a zɔmɔ zu ngɔnda

'Dángbà

- a) Ngo gili 'dángbà dɛle wena. Mbe 'dangba de wele we duzu nyɔngomɔ, tabi we duzu dea to, tabi mbe ma yolo kɔ nu fɛle kula. Mbe gɔ, nde a yaa mɔ a zi do 'dangba, ne baa mɔ a zi 'bo do 'dangba, ne mɔ, mɔ 'bo do zɛle 'dangba. Ne mbe 'bo gɔ, hā mɔ ne ko 'bo be 'da mɔ, ne a kpa 'bo ma.

Nε nde a κε 'da nyongomɔ, ma we duzu κε mɔ ba fili do nyongomɔ κε tɔ te ne bina ni, tabi tolɔ kɔyɔ, tabi opɔse, tabi mɔ vɛ κε me a mɔ sokpā ni, tabi mbe 'bɔ wena a sa'de ngulu, tele te gi ne.

Kɔ fala κε ma ndo de wi ne ni ia, ne o'dangbanɔ wa he mɔ gbɔlɔlɔ, ne sala ku a ma ngo hana ne. Kɔ a ɔ do wi usu nu zele ɔ, ne a tɔ we ne de nza. Ne nde fala κε wele a do zele 'dangba, kɔ mɔ zɔ a, nde saka gā tɛ a 'bɔ bina. Ka go'do a ma si kɔ fɔfɔ, ne gā ne a sala ku a iko.

Mbe ma yolo 'bɔ kɔ 'dā li dānɔ. Fala κε li dɔ de ɔ, ne mɔ te bā fili do nɔ ma pii ɔ, tabi nzanggo, tabi dāɔ koni (gbɔlɔgbɔtɔ), tabi dāɔ 'bete (guge).

Nε nde mɔ κε ma hā zele 'dangba ni ma dele wena. Sa'de κε a mbulu 'bɔ mbulu ni, mɔ te kɔ we nyongɔ ma ɔ: mbulu kɔyɔ, mbulu ngbia, mbulu ngulu, tabi dua. Ne nde a mɔ kɔ we nyongɔ ma nde, ma wia na, wa gi ma do dia ne, tɔ ba te ne, tandala ɔ boe. Mɔ bā fili do nɔ 'bɔ kafe wa gi ma dia ɔ ni, ma fanga ɔ, ma lakpatakpa, ne mɔ te kɔ we nɔ ma pii ɔ.

Bɔa ne, 'dangba κε ma de wele we duzu dea to. Fala κε mɔ ne we ba dī tole de ngo, ne mɔ te he mɔ hia ɔ. We κε mbe ɔ, ne bī fi tɛ ε kɔ kala zā mɔ, ne nde a ki ni a o'dangbanɔ wa kúnú mɔ kúnù ɔ. Ki ni ma we nyongomɔ ɔ. Mbe yolo 'bɔ kɔ gomɔ te fɔ, tabi owino κε wa de makala (mbitɔ) wena ni.

Wa fe fio 'dangba wena yolo ngo ba dī tole, tabi kimili tia te, tabi ba mɔ we da ma de ngo ngbɛɛ. Tole saki, tole vɛ κε le ba ma ni, ma do angge wena we 'dangba. Tabi ne bi bolo, ne wa ma ti gulu mɔ, tabi wa ze ti gulu mɔ do makɔfi, ne mbe ɔ, ne ma de mɔ do ti. Mbe menɔ ma wia we hā 'bɔ 'dangba hā mɔ a: zā sabele, ma nù lua toa, de fiziki, ze bale, gbɔtɔ ngumbe, dama fafaɛ, ni do ni.

- b) Ne nde takɔ wele kpasa te zele 'dangba, ma wia na, omunganga wa gba a. Kɔ fala κε wa tɔ hā mɔ na, mɔ bɛ mɔ, ne mɔ de olo nu mbula 'da wa, we κε wa a wi sɔ. Mɔ de mbula 'da wa ɔ, ne mɔ kpa fia we 'da wa do fala ngamɔ.

Fala κε wa gba mɔ we duzu 'dangba κε mɔ kpa ma kɔ nyongomɔ, ma wia te 'bɔ na, mɔ bɛ nyongomenɔ κε wa tolɔ li ne hā mɔ ni. Kɔ fala κε wa gba mɔ we duzu 'dangba κε ma dea mɔ do fala dea tonɔ, ma wia te me 'bɔ na, mɔ zimi te mɔ te dea tonɔ omunganga wa ga mɔ te ne.

Mbe te me 'bɔ, le owele, le zimi te le te zele wena, kɔ dungu, ne ma kpa le ngɔsɔdɔsɔ iko de. Ne ombe ni ɔ. Wa de kili kili te wa ɔ, ma κε wa fe dati a kɔ tui 'da wa.

Nε nde a zele 'dangba ngboo, ma e ina ngbaka ɔ, ndoti ne a wa gba mɔ, se ne ma e de. Gene kɔ mɔ nɔ fā ina, kālīa, gbozɔkongga, de, tabi wa a oina kpi kpi te ti gulu mɔ, ne nde a ki ni we takɔ ma mbɔkɔ ma iko. Zele 'dangba e se we duzu ki ni ɔ. Dɔ wele ɔkɔlɔ mɔ ɔ.

'Dikólò (zélé 'dikólò)

- a) 'Dikólò a zele zu wi. Ma ma ngo zele mɔ ia, ya ma la ngo gba zele zu do ngo. Ma ɔ ne κε zu mɔ ne fū do'do ni. Kpo kpo ma ni, te mɔ de 'bɔ gɛ te ne wena. Mɔ dungu fai de κε zā we ge iko. Mɔ kpo fele tulu zu mɔ bela, ya ma de to ɔ.
- b) Ina 'dikólò ma ké : wa gbɛle te làkà, do te mbò'bó, do te fo, ne wa dɔlɔ nwá yàkàndi, ne wa 'bala ma vɛ do gbonggo.

Nε wa ba 'bɔ gbali kpenemɔ, ne wa fi li we. Ne wi zele ne, a ne, ne a ɔ te ti nyanga zubu i. Kɔ do fala κε wa zɔ na, gbali kpenemɔ ni fila ia, ne wa ba gbonggo wa 'bala sɔ ni, ne wa do ma de ngo zu a. Ya me ni a a ɔa do talaka, ne wa ba gbali kpenemɔ ni, ne wa fi ma 'dɔ ne. Ma nɔlɔ gbɔdɔgbɔdɔ gbaa, ngo te ne gɛ, ne wa ma ngo so gbonggo ni de zu a.

'Dó'dó

- a) Mè 'bò a zèlè mó obe. Ma ndo dè a gbaa, nè ti mili zu a a do obe tale lisisi ɔ nè zòlo ni. Nè 'do nè, nè ma hana vè, nè ma dè do dani, nè ma kombo zā zu a kor kor. Mbe 'bò gò, nè kaka nè si zu a, nè zu a gba tɛ nè, tabi tē a ba 'bò we. A dungu, nde a fo tē a gò. Kò mò hɔ tɛ zu a, nde a ma kíēē, nè a he wena.
- b) Nè nde takò be dungu a dia, ma wia na, mò kèlè zu a do to toe, nè mò kpolo li nè vè, nè mò fòlo li nè do sa'boni. 'Do nè, nè mò dè nwá òkā, nè mò 'bala, nè mò kpili dè li nè. Ma gbenzè a, sè nè ma gbèa obe dɔkɔnɔ de.
- Tabi mò dè 'bò ndi go'do yangga (mbito go'do yangga), nè mò lingi do li nè, tabi mò zanga 'bò putulu do fila nɔ, nè mò kò li nè.
- Tabi mò fa 'bò taramisine, fila kè do fèa kè, klolafenikòlè, nè mò yaka dè li nè, we takò ma gbè odòkò nè.
- Ma dè be, nde a òkò tɛ nè wena gbaa, kò fala kè mò kèlè zu a, kò mò dè omenɔ ni vè do wala olo nè, nè mò ka sè mò, nde a ma ngo gā do dia nè, nè a dè yangga, nè a dè sa do ongbaa a. Nè nde fala kè ma dèa zu boko be, nde fo fala do kè a ba tole bina, gbaa na ma ia, sè nè a ma ngo ba tole de.

'Dú'dúmánggà

- a) Mò ba fili do gò mò nyanga wi 'da ngba mò fai, nde a 'da kala do kè mò ba 'du'dumangga gò. Nè nde wele kè ma nyanga a boe ni, nè mò ba sè tɛ mè 'bò. Kò wele kè ma nyanga a bina, nde a mò kpa tɛ mè 'bò gò.
- Ma ma ngo le mò gbàà, kò mò e nyanga mò ngo gbālā ta, nè mò dɔngbò be sī be sī nè mò dɔngbò, nde a fo dani fala ma zèlè do ma ni bina. Ma ɔ kpasaa ɔ nè kè ma du dufa ni, nde mò kpo bina. Kò ma ma ngo be wá tē ε nza, nè nu nè ɔ nè nu ngusu ni. Mò lengge na, mè a ngusu, kò mò nè fo nu nè, nde a kò nè mò ɔ fèa kpèsèè, ma ama vwi vwi ɔ nè hēa mò ni.
- Ma kò ngbè e do gɔnɔ wala gò. Mò gɔnɔ wala gbaa, kò mò hɔ le genè ia, mò dungu nù be sī, kò mò nè kulu ngo, tabi mò nè we i ini, tabi we sō sōa, nè mò nè zāa.
- b) Nè nde ina nè a gbālā 'bete. Wa fi li we, ma ɔ gbaa, kò ma nè beke nè, nè mò ba dè nza, nè mò e nyanga mò dè ngo nè, nè ba we kè le li nè nzii.

Fìlélè

- a) Fìlélè mè a odòkò ti ndala tɛ wele. Wa hā 'bò zèlè bò hā wele hā. Nè kpo kpo wa kpo ni, wa lɔ 'bò li wi lɔa.
- Wa hē 'do kō mò, tabi 'do nyanga mò, tabi wa kpo tɛ mò kpi'disi kpi'disi. Wena a kè mò nè nɔ li gba tua wese ia, kò mò nè dungu nù, nè wa hɔ vè.
- Nè nde ngo gili zèlèno kè wa hā hā owele ni ma dèlè wena.
- b) Nè nde do fala kè mò ī na, ofilèlèno wa hā ngamò hā ε wena, tabi mò nè be nɔ be sī, nde a tɛ mò kpua vè ia nde, ma wia na, mò fa nwá papaye, kè ma kula ia ni, do nwá kafe, mò gi ma vè, kò ma gbala, nè mò so dè tɛ mò.
- Nè mò 'bili 'bò fèlè nduku, nè mò gi 'bò ma. Kò ma nè gbala nè ni, nè mò do nù. Kò ma nè gē nè, nè mò so dè tɛ mò.
- Do nwá beke, mò gi 'bò, nè mò dè na mè ni.

Fútàlà (futar)

- a) Mè wena a zèlè mó lè okpasa wi. Ma dè wena a gbālā zu kō wi, tabi ngo nga wili kō, tabi ngo gale. Ma ndo mò gbaa, nè gbālā zu kō mò dè wálá wàlà wálá, ni gbaa tū bɔa tabi tale, nè zā nè ma ngo ama vóí vóí. Mò si tɔa, nde yala bina. Ma ī ti zèlè wele wena. Nu nè ɔ kpasaa ɔ nè ngusu ni.

Me a zele ke owi senemo wa lo do ngba wa. Fala a zo na, ngba a a do ga fo, tabi a do kpale wena ni, ma di na, 'da sila ba a, ne a lo ngba a do zele na ni na, da de ko a wa mo go, da de ko a ho fo go. Gbaa, ha mbe mo go, ne mo olo a 'danga ve, we ke fo fala do ke a 'be te dugbu bina. Fo fala do ke a ho 'do li bina. Fala ke a do ga be ti a bina, ne mbe mo go, ne a oko ve te ke 'da wo.

Ne nde futar me a zele mo owi tu (tunumo). We ke mbe go, ne wi de zele ne ni a ne tu ma, ne a na, wa 'dene gbala zu ko mo, we ke wa zaa koni 'da mo safo i, nde ma ba wena, tabi wa zaa nzoe 'da mo, tabi fila kafe 'da mo, ma ke wa dea do mo ni.

- b) Tako futar ma e zu ko mo, ma wia na, mo gbele te dolo, tabi nwa lio, tabi nwa bakakpangba, ne mo enze do ma. Ko fala ke ma ko mo koa, ne mo ka se mo, nde ma fumbu iko. Ko ma ko mo go, se ne ma de ma, ne wa gomo ma de. Ko fala ke wa gomo ia, ne li dani ne te talaka tasi, ne no te mo ma ngo si do li ne zongee gbaa, nde me ni, mo te ko no olo ne ko tu do ko tu, se a ma mbaka. Wa kpili, se ne mo si mbe be taa, ne mo o dia yala de.

Wa to 'bo na, futala de zu ko mo, ne mo gi nwa zima, ne mo enze ne. Ne mo yulu 'bo zu ko mo ko fo wala ke wa to do konino ni, ne mo yengge ne.

Mo 'bi 'bo malala, ne mo 'bili nu ne, ne mo yulu zu ko mo ko ne, ne mo yengge 'bo ne.

Ga'bomò (nzumu, selengo)

- a) Ga'bomò me a sa'de ke a kpa ko za le owele ve, do osa'deno ve. Ne nde fala ke ma ndo te de te li sila mo nga ia, nde wo te nyongomo ba mo go. Wo me ge a ba mo ge, ko mo ne nyongo mo be si, ne nde za mo hana ia, ne mo zi zaa, ne mo da ko mo te nyongo mo iko. Ne nde ma ko ngbe e do onga nyongomo wena wena go. Nyongomeno ke ma wia te ha ngamo li sila mo, ne ma na wi ke zele li sila a ni a be, ma ke:nda'ba, ndala sa'de, o'buwa, kpannga, mangge (tolo ne tabi fila ne), 'do ngbe do 'do ngbe afa sabinda wena, kanga. Me a zele kpo, ma de mo ia, mbe go ko mo ne no do bula kpo, ko fala ke mo nza do wele ne ia, ne mo ngbuku se ala gbaa na, mo ala nde. Ngbako ha 'bo zele ga'bomo li sila wi ha. Ki ni kafi te ne bina.

Ga'bomo de 'bo li sila wi wena we duzu nga dea to, tabi gomo te fo, tabi yu yu, tabi gala li.

- b) We de zele ga'bomo, ne wa wia we de ne :

- Wi ke wa gba ina ne 'do ko a gba ni, ne a ba kutu ne (fu ina ne), ne a ba fila no, ne do sanga titole belee, ne a l'bo ma ngo sila mo ve, ne a tufu sa nu , ne a ma ngo holo do ma. Fala ke a holo ma ia, ne a be 'bo ina ke na, wese ge, ne wa enze do ma ni, tabi nwa kasia, wa to ma, ne wa enze do ma.
- Tabi nwa fea toko, wa gi ma, ne wa lombo ngo za a, ne wa enze 'bo.
- Tabi nwa sinawolo, wa to, ne wa enze 'bo do ma.
- Tabi mo gbele te se, ne mo a li do, ne mo no ma.
- Mo gbele 'bo katagu, ne mo a li do, ne mo no 'bo ma.
- Tabi mo dolo nzo'di nwa tandagusi, ne mo lingi, ne mo fi 'do, ne mo no 'bo ma. Do sambea nwa, mo 'bala 'bo ma, ne mo no do do.

Ko fala ke mo i na, me ke e nyongo ma, nde ga'bomo ha ngamo ha e wena ni, ne mo te nyongo ma we sape li wi go, tabi we duzu we ma ba mo i go. Mo fa na, e nyongo wena a sanggo yiki tabi dambu.

Ma wia na, mo zimi kili te mo we duzu ga'bomo, we ke ma gbe 'bo wele gbea. Wa no 'bo petrole premier qualité we duzu ga'bomo, ne nde wa no ma do papa.

Ina ke wa sa 'bo li ne ni me a : gbazembe; gbala koni; marko.

Gàlèngbá (zélé gàlèngbá, ngèlèngbá, yákámò)

a) Galengba a zele kpo ma de wele tele te ne o ne bo ni. We ke ma ndo yaka a ia, ne a he mo do ga zuma nganda wena. Ne do wele weno ni, ya mbe go, ya ne zele li ne do dia ne go. We ke me a zele hi mo, a zo owele tabi osa'de dele wena. Mbe go, ne a he mo na: "Hooo!! Bili 'daa ba ngbia, bili 'daa ba dengbe...!!"

Owino ke a wia te bi bolo do wa ni, ya ne zo wa go, ne a ze za bui de gbali ne ge iko.

Ma ma ngo de a ni, ne ma wia na, osda te wi wili wa o ngo a dele. Ni go, ha a kulu ngo kpo, ne a pi te a zamò. Ha do fala ke a lia zamò ia, ne mbe go, ne a yu gbaa. Gene ko me a te, nde a ma dumu a go. Nyaka ba 'bo a nde, nde a te go, ha te a de se 'bo dani go. Ne mbe go, ne a kpa me ke owele wa we te kpa ma mbamba go ni.

Le wia mbe te sa li mili zu sa'de a zamò ge, wa sa li a na, maduku. Me a sa'de, gene ko a fe nde, wele we te ho ngo wolo a go, gbaa na, a mbulu, ne mili zu a 'bana de fala ni, ne wi zele galengba wia te ne gbaa, ne a ho ngo a. Me a ma ngo yu de te zamò i ni, ya a yu iko go. Hi mo do a boe, ne hi mo ni a kpe dati a (tabi seto?).

Ma de wele, ne ma o ne bo ni. We ke a wele owe mbamba, ne a yu we pi te a zamò. A he mo nganda wena, ne a ma ngo ga do zuma ne. Ne nde zuma ne a ke ma ho de li a ni, tabi seto be ha a ni, ne a ga iko. Tabi a gele nu, ne a ga te me 'bo do tele te ke ma wia do a ni

Fala ke owele wa delè ngo a go, ne a pi te a zamò. Ne nde fala ke ma ndo de a ia, ko wese 'bana be ngo be si (16h tabi 17h), ne te a ma ngo tana yili yili, a 'ba nu a. Ko ma ne ho 18h tabi 19h, ngba soe le toa 'da a nyele wena, ha a ma ngo he mo ia, ne ne zele gele a ve.

Wi ne a zo omo dele wena. Meno a zo ma ni, ogele wele ne le ge wa zo go.

Wa toa 'bo gulu ne na, yakamo ma yolo ko himo (seto). Mbe go, ne mo yengge zamò, ne mo le ko 'da hi mo ni. Mbe go ne mo kpa ma gulu gila. Ma ke, do fala ke mo ne ho le nga, ko wese ne ge ma ni, ne himo ni te, ne a ma ngo ka'da ko a ha mo. Ne nde ne, ogele wino, ne zo a go. Ne wi zele ni a ma ngo ga ozuma, tabi a he mo nganda wena, ne a bi nganda wena. Ko fala ke wa 'be a nganda go, ne a le zamò.)

b) Ne nde do fala ke ma ma ngo de wi ne na me ni, ne wa o ngo a dele. Ne mbe meno wa de ma ni ma ke:

- Wa do sala kola, ne wa lingi de nu zo a.
- Wa no tumbaco, ne wa a ze ne de nu zo a.
- Wa lingi 'bo nwa gbanyama de te a ve. Tabi kpo kpo mili zu wi zele, ne wa zu'du ma, wa do, ne wa ko nu zo a.
- Wa de omeno ni, tako ma unu te a nde, ko fala ke hi mo ni ne kolo do a, ne fala te ne unu a, ne a ngbo te a de 'do.
- Fala ke wa de omeno ni ve, ko a o yala, nde a hi mo ni yu te me 'bo ia, ne ngo te a ge te ga ozumano, tabi de omeno mbamba.

Le zoa na, me a zele ma ba wena wele ke a lengge do sambala ngboo go.

Ha do ngba soe ma ma ngo de do a ni, ma wia na, wa te ka mo de te a iko go. Wa do sala kola, tabi wa no tumbaco ne ke le to de ni. Tabi wa ba a, ne wa fi a ko toa ngbaka zu a kpo, ne wa a tandala li we, ne ze we ni kpe de 'da a, ne a bi se ni gbaa, ne ma gonò a do yala.

Wa toa 'bo na, fala ke ma ndo yaka wele de gbali ne nde, ne ne de nwa kalo, ma tala te wele wena, ne wa sa 'bo li ne na "Do nu zambele". Nwa ni, wa lingi do te a ve, ne a bi se ki'bili ki'bili gbaa, ko fala ke ma gonò a do yala ia, ne a o ni faii, ko a ne tunu ne, ya yakamo 'da a ia. Me a nganda ina yakamo.

Gànggá

- a) Gànggá mɛ a zɛɛ kɛ ma nganda wena, wɛ kɛ 'da kala do kɛ ma gbɛ wele go. Ma ma ngo le mɔ do kuti nɛ gbàà, nɛ tɛ mɔ dɛ gɛ tɛ nɛ wena do gɛa wese. Mɔ ɔ dɛ kɛ zā wɛ gɛ iko. Ma wia na, wa dā nu wɛ dɛ tɛ mɔ wena, nɛ mɔ ɔ dɛ kɛ zā wɛ gɛ gbaa, nɛ fala sa. Kɔ ma ma ngo be wá tē ɛ nza ngboo na, mɛ sɛ gangga niɛ, kɔ mɔ ama, nde hi mɔ ndɔkpo go. Ngu'du mɔ le zar zar zar, ɔ nɛ kɛ 'bɛlɛ mɔ du dumu ni dɛ kpo tɛ nɛ ni. Ma ɔkɔlɔ 'bɔ mɔ, nɛ mɔ ma ngo kɔ'do 'bɔ, nde a kɔ'da nɛ ngo nga go. Wɛ nɛ kɔ'do, kɔ a nɛ tufu sã nu a, nde ma fɛnga zur. A ɔ nù, nde ma ba wɛ ngboo go. A kulu ngo wɛ nɛ wɛ i ini, nɛ a bili dɛ ngo sila go'bɛɛ, wɛ kɛ ti gbālã ngu'du a ɔ nɛ kɛ wa yulu 'bɛlɛ mɔ ni. Nɛ nde a mɛ a zɛɛ ma yolo kɔ wi tū. Nɛ mbe 'bɔ osa'de kɔ zā lɛ gɛ wa sa li wa na "amibe" wa hã 'bɔ zɛɛ gangga hã a. Ma e ina lopitalo, tabi ina ngbaka.
- b) Nɛ nde kɛ 'da ina ngbaka, takɔ mɔ kpasa, ma wia na, wa fa wi kɛ wa ī ti dɛ ma do wala olo nɛ, sɛ nɛ a dɛ ma de. Wɛ kɛ, fala hɔlɔ ma, ma do angge wena. Fala ma gbini, nde 'da kala 'bɔ do kɛ wi nɛ fe go. Tabi ma hã ngamɔ hã a gbaa, sɛ nɛ a kpa ngawi tɛ ma de. Nɛ nde ina nɛ dɛɛ wena. Lɛ wia tɛ tɔlɔ mbe li ma ɔ nɛ kɛ gɛ: kɔ'bɔ kɛ'dɛ, kãli wɛ, do ua sangbala, fila papaye, butu kɛnzɛ li wala... Kɔ fala kɛ wi dɛ ina ni a tɛ hɔlɔ ma gɛɔ gɛɔ gɛɔ gbaa, kɔ ngba soe kɛ ma nɛ tɛ do ma ni, nɛ do tūi ni, nɛ mɔ zɔ ɔ nɛ kɛ a nɛ e sila a nù ia ni, ma nganda do a né. Kɔ fala kɛ ma nɛ tɛ wá do'do ni, nɛ a ma ngo hɔlɔ nɛ, wɛ takɔ a kpo ma. Kɔ fala a ī na, ma kpɔa ia, kɔ a ma ngo nyɔngɔ mbe be mɔ, nɛ a tɛ nyɔngɔ omɛnɔ kɛ na a wè tɛ nyɔngɔ ma go ni go, sabinda tabi li. Kɔ fala kɛ a kɔ wɛ nɔ li nde, nɛ ma wia na, a nɔ ma do ina wa fa hã a ni. A wia tɛ nɔ mbe tati a fɛa li dɔ, nde a tɛ nɔ la li ngele go gbaa 'bɔ do 'da ngba soe kɛ na a nɛ gbɛɛ do ti nyanga a ni, sɛ nɛ a ma ngo nyɔngɔ wá omɛnɔ ni de. Kɔ fala kɛ wi ina ngbaka wɛ dɛ ma bina, nɛ wa la do a dɔ nu tɔa lopitalo. I mɔ ni, omunganga wa zɔ sɛ sã nu a, do 'dɔɛ, tabi do tɔkɛ 'da a. Wa tā ti gbali a, nɛ wa zɔ 'bɔ ma. Kɔ ma wɛ na, wa hã tɔnga hã a nde, nɛ wa hã, tabi gbālã ina... sɛ nɛ a kpa ngawi de.

Gɛɛ tɛ wi

- a) Ngo gili gɛɛ tɛ wi ma dɛɛ wena. Wɛ kɛ mbe go, nɛ osa'de, ɔ nɛ obe koe, tabi ogɔlɔ, tabi ombémbé, tabi gbabilindi, wa to mɔ, nɛ ma di na, tɛ mɔ dɛ gɛ zɛɛ. Nɛ mɔ ɔ dɛ kɛ zā wɛ gbaa, nɛ fala sa, nɛ ma na, mɔ nɛ nu tɔa ina, takɔ mɔ nɔ gbālã ina, tabi mɔ kpa tɔnga, tabi wa kɔ pomade ngo kɛ ma hɛ hɛa ni. Tabi fala kɛ wi mɔ mɔ gele fala, kɔ a fia, nde mɔ tɛ zèlè wɛ nɛ go, nɛ gbale nɛ si ngo mɔ, nɛ tɛ mɔ dɛ gɛ fai do gɛ 'da wese, nde a mɔ do zɛɛ bina. Mɔ dungu, ya mɔ fo tɛ mɔ go. Tili yɛnggɛ dɛ zamɔ ba li mɔ wena, gbaa kɔ fala kɛ mɔ zɛɛ to fio wi na 'da mɔ ni, sɛ nɛ gɛɛ tɛ wi la de. Mbe 'bɔ go, nɛ gba kolo ma mɔ zamɔ do gbālã mülú gbaa, kɔ mɔ si 'bɔ, nɛ tɛ mɔ dɛ 'bɔ gɛ zɛɛ. Mbe 'bɔ a kɛ wi 'da mɔ fia ia, nɛ mɔ dungu do lingga mɔ fai ni. Ma kɛ gɛ 'da wese fai, nɛ tɛ mɔ gɛ, nde mɔ dungu pii do mili kã. Ki ni ma na, owincɔ 'da Gale wa tɛ wɛ dungu do mɔ gɛ 'da wese do gɛ 'da wese, wɛ dɛ sambela do mɔ. Kɔ wa dɛ ni fai, nɛ mɔ zɔ na, mbe go nɛ gɛ tɛ wi 'da mɔ ma e fai.

Gí tɛ wi (gbɛngɛ mɔ)

- a) Gí tɛ wi mɛ a zɛɛ go. Ma dɛ mɔ, nde a 'da kala go, ya ma i ia. Ma dɛ wele wena wɛ duzu nganda dɛa to, tabi wà mɔ, gɔmɔ tɛ fɔ, fi wɛ tɛ fɔ, gɔnɔ wala do li tua wese, nyɔngɔ bawɛ ka, bi bolo, tabi zā kɔ, yu yu.

Ne nde a mbe 'bɔ ɔ, ne mɔ dungu de ti gɛlɛ iko, ne te mɔ ma ngo gi ma we ge nde? We ke tɔke 'da mɔ ma anga wena, tabi mɔ nɔ bawe kafe, tabi gba li dɔ ngbako, tabi ma kpa gā dani, ni do ni...

b) Ne nde ina ne kpo le i ti ne, me a gɛa li, tabi dungu ti gɛlɛ, tabi mɔ folo te mɔ do gɛa li.

Gili (mɔ zɔ Békpanà)

Gɔ́áí

a) Me a sa'de ɔ ne tɔɔfe ni. Ne nde a gā ɔ, a ɔ be sī.

Ne nde le zɔ na, me a sa'de a kpa te le wele vɛ. Kɔ do ngba soe ke a ma ngo nyɔngo gbali mɔ ia, ne li mɔ fele ga'di ga'di, ne ma hɛ vɛ. Li mɔ de ngor ngor.

Me 'bɔ a osa'de le sa li wa na "filele".

b) Ina gɔali dele wena, ya me a oyia mɔ iko. Le kpa te de na, fala ke gɔali ma ngo nyɔngo li mɔ nde, ne mɔ fa nwá matungulu, nwá ɛlɛ kɔ ndio. Tabi mɔ de sa nu mɔ, ne mɔ kɔ ngo tū gbali mɔ. Tabi mɔ a li ínì ngo gba li mɔ. Tabi mɔ ko 'bɔ bū gbali mɔ...

Gomowi ('bili wi; dani wana)

a) Me a dani olo kɔ wi tu. Ma ma ngo le mɔ gbàà, ne te mɔ de gɛ zɔɛ. Tabi mbe ɔ, ne mɔ ma ngo de to, ne dungu gbaa, ne fala ne ni ma de ngbɛ ne, ɔ ne ke wa lua mɔ do kili ta ni. Nde ma ma ngo zele ne, ne ma ama vwi vwi vwi, ne ngo fala ne ma ba we wena. Mbe ɔ nde wa 'bili mɔ li dani ne bɔa tabi tale... ma wia te me 'bɔ na, ma mba se vɛ ya zele mɔ. Kɔ mbe ɔ, ne wa gu 'bɔ ndala li ne, na dī wa i na, me a zele dani ɔ. Kɔ ma ɔ gbaa, kɔ li ne mbulu nde, ne a fe.

b) Ina ne dele wena. Ne nde wi ke a de zele olo kɔ wi tū dea ni, se ne a de ma de. Wele mbamba dé ma ɔ. Wa tamba ma tamba, se ne wa i fala ne de.

Mbe ɔ, kɔ wi ke a de se zele ni a te, kɔ a ne 'bana nduu, nde a i fala dani ti ndala te mɔ ni ia. Ne a he mɔ kpú kpú kpú, ne a na: "Ke wa dea do mɔ vɛ ge a ni nde?"

Ne a te, ne a ma ngo e kɔ a te ne, a hɔɔ ma tati a do fila nɔ do 'bulu, nde wa sa li 'bulu ne na, 'bulu dani. A dɔɔ, ne a gulu ma, ne a to ma ngbɛtɛ ngbɛtɛ. Ne wa gi ma do kuli kɔla, ne mɔ nyɔngo. Kɔ fala ke ma kpa li we mɔe nde, ne mɔ dī.

Ne ke we enze do ma ni, me a nwá bate. Wa dɔɔ, ne wa to ma vɛ, ne wa enze do ngo fala ne ni. Do nwá gbanzinga mba te, ne ke 'da a do za wi olo ne me a kángà, do dɛ (afe te ke).

Wa wia te gbɛle ti nyanga wi ne se.

Gùlù (zélé gùlù)

a) Me a zele kolo, ma de wele fai si te gogo wa. Ne nde fala ke mɔ do mɔ sukpu do 'do gogo mɔ bina, nde a dɔ zɔ ne wa ya ki ni. Gene kɔ mɔ ɔ 'bɔ do mɔ sukpu do 'do gogo mɔ boe, ne ma de se te me mɔ fai.

Ne nde ma ndo le mɔ gbàà, ne 'do gogo mɔ ma hɛ be hɛa. 'Bangga mɔ hɛ 'bɔ, ne mɔ si tɔa, ya mɔ ɔ yala ɔ. Mɔ bi do tū ge gbaa sa fala. Mɔ ne nyɔngo mɔ, ya ma wé ɔ, ma si do mā.

b) Ma wia na, wa fa nwá kòkòlò, do nwá ndɛlɛ, do nwá kombo, do nwá sambe, do nyaka yakazuwi.

▪ Ke 'da nyaka yakazuwi ni, wa gbɛle ma de kɔ kolonggo, ne wa zī zō a.

▪ Ke 'da sambe 'bɔ ni; wa gbɛle liā ne de kɔ kolonggo, ne wa zī 'bɔ ma kɔ zala a.

▪ Ne nde a ke 'da nwá kokolo, do nwá kombo, do nwá ndɛlɛ, wa gi ma vɛ, kɔ ma ne gbala ne ni, ne wa a kɔ be mɔ, ɔ ne be kpana, ne wa e kali nu ne, ne wi zele 'bā nu a, ne a do de nu kali ni, ne a gbɔɔ dāā ne de kɔ gele a i. Kɔ fala ke mā ɔ kɔ ne boe nde, ne ma ma ngo hɔ de te kɔ li ina ni. A gulu ma do tutole, do midi, ne do gɛa wese. Kɔ a

de ni 'do tũ bɔa tabi tale, hã mbe go, ne mã ko ne ni ɔsɔ. Né ndé, mó dé mã 'dò ngbè
dò 'dò ngbè, nè má alá gògò mó wéná.

N.B: Ma wè na, wi ke a do zele gulu ni, a nyóngó lio go, do tɔlɔ ɛfɛ ka'dangga go.

Gbà'dángbà

- a) Gba'dangba me a sa'de ke a yengge fai do ko gbālā, a yolo do ko zā mɔ nga. Ma ke wa tɔ na: Gbà'dángbà me a sa'de zā wi. A fi tē a ko gbogbolo mɔ, ya fo fala na, mɔ dungu fio bana.

Ma ɔ te mɔ 'bɔ kpasaa ɔ ne ke 'da le owele. We ke le owele, le dungu gbaa, ko 'do mbe ngba soe kpo, ne le kulu ngo, ne le ne gene ko gele le nyele wena. Ma te me 'bɔ wala kpo do osa'denɔ ko zā le ge na me ni. Fala ke a ɔ ko zā mɔ nga gbaa, ne 'da fala kpo, ne a kulu ngo, ne a ma ngo yengge ne, a le ko gbālā te 'do mɔ ngɔr ngɔr, tabi zā ku mɔ, do ti gbālā ngu'du mɔ, do ko gbālā gele mɔ.

Mbe go, ne mɔ lengge na, me a gangga, nde a a zele mɔ 'do dɔa kɔ tũ go. Mbe go, ne a zele mɔ do tutole, ne ma ne la be sī, ne ngo te ne ma gē.

- b) Ne nde, we takɔ ngo tē a ma gē, ma wia na, fala ke a ma ngo zele mɔ, ne mɔ de sã nu mɔ, ne mɔ ko ngo ne, ne ma yaka a, ne ngo tē a gē, ne a ī na, ɛ yɔa wala yɔa, se ne a kpolo tē a de te olo a de.

Wa tɔ 'bɔ na, fala ke mɔ ī na, gba'dangba nyongɔ zā ɛ wena, ne mɔ ɛlɛ afe te makunggu (maziɛ), ne mɔ gbɛle ti ngu'du ne, ne mɔ a 'do li. Ma ɔ, hã ma nyongɔ, ne mɔ tekpe ma.

Ne nde ma wia na, mɔ a ma ko be alu pɔpi kpo, we ke 'da kala do ke ma gbɛ wele go.

Bɔa ne, ma wia 'bɔ na, mɔ 'bala nwá doe de 'do dɔ. Ma ɔ, ko ma nyongɔ, ne mɔ nɔ ma.

Ne nde gba'dangba de mɔ, nde wa gba mɔ gba go. (We ke me a hernie go. Hernie a 'dangba.)

Gbàkòakà'dànggà

- a) Zele gbakɔaka'dangga a zele ma dè go. We ke, ma ba mɔ ia, ya fo fala na mɔ dungu fio bina. Mɔ ama te ne do dia ne go, li sila mɔ a kɔkɔkɔ. Mɔ dungu 'bɔ do go'do mɔ, ya ma wé go. Li sila mɔ a vwùkpùù. Zā mɔ hana te ne 'bɔ wena.

Ko mɔ kpà ngbongbo wi ina ne, ko a de go, ko mɔ ɔ do ma gbaa, ko ma zīlī, hã ma hɔa li sila mɔ, do nu kunu mɔ ia, ya mɔ a fio.

- b) Ina ne a liā gbanzuko. Wa gbɛle ma, ne wa 'bi fila papae, wa fo gbālā ko zā ne vɛ, ne wa mba, ne wa enze do ma.

Wa a 'bɔ zā wi ne do nyaka lundu. Wa gbɛle de 'do li, ma ɔ, ko ma nyongɔ, ne wa a do zā a.

Wa to 'bɔ nwá sinawolo vɛ, ne wa ko fila nɔ ngo zā a, ne wa enze do ma.

Gbàlítókò

- a) Me a 'dã zele, we ke ma ma ngo le wi ne simili simili, ko mɔ ne ka mɔ, ne nde 'do nyanga a ma ngo hē ma, ne li a hē 'bɔ kukpaa, ne zā a hana kili kili, do kɔ a vɛ.

Ke dati gbàà ni, a yengge mbe de zamɔ i, ne a nɔ mbe bula dɔ gbaa, ko fala ke ma ye'be do a, ne nde fo 'bɔ fala na, a yengge zamɔ, tabi a hɔ 'bɔ 'do li bina. A dungu de kpo fala ge iko. Fala ke mɔ zo wi ne, nde mɔ kɔ go, 'bako wia te ba mɔ.

- b) 'Bali mɔ kpo, me a zele ke ma é lopitalo go, tati a ina ngbaka. Gene ko mɔ wia te ɔ lopitalo gbaa zeke do zeke, ko mbe go, ne fio kpa mɔ de di ni. Mbe go, ne omunganga wa zo gbaa, ne wa ī na, mɔ kpásá se go, ne wa tɔ hã owino ke zā mɔ ni na, wa ba mɔ, hã wa la fala 'da wi ina ngbaka.

Mbe 'bɔ go, ko do ngba soe ke mɔ a ngo dele zele te lopitalo mɔ ni, nde wi ina ngbaka te fa zu nwá ina ne do usu ne, ne a tombo ma 'dɔkɔlɔ mɔ te lopitalo i. Ko fala ke omunganga wa tɔ ni, ne ne te làkàlà nu wa go. Fala ke ne ne 'da wi ina ngbaka ngboo, ke

a ĩ ti ina ne do wala olo ne ni, ko ma te na a fe go, ne a kpasasε, ko ni go, se ne a fe ta me 'bo de.

Ko fala ke ma e, ne mo te nyongo tō go, tabi no go.. Ma wia na, wa gi mo hā mo do kpā tō tabi gbenezekεle (mɔkpakpa).Ne nde a sa'de ke a mbulu 'bo mbulu ni, ya a nyongo go, tolo koyo 'bo go. Mo mó a fai a sa'de ke a ku kula ni, se ne a nyongo de.

Ne nde fala ke mo kpa ngawi te zεle ni ia nde, ma wia na, wi de zεle ni, a gbεle ti nyanga mo, se ne mo ĩ ti gono wala, tabi ne 'do li, tabi we de onganda to de. Ne nde do fala gbεle ti nyanga mo, ma wia na, wi de zεle ni a fa oliā te ngo gili ne kpi kpi, do ua sangbala (ua kpana), do oli nwá nyongomεno ke ma bēa zi a te ngba soe zεle ni. A fa ma vē, ne a mba li ne vē ko kpana kpo, ne a gi ma, ne wi zεle ni a nyongo. Ne a ba ua sangbala ni, ne a gbεle do ti nyanga a, ne a da ma zamō ndūu.

Gbàńńé (biligi)

a) Ma a zεle ke ma gbini ngu'du obe. Wa ama te ne ngongo. Dati ke ma ndo de a ni, ne tē a ba we wena. A he 'bo te ne wena. Ko 'do ne la be kō tū sī, ne ngu'du a ma ma ngo gbini ne. A ne ama ne, ne ngu'du a bindi de ko ne mē'duu mē'duu. Ne nde mε a zεle 'da kala do ke ma gbε obe go.

b) Ne nde we takō ngo te ne gē dō, ma wia na, wa fa wi ke a ĩ ti ina ne do wala olo ne, ne a ma ngo holo ne.

Wa gbini nwá kpo zamō ge, wa sa li ne na "Ndàgì". Nwá ne o sεkeke ni. Wa 'bala ma ko kpana tabi gōasa, ne wa a li ti ne, ne wi holo ma ma ngo holo ne. 'Da ne kala se go, ne ma gono be do yala. A o se yala ni gbaa, ko a ne tunu ne, nde a ma mboko ia.

Tabi a holo do fila no, do nwá ina ne wa sa li ne na dē. Li nwá ne ma yola ni. Ko fala ke a holo ma vē ia, ne a ē sanga nwá ne ni sεkeke, ne a gbala nu ne, ne a kpo ngu'du be, ne a 'be nu ne, ne a ma ngo holo ma.

Ne nde a nganda ina gbanoε mε a a ndagi. Ma nea ngo gele kinó ni vē.

Zεle gbanoε de be, ne nde fo fala do ke a ama bele bina, tati a hia kōa tū sa fala. Ko fala ke wi ina e kō a te ne, ko ma la mbe tū boa tabi tale ia, ne mo zo na, a ma ngo ama mbe bele, tabi a de mbe sa, a momo mamu, ne mo ĩ na, ina kpa li we mo ε ia.

Gbàngánzá (gbakanza)

a) Mbe 'bo wena a zεle mó obe. Nde ma ba wa wena do zolo sabelε. Fala ke ma te 'da le ia, ne mo zo na, obeno wa fe te ne wena. Ma ma ngo le be 'da mo ia, ne mo ka se mo, ne nde tē a ba we wena, ne li a fele ga'di ga'di, ne ko nu a fele 'bo ni.

Fala ke mo zo na, gbakanza tia 'da le ia, ko be 'da mo ma ngo bi ko zā a ia, tabi mo zo na, tē a ba we wena, ne mo te à zā a go. We ke mo a zā a ia, nde mo gbε a ia.

Ma ko ngbe do a zā wi go. We duzu ke mo a se zā a, ne nde fo fala do ke tala gbanganza ma ho nza tē a bina, ma si se vē ko zā a. Hā gene ko wa hā ina hā a gbaa, ya ma dé se to go, ndoti ne a ke be a ba tē a.

Mε a zεle kpo, ke ma do obeno do 'bako wena. Tua ke ma ho nza te be, ko mo zo ma gbaa, nde ma wè go. Ne mbe go, ne li be lo vē do nze'be, tati a nze'be gbanganza iko. A mε ge a ama ge, ne nde mo zo ndala tē a, ne ma o ne ke a ne fe di dō ge ni. We ke ma ndo le a gbaa, ne nyongomo nu a kpo a li iko.

Ko fala ke a o do be nu bele, nde a ama 'bo di bele naa a go. Ne bele naa hē 'bo gbaa, ne mbe go wa gomō ma, ne wa hunu kō hā a, nde a nó go. A nyóngó 'bo gato go, daa bō go... 'Bako wena do obeno te gbanganza.

b) Ko takō be 'da mo kpasas o dia, ma wia na, do ngba soe ke ma le a gbàà ni, ne mo te de ina do ti go, gbaa na, tala ne hōa nza tē a. Ne mo fa nwá yolo, ne mo 'bala ma o a gā, ne mo a li ti ne ko pεse sani. Ne mo ba sa'boni, ne mo folo tē a do ma, do yole ke mo 'bala ni.

Ombe wele wa tō 'bɔ na, fala ke gbakanza ba be 'da mɔ nde, ne mɔ hē bière, ne mɔ fɛle do tē a vē. Tabi fo mbili we oso do bière kɔ mɔ bina nde, ne mɔ fa gbalɪ dō (ngbako), ne mɔ fɛle do tē a, ne tē a fū se laka laka.

Kɔ mɔ fɔlɔ tē a ia nde, ne mɔ ba fila nɔ, ne mɔ zolo tē a vē kpa tē a, ne mɔ a 'bɔ mbe fila nɔe ni kɔ kele bɔa nu a, ne mɔ de nganda na, a nɔ ma. Mɔ de ni 'do tū bɔa we hɔ te tale ke, ne mɔ ka se mɔ, nde ma ma ngo ala nē. Kɔ fala ke ma ala ia, kɔ mɔ zɔ na, a fo tē a olo ne go gbaa, ne mɔ la do a nu tɔa ina, ne a kpa se mbe tɔnga, do gbālā ina, ɔ ne ke ma wia do omunganga ni.

Te 'da oyaa le, fala ke gbanganza ba be ia, ne wa zanga fila nù, ne wa lo'bolɔ do tē a vē, ne wa fi a nù de ngo kelekpa de li wese ge. Wa 'bala 'bɔ nwa yolo de 'do li, ne wa ma ngo so de tē a do zu a vē. Wa a 'bɔ fila nɔ nu a do papa, gulu ne na, fila nɔe ni ma gbɛ nga tálá menɔ kɔ zā mɔ ni.

Ne ke omunganga wa nea we hɔ ma, ne wa na, fala ke ma ba be, ne wa ne do a hā lo. I mɔ ni, wa hā se tɔnga, ne wa kɔ mɔ kɔ nu a olo li fila nɔe 'da oyaa le zi ni.

Ne nde me a zele, fala ke ma te 'da le, ne mbe go, obenɔ wa fe te ne wena.

Gbàtálè (á m̀)

a) Le ī go, tua ke me a zele ke ma ba wena a owuko. Mbe go, nde tē a zi vē a dia, kɔ a ne ko kpo, ne tē a ma a vē, ne wa ma ngo tō na, wa sua tala mɔ kɔ a tē a. Tua ke mɔ aka wi ne ia, ne a tō hā mɔ pii na, wa lua mi do gbatale, nde a sá li wi ne hā mɔ sa go.

Ne nde mbe go, ma yolo ngo tele te mɔ ɔinɔ kɔ tɔa ni. We ke mbe go, ne wa ma ngo mili tɔa, nde wa ge mɔ ɔinɔ ngo go fai, ne wa ili ne ia. Bɔa ne, mbe go nde, zeke do zeke a fɔlɔ tē a do auka iko, sa'boni bina, ne nde a de me ge to zā otala mɔ.

Tabi wà guba, di ni wɔkɔsɔ ke wa sa li ne na "aya" ni ma se boe. Okɔako, ogole, menɔ ni vē a tala mɔ. Tabi a wa ti kɔni, tabi a hoko kɔni, tabi a 'bēlē kɔni, menɔ ni vē, a lengge na, ma wè te hā ngamɔ hā ε do 'do fala ni go.

Ne nde mbe te 'bɔ go, nde mɔ fɔlɔ te mɔ de wena, mɔ kò ndi tabi nuli go, ne wi sene mɔ a de do mɔ, ne te ne kɔ tɔa ni vē ma a do tale. Ma a te wele ki, kɔ ma te è go, ne ma a te mbee ne, ne ma tɔlɔ 'da zu ne kɔ tɔa ni vē.

b) Gbatale ma kō wena a fā mɔ, ɔ ne gbozɔkōnggā, tabi kpolo li ngbia (me a nwà), tabi òkā, tabi mandangela, tabi kula, tabi putulu.

Ne nde ke 'da gbozɔkɔnga, wa gi ma, ne ma gbala, ne wi ne fɔlɔ do tē a vē. Ya me ni a dɔlɔ sɔ nwà òkā vē ia, ne a lingi ma, ne ma de do fū, ne a fɛle do li ne vē. Ma ngbenze wena, ne nde mɔ te de kili go.

Ne ke 'da mandangela, mɔ wɔnggo ma vē, ne mɔ zanga do kula, ne mɔ fɛle 'bɔ do te mɔ. Ne kpolo li ngbia, wa gi 'bɔ ma na me ni, ne ma gbala, ne mɔ fɔlɔ ma do te mɔ. Ne mɔ zanga putulu do fila nɔ, ne mɔ fɛle 'bɔ ma.

Kɔ fala ke mɔ de omɛnɔ ni vē, kɔ ma kò we ala ne go, ne mɔ ne wá nu tɔa ina, ne wa dumu mɔ do tɔnga, se ne ma e se de. Wa wia 'bɔ te de ma do līa tanda gusi (te'bonggo).

Gbàtáná

a) Me a zele ma de owele si te nyanga wa. Ma gba be liō liō. Ma de, ne mbe go, ne li dani ne gā wena, ɔ ne ke me a dani dugbu ni. Ngusunɔ wa longo de te li dani ne, se ne ma ē de.

b) Ina ne ke:

Fala ke mɔ yengge, kɔ mɔ kpa sa'da ta'be, ke wa nyɔngɔ kɔ ne ia ni, ne mɔ bá, mɔ hɔnɔ do li dani ne vē. Ne nde, dati de ni, ma wia na, mɔ fɔlɔ li ne sa. Mɔ nūlū li ne do ta nganda.

Mɔ de 'bɔ naa nda'ba ke ma a fila ni, mɔ 'dene ma vē, ne mɔ nā de li ne, ne mɔ enze do ma.

Gbàzélézù (gómsoe)

- a) Mè a zèlè ma yolo kò nǐ datì lè, tabì kò mbonggò zu lè, nè nde ma ì ti ba ngamò hǎ lè wena. Ma ndo dè mǎ, nè tɛ mǎ dè gē zɔɛɛ, nè gbali mǎ fele wánggá wángá, nè ma ndo zèlè nè, ɔ nè kè zu mǎ nè fū dô nǐ. Mǎ ɔ nu bela, nè mǎ kulu ngo bela.
Gbazelezu ma kò ngbè ɛ do tua wese gò, tabì do dèa to li wese gò. Mǎ ba 'bò tole du wala gbaa, kò mǎ ia nù né, nè ma ndo mǎ do ti. Ma kò 'bò hia kǎa gò, tabì ga zuma, tabì hia mǎ do nga gèlè gò.
- b) Nè nde ina nè a nwá 'búlù. Wa sa li nè na, 'búlú gbazelezu. We kè ngo gili 'búlú dèlè wena. Ma na wa dǎlǎ 'bulu ni, nè wa gulu ma. Wa kpili, nè wa zǐ ma li mǎ bǎa nè. Nwá nè, wa sa li nè na, ìlèkǎndio, wa zǐ 'bò ma li wi zǐ we gbazelezu. Do nwá gbasǎlè, wa zǐ 'bò li wi, we zèlè gbazelezu. Do li kò nguale.
Wi kè a do zèlè gbazelezu, kò fala kè a kpa li kò nguale nde, nè a so ma dè zu a. Wa dǎlǎ 'ba nwá sèbanganza, do nwá sèkèkè tandala, nè wa lingi ma, nè mǎ zǐ li mǎ we gbazelezu. Do nwá gaboko...

Gbègbè (zélè gbègbè)

- a) Zèlè gbègbè mɛ a zèlè kè ma ba wena a obe, do osa'de, dua, tabì tolo.. . Nè nde a ma dè obenɔ, nè ma ngbala wa. Ma mé a zèlè ngbala mǎ, nde a kè 'da gbègbè ma kala 'bò gulu ku a, do nu gèlè nyanga a, nè ma ɔ kpasaa ɔ nè kè wa gbini gulu ku a do mǎ bolo ni. A ɔ yulu'butu iko.
A ɔ do be kè a dungu nù ia nde, hǎ do ngba soe ni, kò gène kò mǎ e a nù, nde fo fala hǎ a dungu nù bina. We kè ma ɔ kpasaa ɔ nè zèlè gbulukutu ni, nè we kè kè 'da gbègbè ma ngbala a sǎi sǎi.
Ma dè tɛ mɛ 'bò oduanɔ, tabì otolonɔ kpasaa na mɛ ni.
- b) Kò kè 'da sa'denɔ ni, ma dè do wa ni nde, nè mǎ wèlè a, mǎ fa 'bànggà, nè mǎ fi ma li we, ma fele, nè mǎ gbo do zala dua tabì tolo kè zèlè gbègbè tē a ni. Nè mǎ ka sè mǎ, nè a kulu ngo dè gbali mǎ ni, nè a ma ngo yènggè nè iko.

Gbiná (ndana)

- a) Ngo gili zèlè gbina dèlè wena. Lè wia we tǎlǎ mbe ma:
Mǎ fi nyanga mǎ kò kǎ; tabì mǎ tia kò kamiǎ; tabì mǎ tia ngo dǎ; tabì mǎ tia ngo tǎa; tabì mǎ kǎa nyanga mǎ, nè ma gbini; tabì mǎ tia ngo bale; tabì nè bi bolo, nè ngba mǎ zè mǎ do dǎ te; tabì tole tia dè ngo gèlè mǎ; tabì gbina olo ba dǎ...
- b) Nè nde wi dè zèlè gbina, mɛ a wi kè wa gba kutu nè 'do kǎ a gba ni. Tabì naa obe dǎ a wia 'bò tɛ hǎlǎ gbina.
Nè nde dè kpo kò nè ni, mbe gbina kè wa wè tɛ hǎlǎ ma gò ni ma boe: Gbina gómɔ tɛ fǎ. Ki ni ma wia na, wa i mǎ i. Wa dǎlǎ nwá yombǎlǎ, do nwá yolo, do nwá kángà, nè wa mba li ma kpo dè kò kpana, nè wa gi gbaa, nè wa i do li gbili tɛ mǎ vè.
Tabì gbina olo gǎnɔ wala, ma wia na, wa dè ma na mɛ ni.

Gbíní

- a) Mbe gò, nè kamiǎ tɛ do nè, nè 'baka mǎ gbini, tabì ku mǎ, tabì nganggala mǎ gbini. Mbe gò, nè nè bi bolo, nè ngba mǎ zè mǎ do dǎ te, nè fala a zèa ni ma gbini. Mbe gò, nè velo to mǎ, nè ma kǎ ngo mǎ, nè tɛ mǎ fala ni ma gbini. Nè nde fala kè tɛ mǎ ma gbini, kò wa dè zèlè ni gò gbaa, kò fala li nè ma mbulu ia, 'dǎkǎlǎ mǎ dè gò, nè ominganga wa 'bili ma (kǎ mǎ, tabì nyanga mǎ).
- b) Nè nde fala kè 'baka mǎ gbini, tabì ku mǎ ma gbini gbàà, nè fala kè wele do mǎ dǎ boe, nè wi ni a fa mǎ gbagba, nè a nǎ ma ngo fala nè ni, nè a ènzè ma nǎ, sè nè wa la do mǎ tɛ nu tǎa lopitalo dè.

Nε nde fala ke wa hɔa do mɔ te lopitalo mɔ ia, ne ominganga wa gālā nyanga mɔ ngo. Ne 'do ki ni wa e 'bɔ mɔ kɔ tɔa gba tū, we zɔ na, gbālā nyanga mɔ gbini, tabi ma zɔɔ li ngbe e nde. Ne wa gbɔtɔ ma, ne wa do de li ngbe ε. Wa do 'bɔ mɔ te kɔ tɔa wa sa li ne na tū sambo.

Nε nde gbālā te wele ma gbini, kɔ wi ke wa gba ina ne 'do kɔ a gba ni, a wia te hɔɔ fala ke ma gbini ni gbaa, ne ma le vɛ do dia ne, ne wi ni a ne ne ɔ ne ke gbālā tɛ a gbini go ni. Nε nde a ma ngo hɔɔ ma, ne a la fala ke ma gbini ni a dī, ne a hɔɔ ke ma gbini go ni. A hɔɔ ke ma gbini go ni nganda wena, kɔ a ne da kɔ a, ne a hɔɔ ke ma gbini go gɛɔ gɛɔ. Kɔ fala ke a ma ngo hɔɔ ke ma gbini go ni, ne a tɔ hā mɔ na, mɔ bi nganda. Mɔ bi me ge iko, nde a ma zele go. Kɔ a ma ngo hɔɔ ke ma gbi gbini ni, ne a tɔ hā mɔ na, mɔ te bi go, nde a ma me ge ma zele mɔ ge. Kɔ fala do ke mɔ bi zele ne bina.

Ma na, wa fa nwá pakuli, ne wa to ma vɛ, ne wa enze ne. Do nwá gbinikese, do nwá ngete. Tabi wa lu ka, ne wa enze 'bɔ do ma. Tabi a kɔtɔ 'bɛtɛ kɔ tɔa li (tɔa ini), ne wa enze ne.

Gbògò'dò

- a) Ki ni me a kpo kpo zele nyongogo'do. Kɔ we ke wa sa li ne ni, we ke mɔ ini, nde a li ini go'do mɔ fila ga'di ga'di. Lí li ini ɔ ne lí li gbòzɔkɔnga ni. Ma de ni, nde a kɔ gbogbolo mɔ ngbenze te ne ngbenza. Kɔ gbogbolo wele kpor kpor. Mɔ ma ngo ne nɔe, nde ne kɔ gbogbolo mɔ wele wena. Mɔ ne ɔ nù, ne mɔ ɔ nù do talaka, se ne ma we mbe be de.
- b) Ki ni ma wia do ndungbe. Mɔ gbele te ne, ne mɔ a 'dɔ dɔ, ne mɔ nɔ ma. Tabi mɔ gbele 'bɔ mandangele de 'dɔ dɔ, ne mɔ nɔ. Tabi sekeke tandala ke ma fi fila ni. Mɔ gi 'bɔ gbòzɔkɔnga, ma gbala, ne mɔ nɔ ma vele kpo tutole, midi, do gɛa wese. Nε nde ma là ngbe ε do nyongogo'do go, kɔ we ke me a tele te sa li ne.

Gbògbólówi

- a) Me a zele ma yolo 'bɔ kɔ gbina, gbaa se ne ma ngeme vɛ de gbogbolo mɔ de. Nde a ma kɔ ngbe ε do gɔɔ wala go, tabi wà guba, tabi gɔmɔ kónggò, tabi zu'du nzo go. Tabi fala ke kolo ma ngo ala tuku tuku, ne mɔ te de to do li ne go. Ne ma kɔ 'bɔ ngbe ε do zā sabele, tabi zā kɔ lo do tɔa go.
- b) Nε nde wi ke wa gba ina ne tɛ a gba ni, a a a de ma. A ba gbulu gua we, ne a ba kã gole, ne a tɔe do tɛ a. A e nyanga a te we gbaa, kɔ ma ne ba we, ne a ma do 'do mɔ. A ba 'bɔ kuti ne, ne a gba do ngo fala ne ni vɛ. A fa 'bɔ ina ke na wa wia te gi ma, ne wa hunu 'bɔ do kɔ. Nde a ina ne ma ɔ ne gbinikile ni. Wa gi ma vɛ, kɔ ma gbala, ne wa a là ne de kɔ me ke wa hunu se do kɔe ni, ne wa e de ngo gbogbolo a ni ngboo, se ne wa ma ngo hunu ma de. Fala ke mbili ɔ 'bɔ kɔ mɔ, ne mɔ wia te oso kàmànzònggò (atomic), ne mɔ kɔ ma ngo gbogbolo mɔ vɛ, ne ma le te ne nzii ɔ ne tandala ni.

Gbùlúkùtú (sèkprékpré)

- a) Me a 'dā zelemɔ kpo ma dè go, we ke ma de mɔ ia, ne ma kala li gbili te mɔ vɛ: li gbili 'baka mɔ, do li gbili nyanga mɔ, tabi fele nyanga mɔ, do 'do gele mɔ. Mɔ né nɔ go. Mɔ ini, tabi sɔ de te kɔ tɔa ge iko. Do fala ke wa 'be mɔ 'bia go, nde a ma a dia go. Ma zele wena, ma gbɔtɔ màò, ne li gbili te mɔ solo kekeke. Mɔ bi do ma de kɔ tɔa ge iko.
- b) Kɔ takɔ li gbili te mɔ ma mbɔkɔ ni, ma wia na, wa fa gā mɔ, tabi gā saso, ne wa le ne zamɔ, ne wa gbini nwá gbinikese, do nwá yɔmbɔɔ, do nwá kángà., ne wa si do ma. Wa a li te ne, ne wa do li we. Ma nɔlɔ gbaa, kɔ ma gbala, ne wa e nu, ma gɛ mbòò, ne wa i do a li gbili tɛ a vɛ, ti ku a, 'do gele a, li gbili 'baka a vɛ, fala nzabele nyanga a.

Héámò

a) Hēa mɔ ma saka fala nɛ ɔ. Kili tɛ mɔ vɛ ma we duzu hēa mɔ. Nde hēa mɔ ndo mɔ gbàà, nɛ ngo fala nɛ ni, ma ba we wena. Mbe ɔ, nɛ tɛ mɔ dɛ gɛ zɔɛɛ, nɛ mɔ ɔ dɛ kɛ zā we gɛ iko. Ma nɛ la tū bɔa tabi talɛ, nɛ ma ma ngo hɛ nɛ. Ma hɛ do kuti nɛ, nde a ma be sī, sɛ nɛ ma ma ngo gā nɛ dɛ.

Hēa mɔ a tɛ wele ia, nde fo fala do kɛ mɔ yɛnggɛ ngo tɛ nɛ bina. Kɔ fala kɛ ma ndo dɛ mā ia, nɛ ma nyɔngɔ ngorr ngorr, ɔ nɛ kɛ mɛ a sa'de kɔ a nyɔngɔ ma ni. Gbaa kɔ ma dɛa wá mā vɛ ia, nɛ ma ndo ngbenzɛ nɛ, nɛ ma ama vwi vwi vwi.

b) Kɔ takɔ hēa mɔ fumbu, ma wia na, ngba soe kɛ tɔa nɛ tɛ gā ɔ ni, nɛ wa fa nwá bate, nɛ wa to ma, nɛ wa ɛnzɛ nɛ. Tabi liā gbasi, tabi wa gbɛɛ tɛ ndimbo, tabi tɛ dɔ, do afe banga, do liā toko ngbaka, do nwá gbabula, nde wa mba ma do dɔɔ kusi.

Kɔ fala kɛ inano ni kɔ ma kɔa nde, nɛ mbe ɔ, nɛ ma fumbu. Kɔ fala kɛ ma kɔ mɔ ɔ, nɛ wa ɛnzɛ zāa, nɛ ma dɛ mā. Ma na, wa ɔmɔ, sɛ nɛ mā nɛ ɔsɔ kɔ nɛ, nɛ tɛ mɔ bū dɛ.

Wa ɔmɔ do kandɔɔ tabi lazɔalɛ. Nɛ wa kpili, nɛ wa dɔɔ nwá sɛkɛkɛ tandala, nɛ wa yulu dɛ li holo nɛ. Wa dɔɔ gbanzinga, wa a 'dɔ bawe li, ma fe, nɛ wa lɔmbo ngo nɛ.

Fala kɛ wa ɔmɔ ia, nɛ mbe ɔ, nɛ ma dɛ tū talɛ, sɛ nɛ ma ɔsɔ dɛ. Ma ɔsɔ ia, nɛ ndala tɛ mɔ doko oga mɔ ɛlɛ ma do'do, nɛ mɔ ma mbé ndala tɛ mɔ.

Nɛ nde mbè zɛlɛmɔ mó wele wena a hēa mɔ ma hɛ, kɔ wa nɛ ɔmɔ do'do, nɛ mbe nɛ hɛ 'bɔ. Ma na, a ndala ma do gbālā falanga, tabi do fua li, tabi do nu liā tɛ. (Mɔ zɔ tɛlɛ tɛ kɛ wa ndala do agengge.)

Kátákpú

a) Mɛ a zɛlɛ mó obe. Ma nganda wena, we kɛ ma ba be ia, nɛ nde yala li a bina, tati a kɔ kɔ'da do tūi gbaa sa fala.

Ma ndo le a gbàà, nɛ a bɛ we ɔmɔ bele do'do, tabi a bɛ we nyɔngɔ mɔ, nɛ tɛ a ba we gizi gizi, sɛ nɛ 'do nɛ, nɛ kɔ'da ma ngo do a dɛ. Kɔ a ma ngo kɔ'do nɛ ia, nɛ hi a la ndéé, ɔ nɛ kɛ a nɛ e sila a nù ia ni. Mbe ɔ nɛ kɔ gɛɛ a fɔlɔ vɛ. A he, nde mɔ zélé 'bɔ giti hia kɔa ɔ.

b) Lɛ wia we tɔɔ mbe li ina nɛ kɛ ma wia tɛ e zɛlɛ ni:

- Mɔ fa na, mɔ fɛ'dɛ kpā diā hā be.
- Nɛ mɔ fa 'bɔ 'dɔɔ ɔ do ngɔmbo, nɛ mɔ fɛ'dɛ 'bɔ ma hā be.
- Ombe wa tɔ 'bɔ na, mɔ kɔtɔ 'dɔɔ ngɔmbo, nɛ mɔ gi ma do dambu, nɛ mɔ a tɔ tɛ nɛ ba, nɛ dambui ba, sɛ nɛ mɔ ma ngo so dɛ nu a do papa.
- Do nwá gbà bula ngo li.
- Tabi mɔ ɔ do nɔ gɔlɔ nde, nɛ mɔ yamba 'bɔ we a nu a kɔ kele (papa) bɔa tabi talɛ: tutole, gba wese gbogbo zu, do gɛa wese... Wa tɔ 'bɔ na, fala kɛ mɔ a nɔ gɔlɔ nu be, nɛ mɔ tɔ na: mɛ a yia ina iko, kɔ mi dɛ ɔ, ya ma e sɛ tɛ mɛ 'bɔ.
- Mɔ ba 'bɔ dale, mɔ gbɛ a, nɛ mɔ gi a vɛ. Kɔ a nɛ mbɔkɔ nɛ ni, nɛ mɔ fo a 'do li dô, nɛ mɔ a tɔ 'dɔ nɛ. Nɛ mɔ sulu 'bɔ do dambu, nɛ mɔ ma ngo so do papa dɛ nu a.

Kàtòlò

a) Katolo ma ba wi mbɔɔ ndi, tabi fala kɛ mɔ le zā otala mɔ, zɔ, tabi buluku, tabi bɔaka, 'bɛtɛ...

Nɛ nde ma ndo wele gbàà, nɛ tɛ a tala wena, ma a lisisí. Nɔ ma ngo nɔnɔ nɛ gbaa, nɛ dani nɛ ho nza. Mɔ nɔnɔ gbaa, nɛ ma dɛ do tɔkɔ loe. Ma kɔ ngbɛ ɛ do ndi ɔ. We kɛ wese gɛ, nɛ tɛ mɔ dɛ gɛ zɔɛɛ. Ma na, mɔ ɔ fai dɛ kɛ zā we. Tabi mɔ nɔnɔ gbaa, nɛ mɔ gulu do we, nɛ ma le do ma nzii olo li bawe li.

Ma kpa wi mbɔɔ ndi, nde a kɔ we fɔɔ li nɛ ɔ. Genɛ kɔ a yɛnggɛ do ongba a, kɔ fala si mɔ wa, nɛ a kū li sapu, nɛ si mɔ a do ndi tɛ a ni, a hɔ nu tɔa i, nɛ a nɔnɔ, ma dɛ tɔkɔ dɛ

te tuli ke a he'de ni, ma kolo de te ne, ne ma gongoso'do. Ozula wa kō sē mō wena ni, ma na, wa nyongō tuli 'da a, tabi ozakaye.

Zele katolo ma dē gō, tua ke ma 'danga ndala te wi 'danga. Ma 'danga we zāgbālā tabi be zonga 'danga. Ma konggo li gbili 'baka mō tabi ti ku mō. Mbe gō, ne be zonga tabi zāgbālā a ba wuko tabi wili dō gō, we duzu gbina katolo.

- b) 'Bali mō kpo, ina ne a oyia mō iko. Dati de ina ne, ma na, mō fōlo te mō do sa'boni, ne ma sa, se ne mō kō ina li ne de.

Le wia mbe te tōlo li ina ne:

- Wa lingi nwá òkā, ne wa kō fū ne li dani katolo.
- Wa to mandangele, ne wa zanga do kula, ne wa kō li ne.
- Wa kō ndi go'do yànggá 'bō li katolo kōa.
- Nō ngulu, nō sīká, tabi nō gbālā 'bete, tabi fila nō, tabi tōlo 'bete...

Ne nde ke wa fōlo do ma me a: gbozōkōnga, nwá bélé, nwá kpololi ngbia. Ki ni wa gi ma vē, ne mō fōlo do te mō.

Kō fala ke ma è gō fai, ne mō ne nu tōa ina, kō wa dumu mō do tōnga, ne ma ala.

Ne nde we zimi te mō, dō zele katolo te bà mō gō, ma wia na, mō fōlo te mō tū kpo kpo do sa'boni, ne mō te lè zā otala mō gō.

Kòè : *hernie intercalée.*

- a) Koe me 'bō a kpo kpo 'dangba (hernie). Ma de 'bō owukonō dea. Mō zo tele te ke le tōlo zi do ngo gili ke wele wia te ba do zele 'dangba ni. Ne nde le tōa zi na, mbe wele kpa 'dangba do tele te nyongōmō. Ma ke gēo do gēo, se ne sala ku a ma hana gbaa, ne ma gā, ne wa sa li ki ni na, kòè.

- b) Ni a, mō zo tele te ke wa de do zele 'dangba ni, ma te me 'bō kpasaa ya ke wa de do zele koe ni.

Ne nde da dō, ne a ne lopitalo, ne wa gba wi ke a do koe, se a ma hili de. We ke ma wè na, wa de tati a ina ngbaka iko gō. We ke wa ba fili do de do ina ngbaka fai, ne 'da kala do ke nu kala zā mō mbulu gō. Nu kala zā mō mbulu ia, kō omunganga wa de nganda gō, nde a mō fia ia.

Kòlòkótò

- a) Kòlòkótò a zele ma wia kō do kpòlòtè. Ne nde le tō se gulu kolokoto dati, se ne le tōlo gulu kpòlòtè de.

Kolokoto ma a te mō do tálè lísíí vē. Te mō de gē te ne wena. Ma na, mō o fai de ke zā we gē iko. Ya me ni ma zele mō wena. Kō ma ne la tū bōa, ya ma dea do mā vē, ne wa gbo ma. Kō me wa ne gbo ma ni, ne ma dofo, ne ma kpo ngbe ε do dani ye'be ye'be vē. Mō o nù, ya ma wè fē fē gō, we ke te mō vē a dani do dani.

- b) Ne nde ina ke mō wia te a do zamō ni ma ké :

- Mō fa nwá gbozōkōngga, do nwá òkā, do nwá ngbōkā, do nwá bele. Mō mba li omēno ni vē de kō kpana kpo, ne mō gi ma vē. Kō ma gbala, ne mō do nù. Ma o, kō ma ne gē mbòò, ne mō fōlo do te mō. Mō fōlo ni gbaa na, dani ne ēa, se ne mō ama te fōlo do ma de. We duzu ke me ni a te mō a kèkèkè o ne wa a tala mō te mō a ni.
- Kō fala ke mō zo na, dani ēa vē ia, ne mō te dùngù iko gō, we ke tala ne ma si se vē kō zā mō i, nde a wō te nyongō mō bá se mō gō. Ma wia na, mō ēlē dē, ne mō gi vē, ne mō a do zā mō. Kō mō de kili à do zamō dea nde, ne mō nō ma kō bula kpo, olo li à do zā mō.
- Tabi mō ēlē 'bō afe nzingo, ne mō gi, kō ma gbala, ne mō a 'bō do zā mō.
- Tabi kpo kpo nwá gbozōkōngga ni, mō wia te gi 'bō ma vē, kō ma gbala, ne mō a 'bō do zā mō.

- Tabi mọ 'bala nwá òkà vè de 'dọ li. Ma de fūu ndukpā, ne mọ tẹkpe ma vè, ne mọ a 'bọ do zā mọ.

Mẹnọ ni vè a tala mọ ma wia do zele kolokoto.

Kó'dà (zélé kó'dà)

- a) Mbe zele kó'da ma yolo kọ bũ. Ne mbe zele kó'da yolo kọ nyongọ mọ. Ne nde mbe zele kó'da yolo 'bọ kọ zu. Wèlé me a ndala ma, ne zele kó'da ba a.
Ma ndo le mọ sīmīlī sīmīlī ọ ne mbọlọ ni, ne mọ ma ngọ kó'dọ ne. Mọ ba ina ne gbaa, ya ma é gọ, ne ngọ te kó'dọ ne gè 'bọ gọ. Ke mọ kó'dọ 'bọ ni, ya mọ tufu mbọlọ gọ. Mọ ma ngọ kó'dọ ne, ne mọ bili de ngọ sila mọ vè, ne gbālā ngu'du mọ be tē ε de nza vè. Gbālā gele mọ 'bọ ni (*clavicule*).
Me a zele, wele òkọ te ne wena.
- b) Kọ takọ na ma e, ne mọ ne lopitalo. Omunganga wa de examen kọ tọkọ 'da mọ. Kọ fala ke wa kpa mọ do zele kó'da, ne wa ma ngọ hā gbālā inano hā mọ zẹke do zẹke, 'bọ do 'da kọ tūi na, ma ia ne ni.
Kọ fala ke wa tō hā mọ na, mọ te nọ dō gọ, tabi mangga, tabi tandala gọ, ne mọ zele nu wa. We ke, ní gọ, kọ mọ lakala, ne ndọti ne a ke ma gbẹ se mọ.

Kōnyà

- a) Kōnyà me a zele mó owi fio wili, tabi fio wuko. Ma wia na, wuko ke wili a fia ia ni, a zimi me ke wi de a do gela a bia ni.
- A te ze wele gọ, we ke a ze wele ia, nde a fi kōnya te wi ni ia.
- A te ò do wili gọ gbaa na, wa fọlọ a se
- A te wèlè we mbamba ke li zuma ne bina ni gọ.
- A yengge zamọ, kọ a kpa ngba a do wele kpiti, ne a le zamọ, ne a usu li a.
Ne nde le ì gọ ε! Mbe zele kōnya ma yolo 'bọ ngọ ogaza ke wa te a kpolò. Kọ mọmọ wa ia, ne ndọti ne se a ke ma ba mọ (tabi gele zele, ọ ne zele ngbele tabi zele kọyo ba mọ.)
- b) Ma na, wi ke a de wele do gela dea ni, a hā a ì ti de zele kōnya. A fa gbonggọ, ne a ma ngọ fọlọ do wi ne gbaa, ne ma e tē a.

Kọyọ kọ zā wi (gbà gō)

- a) Me a 'dā sa'de, we ke a ọ kọ zā wuko ia, nde fala kọ kula mó a nganda wena. (A kọ gọ 'do sabelẹ a dele.)
Dati a ke a ma ngọ le mọ gbàà ni, ma de mọ do zele kọ zā wi: mọ òlọ, tabi mọ yu zā mọ, se ne do ngba soe ni, ne a họ, ne a ma ngọ nyongọ kọ zā mọ. A nyongọ 'bọ sila mọ.
Mọ he, ne mọ kimili te mọ do nù ge iko. Fala te nyongọ mọ a nu zō mọ ia, ne a kulu ngọ do nyòngò kọ zā mọ do ti. Gene kọ wọ ma a ma ba me ge mọ ge, kọ mọ ne nyongọ mbe be mọ be sī ia, ne ọ ne ke di da dō ni, mọ ne e sila mọ nù ia ni.
Mbe gọ, ne li wese kpo, ne wa wia te a zā mọ fala tale tabi... Wele ki họ, ne a be ina, ne wa la we fa ma iko, ni do ni.
Ma wè na, wa gi mọ hā mọ do tō gọ, tati a gèe li. Tabi wa gi kafe hā mọ do sukali ba te ne wena, se ne mọ nọ de.
- b) Wa a zā wi zele gba gō do fū tumbaco. Wa ba du ne ne kpo, ne wa 'bili sanga ne de gbogbo bọa. Ne wa ba 'bili ne kpo, wa yala ma de 'dọ li nu bula kpo. Ma ọ, kọ ma nyongọ, ne wa a do zā a.
Wa èlè 'bọ afe ndèlè ngonda, ne wa gbele ti ngu'du ne de 'dọ li. Wa 'bala ma gbaa, ne ma de do fū. Wa tẹkpe kọ bula kpo, ne wa a do zā a, ne wa a 'bọ mbe ma li dō kọ vele kpo, ne a nọ 'do ke wa a zā a ia.
Mbe, ne wi ke a do ina ne kō a wena ni, a fa zu onwá ina ne: tà'dà, tabi nwá 'bulu, ne wa 'dene sanga ne. Wa gi ma do kuli kọla. Wa to gbālā mọ (yonggo, tabi gbālā sa ngbaka),

ne wa a te ne. A fa 'bo ke wa wia we enze do ma ni, a to mboko ne de 'da a i, ne a te do ma do ge 'da wese, ne wa enze do ngo za a. A de ni gbaa, ko fala ke ma e ia, ne a to ha a na, a te nyongò nwá ka'dangga go. A te nyongò ke wa gi do fila no ni go, tabi a te nyongò dsa 'bete go. A wia te nyongò mbe gele 'bulu nyongomeno, tabi sole, pa sanggo, gbanzuko'do, ndoti ne a ke wi de zele ni a omeno ni li liã te ha a, se ne a ma ngo nyongò ma de na, da de ko sa'de ni kpolo 'bo te e go.

Kózàlawi (nyongò zàlà)

- a) Ngo gili zele ko zala wi bo. Mbe ne wa to na "Nyongò zala". Ne mbe ne "Ko zala wi" iko. We ke ko zala wi ma de te me 'bo do ma. Ne nyongò zala ma de te mo 'bo mo ia, ya zala mo nyongò ngor ngor, o ne be sa'de pi te e ko zala mo pi ni. Ko zala wi de mo ia nde, ko mo zo na ma si fai do ma nde.
- b) Mo zu'du liã nguluma, mo folo te ne ve, mo gele de ko kolonggo, ne mo do. Ko ma nyongò, ne mo zi zala mo, ne ngo te ma gono de.
Ko le Ngelengga wa bia li nwa inano nale:
Mo zu'du liã tale kusi, ne mo zu'du liã nguluma, ne mo elẽ kofe kpa, do afe ngbongbonzale. Meno ni ve ma wia na, wa zi zala wi ke a do zele nyongò zala ni.

Kù'bà (zélé kù'bà)

- a) Me a zele mo wi ke a zu mo wena ni. Ne nde mbe 'bo go, ya mo a mo zu me go, ne mo fe zele ku'ba. Fala ke a zu mbe mo mo wele kpo ke sila a de go ni, ko wi ni ndala mo ia, ne ma ndo se gbe a gbàà.
Ya wele ke a a zu zi me go, ne nde a nyongò zi me ge mo zui ni, mbe go, ne a zu zi tabi a sa'de li bili, ne ne ko toa ni ve, ne nyongò zi ma, ma te me 'bo na, ne ve ne kumu se, fio ma ndo se gbàà do wele ke zi a 'be te ne go ni, se ne ndoti ne, ne wi zui ngboo a fe de. Ne nde mbe 'bo me ke wa wia te zu ma, ko gene ko wele ne ndala ma go, ne zele ku'ba ne ba mo ni boe: tũ bõ, tabi dengbe.. Meno ni, wele wia te zu ma, ko gene ko wa ndala go, ne ndoti ne se a ke a ba se zele ne iko.
- b) Fala ke nu fele kula kpo owele wena wa fe tati a zele ku'ba iko nde, ma wia na, wa fa mbe wele kpo ke a de ma dea ni, ne a fa se oina, zu nwá kpi kpi, ne a 'bala ma do gbonggò. Ne a ma ngo folo do tala owano ke wa te fe go ni.
A mbo 'bo kole de 'do li, ne wa no, ne wa ma ngo òlõ ne, tako kua ne sa ngo sila wa. Ma ke soe ge, fala ke mo zo na, be 'da e a yengge tabi do ngba a ke a zu mo wena ni, nde a mo ko se na, dõ be 'da e fe zele ku'ba do mbana iko go, mo de se a nga na, e fa wi ina, ko a e kole nu be 'da e, ko fala ke a nyongò tabi mo zu nyongò nde, ne a òlõ do'do. Mbe 'bo go, ha gene ko mo nyongò mo ko kpana olo ne iko, ne mo ba zele ku'ba. Ne nde do fala ke wa zu mo, ko wa bia ma do gole ha mo, ko mo hea, ya mo ba se zele ku'ba go, we ke mo dea to mbili 'da mo do zele te.

Kúmà (zélé kúmà)

- a) Ngo gili zele kúmà bo:
- Mbee ne ma gbini 'do wele gbini.
- Ne mbe ne, zele 'do a zele fai iko, ne gbãlã za a tana gbirr do gee, ne 'do a o ne ke wa yulu 'bẽlẽ mo li 'do a yulu ni. Ne nde ki ni a zele kuma gbãlã za a ni.
- b) Ne nde wa 'bili nyaka kúmà. Te ne a beze beze o ne te kuma ni. Wa 'dene ve, ne wa a li ti ne, ne wa do li we. Ma òlõ gbaa, ko ma gbalã, ne wa e nu. Ma o be si, ko ma ne ge mbòò, ne wa a do za a.
Ne wa ba 'bo kpo kpo sa'da ne ni, ne wa mba do gbãlã kuma ke wa nyongò a ia ni, ne wa do ma do mbito ve, ne wa ma ngo holo do li 'do a.

Kúmbákélé

- a) Mɛ a zɛlɛ ma kombo tɛ wɛlɛ ɔ nɛ li gbālā mbili ni. Ma ɔ tɛ mɔ ndɛ ma tala mɔ wɛna, tati a fala kɛ ma kombo sɛ nɛ ni. Ma ndo kombo gbàà, nɛ ma ɔ nɛ kɛ tɛ mɔ do dufa ni, nɛ li nɛ a fila. Kɔ ma nɛ la 'do kō tū be sī, nɛ li nɛ ma ngo kutu nɛ. Ma ɔ do zā mili zu mɔ ndɛ, nɛ milinɔ fala ni bɛlɛ vɛ, nɛ fala nɛ ni kutu be kpurɛ.
- b) Ina nɛ a nwá sakanya, mɔ nūlū li nɛ do nwá sakanya vɛ, kɔ ma sa ndɛ, ndɛ a mɛ ni a mɔ dɔa kɔa nzo we kɔ li nɛ ia. Nɛ li nɛ nɛ kolo nɛ, nɛ mɔ dɛ bū nɛ, nɛ mɔ lingi do li nɛ vɛ. Fala kɛ mɔ mboko tɛ mɔ tɛ nɛ go, nɛ go do go nɛ ma e tati a mbito nzoɛ do nwá sakanya.

Kpíámò (zélé kpíámò)

- a) Zɛlɛ kpíámò a zɛlɛ ma nɛa 'bɔ dɛ tɛ 'do zɛlɛ nzabɛlɛ, do sɛkɛkɛ. Nɛ ndɛ kɛ 'da kpíámò ma mba li gbili tɛ mɔ vɛ, nɛ ma kanga koso'doso, ya ma zɛlɛ wɛlɛ wɛna. Mɔ we we yɛnggɛ yali, ya ma we go, we kɛ fo fala do kɛ li gbili tɛ mɔ dɛ sa bina.
- b) Nɛ ndɛ ki ni wa dɔ gbālā kɔyɔ kɛ li a na ngbī. Nɛ wa ɛlɛ nyɛlɛkɔnɔ kɛ winɔ wa ma gbaa, kɔ ma nganda wɛna ni. Nɛ wa mba 'bɔ do sa'da kumba kɛ li gba wala ni, nɛ wa dɔ vɛ do kutu, nɛ wa kɛ ma dɛ kɔ zā sa'dɛ, tabi zā dɛngbɛ, tabi zā ngbamu, nɛ wa ma ngo hɔlɔ do wi nɛ, do li gbili tɛ a vɛ.
Gulu kɛ wa sa li nɛ na, zɛlɛ kpíámò gɛ a ni, we kɛ wa kɛ fū ina nɛ dɛ tɛ kɔ zamba zu sa'dɛ.

Kpɔlɔtɛ

- a) Wa tɔa 'bɔ gulu nɛ na, kpɔlɔtɛ ba zé oyaa lɛ ia, nɛ wa pi wa kɔ butu, nɛ wa fi a do zamɔ. Nɛ wɛlɛ kɛ zɛlɛ kpɔlɔtɛ ba zi a dati ba ni, ná nɛ 'da a zamɔ i, nɛ a ma ngo dɛ ma dɛ. Fala kɛ ma dɛ mā, nɛ a gbo ma do zamɔ i, ya dani ki ni la ngbɛ ɛ do kɛ 'da kolokoto. Gulu kɛ lɛ tɔ na, ma la ngbɛ ɛ sī gɛ a ni. We kɛ wa fi wi zɛlɛ kpɔlɔtɛ zamɔ fi, sɛ nɛ wa dɛ do ma dɛ. Nɛ a kɛ 'da kolokoto ma ò ni go.
- b) Ina nɛ a afe nzingo, nwá ngɔka, gbozɔkɔnga. Nɛ wa a 'bɔ zā wi nɛ do afe tɛ ngele (ndulu).

Mààlùgbé (ma'dɔka tabi malu'dɛ)

- a) Mɛ a 'dā zɛlɛmɔ, we kɛ ma ī ti 'danga zāgbālā tabi be zɔnga wɛna. Mbe, nɛ ma yolo gùlù (nu fɛlɛ kula), we kɛ mbe go, ndɛ yaa mɔ zi do maalugbɛ, nɛ baa mɔ ba 'bɔ ma. Nɛ 'do ki ni, nɛ mɔ tɛ mɛ 'bɔ. Ki ni vɛ ma yolo nu fɛlɛ kula. Nɛ mbe nɛ ma yolo ngo nyɔngɔmɛnɔ kɛ be nyɔngɔ ma ni: tabi mboma-loko, mafuku, mbulu ka'dangga kɛ wa dɔ dɔa ni.
Lɛ sa li owi tunumɔ na, wa lo 'bɔ zɛlɛ ni do wɛlɛ lua, we kɛ wa do 'dā sila wɛna. A zɔ na, mɔ dɛ zāgbālā, tabi be zɔnga wɛna, nɛ 'dā sila nɛ ba a, nɛ a lo mɔ do zɛlɛ ni do tɛlɛ tɛ wa. Nɛ ndɛ ma ndo wi nɛ gbàà, kɔ mɔ zɔ, a nɛ yu yu be sī, nɛ a ama wɛna. A 'bā nu a, sɛ nɛ a ama dɛ. Tabi a ma ngo tɔ gulu we hā mɔ, kɔ a nɛ kɛ hi a, nɛ giti gɛlɛ a wɛlɛ nganda wɛna. Mɔ ka mɔ tɛ a gbaa, nɛ mɔ ī na, maalugbɛ a dɛ sɛ ti gɛlɛ a. Mbe go nɛ wi nɛ ba tole, kɔ fala kɛ mɔ kɛ dɛ tɛ 'do a dɔɔ, nɛ mɔ wia 'bɔ tɛ zɛlɛ giti gɛlɛ a kɛ a ama nɛ ni. Ma wè na, wi nɛ a yu yu wɛna go.
Nɛ ndɛ ombe wɛlɛ wɛna wa kpa maalugbɛ tɛ nu bula li, fala kɛ zu mɔ mbu kɔ do ba zɛlɛ wɛna.
Kɔ fala mɔ ɔ do owi zɛlɛ kɔ tɔa kpo, ndɛ 'da kala do kɛ mɔ kpa zɛlɛmɔ go.
- b) Nɛ ndɛ ina ma'dɔka a nwá gbàbɔ́. Wa to vɛ, nɛ wa ɛnzɛ do ti gɛlɛ wi nɛ.
 - Tabi wa gba ngo nɛ do lazɔalɛ vɛ, nɛ wa kɔ tɔkɔ kili wala lododua li dani nɛ.
 - Nɛ ndɛ mbe li ina nɛ 'bɔ kɔ osangonɔ boe. Wa hā ma kɔ supa, nɛ wi nɛ nɔ be sī sī gbaa, nɛ ma ɔsɔ́.

Mókólá (zélé mókólá)

a) Zele mókola a zele ma yolo kó tókó 'da baa be tabi naa be, se ne ma pi tē ε kó tókó 'da be de. Mbe go, ya baa be kpa ma te gele wuko ke a do mókola, do fala ke wa mba li ngba wa ngo mọ ọi.

Ne nde me a tati a wukonọ se ne wa kpa zele mókola go. Nde a wi wilinọ te me 'bo wa kpa ma kpa.

Wele wia te kpa zele mókola do wala baa. Mbe mọ wia te kpa ma te ngo kelekpa mọ ọi olo ngba mọ ke a do mókola ni. Ne mbe wi sene wi a wia 'bo te lo mọ do mókola.

Ní a, do ngba soe ke ma ma ngo le te be ia, ne mọ ka mọ, nde a a ma ngo sọ nganda wena. Kó me a sọ ni, ya tē a ba we go. A de sa vē, kó fala ke a sọ ni, ya li 'dọlọ a fēa túrr, ne a mboko vē. Kó 'do ne nyele, se ne a ma ngo de sa de.

Ne nde winọ wa tō gulu zele mókola si tē ε wena. Mọ tọlọ 'bo ke wa tōa ma kó gele leno.

b) Zele mókola ma do ina ne dele wena.

- Do fala ke be ma ngo sọ nganda wena, ne mọ aka wi ina ne, ne a fa dùε. Ne mọ 'dene, mọ fọlọ te ne vē, ne mọ sulu ma do dambu, ne mọ ma ngo so te nu a do papa.

- A wia te fa 'bo ta'da, ne mọ 'dene ma vē, ne mọ sulu 'bo do dambu na me ni, ne mọ ma ngo so de nu a.

- Tabi mọ zu'du liā kòkólò, mọ gbele de 'do li, mọ e, kó ma ne nyongo ma, ne mọ gboto là ne de te kó alu ndimbo kpo, ne mọ a do zā a.

- Mọ kala wala te wa sa li ne na "Ndeε", ne mọ mba do liā wọlọ. Mọ gi, kó ma gbala, ne mọ a do zā a.

- Me be ma ngo sọ ne ni, ya li bele naa a wuka wuka. Ma te me 'bo na, naa a fa nwá gbozókongga. Ne a gi ma, kó ma gbala, ne a do tē a a a do zā a. Se a a kpā 'dā li bele a ni, ne dia ke họ, ne be ma ngo ama ma de.

Ne nde fala ke mọ aka winọ we ina mókola, ne wa sa te 'bo si tē ε do 'da ke wa tō do gulu zele ni.

Mueta

a) Mueta a zele ma de owuko wi zā, fala ke a ọa do zā zεke gazele, sambo, tabi ngbe'de'de, ne mbe, ne ti gulu a ma ngo zele ne.

Ne nde ma ma ngo de a ia, ne ma ọ ne ke me a zele kula ni. Kó wa ne tọlọ kō tū zā, se ne wa ī na, me a zele kula go de.

b) Wa ne do a 'da wi ke a de zele ni dea, ne a aka, we ke mbe go ya me a ngbongbo zele kula. Kó fala ke wa be gulu ne hā a do dia ne go, kó a a zā a iko, ne mbe go, ne ma ba ngbanga hā a.

Kó fala ke a ī na, me a zele mueta ngboo, ne a dọlọ nwá bele, a to ma vē, ne a enze do ti gulu a.

Ombe ne wa de 'bo zele mueta do nwá 'bulu do kole. Kó ọ ne ke ngo gili nwá 'bulu dele wena ni, li ma vē a 'bulu.

Múyèlé

a) Muyele ge me a obe dọkọ nyongo go'do, ke wa si kó wala go'do wi. Wa yengge do kó zā mọ i gbaa, ne wa họ nza nga. Gulu ku mọ ma de gbùyùù. Mọ ne nọ be sī, ne gbogbolo mọ do gulu ku mọ vē de gbùyùù, ne nde nyongo go'do ma ngo le mọ ia. Ne te mọ de zōēε, ne mọ ọ de ke zā we go iko.

Kó mọ lengge bi na, me a kó zā ε, kó mọ ne a zā mọ, ne mọ a kpôŏ. Ne do tūi ni, ti ndala te mọ vē ọ ne li dani ni. Mọ ne kulu ngo, ne zu mọ de hio, ne ma ọ ne ke mọ ne ti tia ni. Nde fo hi te mọ kó'de bina. Ma ne de ne, ne mọ ōkō do ti, mọ de 'bo nga dea to go.

- b) Nε nde ma na, mɔ fa ina nε sε. We kε, ni gɔ nde mɔ kulu sε ngɔ gɔ. Ina muyεlε ma lua ngbε ε do ina nyɔngɔ go'do.
- Dati ngboo kε muyelεnɔ wa tε ko tε mɔ gɔ ni, nε mɔ a zā mɔ do kɔafe dē, tabi ngula, mangge, kpóte, te ndulu, kpukulu, ni do ni...
 - Nε nde fala kε mɔ a zā mɔ do inanɔ ni v̄ε kε ma kōa mɔ ni, nε mɔ kpa sε ngawi, sε nε 'do ki ni, nε mɔ ma ngɔ dε wá ina muyelεnɔ de.
 - Nε nde dati, nε mɔ sεtε afe mangge, nε mɔ si nu kungba, nε mɔ to ma v̄ε, nε mɔ 'bana dε tε nu kungba ni, nε mɔ a li ti nε. Ma ɔ gbaa, kɔ ma nyɔngɔ do ngvεε, nε mɔ dungu dε 'dɔ nε.
 - 'Do ki ni, nε mɔ fa 'bɔ nwá tomate, mɔ lingi ma v̄ε, nε mɔ zulu do tε mɔ (mɔ kpili dε tε wala go'do mɔ), we takɔ ma gbε odɔkɔ muyelεnɔ.
 - Ma ɔ 'bɔ do be, nε mɔ ba a dε ngɔ ku mɔ, nε mɔ kpili 'bɔ dε tē a na mε ni.
 - Nε nde kε 'da nwá gbànyàmà, wa to tua, sε nε wa kpili dε tē a de.
 - 'Da fala kε wa ko tε mɔ wena nde, ya mɔ ɔ gɔ, we kε mɔ nε s̄ɔ 'dɔlε ia, nε wa hɔ do 'dɔlε fala nε kpo dε nza nga. Ki ni ma 'bɔ na, mɔ dɔlɔ nwá ɔkā, nε mɔ 'bala ma gbaa, nε ma dε do fū. Nε mɔ a sεkεke tandala tε nε, nε mɔ a do zā mɔ. Nε ki ni mɔ sukpu wa wena do li ina dε nza.

Mbànzà (zélé mbànzà)

- a) Zεlε mbanza mε a hi zεlε. We kε ma ba wi ia, kɔ a ma ngɔ dungu ma ia, ya a gbanga gbir gbir gbir gbir, ɔ nε mbe nɔε kpo zamɔ gε wa sa li a na "Betologbāyā" tabi "kpōndala", we kε nɔε ni dungu fai, ya a gba gbanga.
Kɔ fala kε zεlε mɔ ngboo ni dε wele ia, nε wa tε e ma ia gɔ. Fala kε wa ma ngɔ dε ma dō, nε ma sɔkɔ sε tε mε dō. Kɔ ni gɔ, sε nε ma yε'be do wi nε de.
- b) Wa gi nwá langbagole v̄ε, kɔ ma gbala, nε wa a do zā wele kε zεlε mbanza tē a ni. Nε wa nε a zā a do'do, nε wa dɔ 'bɔ nyaka káàngga kε ma ku kula ni, nε wa pi fila nɔ tε nε, nε wa ma ngɔ hɔlɔ do a kpa tē a v̄ε.

Mbíkú (sanggu)

- a) Mbiku a zεlε kε ma dε fai si tε ku wi. Ma ndo wi nε, ya fala do kε a yεnggε yali tε nε bina. Kɔ wa kpà ngbongbo wi ina nε gɔ, nε gεɔ do gεɔ, nε a te ngɔ ku a.
Nε nde ma ba tati a ngbà'di ku a, ya ma kala ku a do bɔa nε gɔ.
- b) Kɔ fala kε sànggú ndo wele gbàà, nε ma wia na, wa ēlē afe gbàngbànà, nε wa gbεlε ti ngu'du nε v̄ε. Wa lɔ'bolɔ fila nɔ ngɔ nε, sε nε wa εnzε do ma de.

Mbòlò

- a) Lε wia tε t̄ɔ na, kɔ sabelε kpo, nε mbɔlɔ ba wele fala bɔa. Dati do zεkε 'da gazεlε tabi sambo, nε wa t̄ɔ na: " Mε a mbɔlɔ dati odɔkɔnɔ". Bɔa nε, mbɔlɔ ba wele wena do zεkε 'da kpo, zɔlɔ sabelε, kε kuti kpe nε do ḡεε do putulu olo nyanga kamiñnɔ pi tē ε kɔ z̄ɔ owino nε ge nde ni. Ngba soe ni s̄a olo wi ɔ nu mbɔlɔ bina.
Dati a kε ma le mɔ ni, nε ma ndo mɔ do zafa gbaa. Nde kɔ mɔ zafa ni, ya z̄ɔ mɔ a hulu do mbɔlε ni, nε nde ki ni ma ngá li ni, nε zu mɔ ɔ nε kε ma nε fū fū ni. Kɔ ma nε la olo ki ni tū bɔa tabi talε, nε mɔ ma ngɔ kɔ'dɔ nε. Nde kε 'da zafa mbe a dia, nε nde kε 'da kɔ'da ɔ nε kε dani dεa tε li sila mɔ dεa ni, 'bɔ do kɔ wala gεlε mɔ v̄ε. Mbe gɔ, nε mɔ kɔ'dɔ gbaa, nε su'du hɔ go'do mɔ (nε ki ni a la do mamu).
Nε nde kε mɔ kɔ'dɔ ni, nε mɔ tε tu kua mbɔlε. Mɔ kɔ'dɔ, kɔ mɔ nε tufu nε, nde a ma fεnga zur. Kε 'da kɔ'da ma la mbe tū a dεla, sε nε ma e de. Fala kε kɔ'da e tε mε 'bɔ, nde a mbɔlε ia.

b) Nε nde ma ndo le mɔ gbàà, nε mɔ fa nwá gbamangga, nε mɔ zī zō mɔ. Tabi nwá langbagole, nε mɔ zī. Nε mɔ 'bala mbe nwá langbagole ni, nε mɔ so de zu mɔ, we gba zu wí.

Kɔ fala ke mɔ ma ngo kɔ'dɔ nε, nε mɔ 'bala 'bɔ kpo kpo nwá langbagole ni de te kɔ verε, nε mɔ a tō 'dɔ nε, nε mɔ ma ngo sila mɔ, we kua mbɔle na, mɔ kɔ'dɔ, hā mɔ tufu de.

Mɔ 'bala 'bɔ tɔlɔ 'bete, nε mɔ a tō te nε, nε mɔ nɔ kɔ vele kpo. Ma nganda do mbɔlɔ wena. Mɔ gi 'bɔ dó wili papaye, ma gbala, nε mɔ a sukali te nε, nε mɔ nɔ.

Mɔ wia 'bɔ te 'bala fila sekeke tandala de 'dɔ fēa li dō, nε mɔ nε we záfà. Tabi mɔ la'da kpā tō. Tabi mɔ gi thé, nε mɔ a sukali do'do, nε mɔ kɔto matɔlatum de 'dɔ nε, nε mɔ nɔ 'bɔ. Mɔ 'bi 'bɔ gā wala malala ni, nε mɔ kpili de 'dɔ kafe, nε mɔ nɔ 'bɔ. Tabi sekeke malala.

Mɔ wia 'bɔ te gbini nwá pomasitele. Mɔ gi ma, ma gbala, nε mɔ hunu do kō, nε mɔ nɔ. Tabi mɔ la'da ndimu wena, do mbo'bo, gbadē, pāsanggo ke wa gi doyiki, nε gbɛnzekele ba te nε, nε tō ba te nε, nε mɔ nyongɔ wena, we kɔ gele mɔ. Tabi mako, do kpā tō. Tabi mɔ la'da gbālā tō do tū do ngba soe ke mɔ kɔ'dɔ wena ni. Tabi sɔle do yiki, kpātō, do ba tō. Tabi mɔ nɔ gba li dō ngbako vele kpo, we duzu záfà na, kɔ zu mɔ holo.

Nε nde fala ke mɔ kō na, zele mbɔlɔ ba ε dō go, ma wia na, mɔ te hɔ nza gba kutu go, do sangaze go, do nga zā tū go.

Mbɔlɔ'be (dani mbɔlɔ'be)

- a) Mbɔlɔ'be a mɔ ma a nu gele nyanga wa. Ma de dati ɔ nε tále ni gbaa, se nε ma kpo ngbe ε de. Li nε fo fai do nga li, ma de zongεε.
- Ma de mε nu gele nyanga be ia, nde a fo fala do ke be ni a nε nɔ dō bina, gbaa na, ma ēa, se nε a nε de. Ma mbɔkɔ 'bɔ bē wena, we ke a dungu, nde a ma nyongɔ a ngir ngir. (Mε a obe dɔkɔnɔ.)
- b) Wa fɔlɔ mbɔlɔ'be pii do fā mɔ: gbozɔkɔnga, nduku, tabi nwá bele 'bɔ.
- Nε ké wa wia te kɔ li nε a: ɔkā, kula, nwá tomato, mbito go'do yangga tabi yinggili, tɔlɔ 'bete.
- Tabi wa dɔ sa'da yiki, nε wa kɔ mbito nε li nε.
 - Tabi wa zanga putulu do fila nɔ, nε wa kɔ li nε. Tabì wà ndó fú kàfé lí nɛ

Mbùlùnú (zélé mbùlùnú)

- a) Fala ke mɔ 'bana do be, nde a mɔ kō we sukpu nu mɔ go gbaa, kɔ mɔ hɔ kpasa nε (tabi le tō na, sabele 'bu ngo nε mɔlɔ we hɔ 'bu sabele bɔa) nε 'do gogo mɔ li vē. Be mɔ nε to 'do gogo mɔ, nε madε do tɔko. Mɔ nε wele we, nε nu mɔ bū sùlùlú. Nu wi mbulununu unu wena.
- Wele kpa 'bɔ mbulununu wena, balia sama sukali 'do gogo wi mbulununu a dia go. Wele sama 'bɔ nu wena, nε a kpa zele mbulununu. Nε nde 'do mulu gogo a vē ma hē, nε ma 'bili do dani, nε wi nε fa fala wele we zāa. Nε nde ina nε boe: ke 'da mbunzu do ina ngbaka.
- b) Ina mbulununu a nwá làngbágòlè, tabi nwá gbanyama. Wa fa nwá langbagole, nε wa lingi do 'do gogo a vē, nε ma o do tɔkɔ. Kɔ fala ke mε a be nde, nε mɔ e bawe li, nε mɔ ba mànùkô*, nε mɔ lingi do 'do gogo a nganda, nε ma de do tɔkɔ. 'Do ki ni, nε mɔ ba 'bɔ talamisini*, nε mɔ yaka de te 'do gogo a, we takɔ ma gbε odɔkɔ nε.

Ndà'bà (zélé ndà'bà)

- a) Mε a 'dā zele, we ke ma gbε wele 'da kala go. Ma ndo mɔ sīmīlī sīmīlī ɔ nε gbabiālaka ni, se nε ma nε ɔ tū bɔa tabi tale, ya ma gā ia. Fo fala do ke mɔ wia te nyongɔ mɔ ni bina.
- Mɔ nó kafe go, we ke mɔ nε gulu sā nu mɔ, ya ma we go. We ke ma hē do li wala kɔ gele mɔ ke mɔ nyongɔ do mε ni. Tū, sa fala, mɔ ó yala go.

b) Ma wia na, wa ēlē afe kombo, ne wa gi ma vē, kɔ ma gbala, ne mɔ gulu do ma. Tabi nwá kokolo, ne mɔ de 'bɔ ni.

Angge! Ma kò ngbe ε do kò gɔ. Fala ke zele nda'ba hēa kɔ gele mɔ ia, ne mɔ te nɔ kò gɔ. Mɔ nɔa, ya mɔ fia ia. We ke 'bala kōe ni, ma ne se, ne ma nā de li ne. Ne fo fala do ke ma gbo, kɔ mā ne hɔ de nza bina. Ma na, ma gbo, ne ma si de te kɔ zā mɔ i, ne mɔ fe.

Ndóló lí wí (wí)

a) Mɛ a zele li wí. Ma de tati a gbali wele, ngo nga wili kò tabi ngo gale.

Ma ndo de mɔ gbàà, ne mɔ lengge na, mɛ a nze'be gbali mɔ, ba we te ne gizi gizi, ma siki kir kir. Zu mɔ wia te gba 'bɔ te ma wena. Ne dungu, ne hēa mɔ hɔ ngo tū gbali mɔ, ne wa tɔ na: "Mɛ a wí, hā a hɔa ngo li mɔ". Se ne geɔ do geɔ, kɔ wa de ina de te ne gɔ, ne a gifí ndolo de.

b) Ne nde fala ke wi hɔa ngo li mɔ nde, ma wia na, mɔ aka we owi ina. Mɛ a yia ina iko.

- Mɔ yengge, kɔ mɔ kpa nda'ba ngeelé, ne mɔ fo tē a kɔ li nu a fo, ne mɔ zī ngo li mɔ.
- Mɔ dɔlɔ 'bɔ nwá sakanya, mɔ lingi, ne mɔ zī 'bɔ là ne ngo a.
- Tabi mɔ dɔlɔ 'bɔ nwá silitula, ne mɔ de 'bɔ ma wala kpo na mɛ ni.

Ndòndóló zà wí

a) Ndòndɔlɔ zā wí mɛ a hēa mɔ ke ma hē wele fai si kɔ zā a. Wí ne dungu fai te mɛ a bi bī. Wí ne òkò 'bɔ wena, we ke fo fala do ke a nyɔngɔ mɔ ngboo bina. A ma ngo ne 'bɔ ne, ya a bɔlɔ tē a ngboo gɔ, a bili fai si ngo fala ne.

b) Ne nde mɛ a zele ke wa enze ma fai enze. Wa dɔlɔ nwá ndobala. Ma ɔ ne nwá anuka ni, ya wala ne ɔ ne wala yonggo ni, ya te ne ɔ bezebeze ni.

Wa dɔlɔ, wa to ma vē, ne wa kɔ nɔ ngo ne, ne wa enze do ma.

Ngùsú

a) Wele kpo, ke ngùsú lè mbe nyanga gɔ ngo zā nui 'da Gale ge, a bina.

Ne nde le tɔ na, ngusu wa a osa'de ke 'baka wa boe, we bŭ bŭlŭ. 'Balí mɔ kpo, tati a wa do ngba wa, nde wa kó mɛ 'bɔ gɔ. Kɔ a ne le nyanga mɔ, se ne a ko mɛ 'bɔ de.

A ndo le nyanga mɔ ia, ne nyanga mɔ nyɔngɔ ngir ngir. Kɔ fala ke mɔ ó fala a, do ke mɔ fo a dŏ gɔ, kɔ fala ne sa ne, nde zā a hana te tɔke a nɔa mɔ ni ia. Ma la 'do ki ni tū nale tabi pɔɔ kpo, nde a gā vē ia.

Ne nde ongsu wa le nyanga wele wena do zɔlɔ sabelɛ. Genɛ kɔ wele de da do zamɔ, kɔ fala ke butu kenze boe ia, nde di ni ngusu wa se boe. Ke zamɔ i wa yolo wena te kula mɔ yòlò. Owano ni, wa gā 'da kala gɔ. Mɔ de zī do fala sabelɛ gɔ, ne nyanga mɔ 'danga te ngusunɔ.

b) Ma wia na, do fala ke wa le nyanga mɔ wena, ne mɔ mɛne wa. Ne mɔ fa tɔlɔ 'bete, ne mɔ kɔ olo wa, tabi bŭ.

Kɔ fala ke wa de ɔ ne ke wa ne 'danga nyanga mɔ 'danga nde, ne mɔ gbɛle liā tandakusi (te 'bonggo). Mɔ yeɛ, kɔ ma kolo, ne mɔ to ma vē, ne mɔ tenɛ fila nɔ de 'da ne, ne mɔ kɔ olo wano ke mɔ mɛne wa ni tū kpo kpo. We ke mɛ a ina, ma fanga wena.

Ne nde be ke a gā gā, ne a kò we fo ngusu nyanga a gɔ ni, ma wia na, fala ke ne ba a do nga ne, kɔ ne 'bili wa ia, ne ne fa ndi go'do yangga, ne ne lingi ma vē, ne ne ini de 'da ne, ne ne kɔ li dani ne na, ma ngbenze a do mbana, se a li a sŏa, kɔ do 'do fala, kɔ ngusu le nyanga a nde, ne a mɛne wa.

Wa gbɛle 'bɔ sambe, ne wa enze do olo ngusu, we ke mɛ a mɔ ma fanga wena.

Ngbálámò

a) Ngbalamɔ mɛ a zele mɔ obe. Ma yolo wena dati do kɔ zā wa gbaa, se ne ma ngbala do wa de.

- b) Wa enze ngboko zu golo do nwá káànggá. Wa le nwá ne, ne wa to ma v̄e, ne wa a de ngo fala ne ni. Ne nde dati, wa a ko gbalá, ne wa do ngo we, ko ma ba we sí, se ne wa enze do ma de.

Nyongogo'do

- a) Nyongogo'do a zele olo dea to, tabi yengge ngo wena. Fala ke nyongogo'do dea mo ia ni, ya mo do ngawi bina. Mo ne be no sí, ne gulu ku mo de gbuyuu, tabi gbogbolo mo o ne li dani ni. Mo ini, ya li ini fila kalala.
- b) Ne nde a, te de, wa t̄o na, fala ke mo í na, mo do nyongogo'do nde, mo wia te t̄o h̄a wuko 'da mo, ne a fa afe te wa sa li ma na "gbàtūkô".
- Ne wuko 'da mo do t̄e a ngboo a gi ma gbaa, ko ma ne gbalá ne, ne a gi 'bo 'da ne do dia sanggo, o ne gbai, tabi ngbot̄o, tabi nda'ba, kula ne, tabi t̄olo ne, ni do ni. Ne a 'bala yiki te ne, ma ndi o a de, ne a lu ka de te ne. Ne mo wi zele mo ko'bo de z̄a mo gbaa, ne te mo zolo gbenge mo, ne d̄a ina ni fi t̄e e ti ndala te mo v̄e, we tako ma de zele nyongogo'do.

Nzábélé (zélé nzábélé)

- a) Nzabele 'bo a zele mo, ma nea we o ne sekpeke ni (gbulukutu). Ne nde ma kanga li gbili zugolo mo keke. Mo boló nyanga mo te ne go. Ma wia we t̄o na, fele n̄i nyanga mo kpua ngbe e kpua.
- Wa kpà 'bo ngi wi ina ne go, ne nyanga mo wia te 'bana ne ni. We ke ma 'be nyanga mo nȳō, ne ma ko'bolo de te ti ku mo.
- b) Ma wia na, wa doló nwá fele nzabele, ne wa to ma v̄e, ne wa enze de te ngo fala ne ni. 'Do ki ni, ne wa yala 'bo fele zu nzabele ke wa ndolo do sa'de ni, tabi ke wa da ma da ni, ne wa do ma v̄e do mbito, ne wa pi fila no te ne, ne wa ma ngo h̄olo do ma, ne ma e iko. (Ma nganda do ma wena.)

Pónđi

- a) Me a zele olo owi t̄u. Wa ze p̄onđi 'da wa de te gbogbo zu mo do wala olo k̄o wa ke wa lili do de ma ni. Mo zo te ne go, nde a wi ke ma t̄e a ni, a bi kpo tati a gbogbo zu a.
- Ma ndo wi ne gbàà do bawe te wi. T̄e a ba we te ne gizi gizi, ne a ma ngo t̄o na, zu e ma gba wena. Ne wia do lengge tabi na, me a gba zele zu. Ko ma ne la 'do ne t̄u kpo tabi boa, ne ma nganda kerr. Ma o ne ke mo ne fe di d̄o ge d̄o ni.
- Mbe go, ne nu mo sanga ngbe e. Wa wia do sa mo h̄a mo z̄a, fo fala do ke mo k̄o bina. Li mo kala de ngo kpambú. Ma o do dia 'd̄okolo mó mo go, ne mbe go, ne mo fe do ngba soe ni do ti. Ko fala ke ma t̄e we gbe mo go nde, ya mo fe te me 'bo go. Ne wa wele mo gbaa, ne mo kpasa.
- b) Nde a do ngba soe ke wa í wa na, me a zele p̄onđi ni, ne wa ba mo, ne wa la do mo 'da wi de ma. Ki ni a fo fala na, mo ne do nyanga mo bina. Ma wia na, wa ko'bolo mo ku'bula, tabi wa ba mo ngo tangge.
- Wa ho do mo i mo, tabi do t̄u tabi do gba wese nde, ma na, wi de ma wele mo nganda. A fa zu nwánko ke wa de do zele ni, tabi nwá 'bulu, ne a h̄olo do gbogbo zu mo ngboo de ngo fala ne ni. Wa kele 'bo ngo fala ne ni do lazale, ne wa n̄a ina de ngo fala ma kele ni. Me a zele kpo ma d̄e go.
- Fala ke wa dea, h̄a ma e ia, ne ndoti ne a ke wa gbele ti nyanga mo. Ko fala ke mo de nganda, h̄a wa gbèlè ti nyanga mo go, ko z̄a wi zele n̄l̄o ia, ko a kala osa'da inano zi a dea do zele te mo ni v̄e, ko a do ma ia, ne zele ni ma kpolo 'bo mbé t̄e e.
- Ma wia na, ngba soe ke a dea zele te mo, h̄a ma ia, ne mo fa damuzene d̄o kpo, do nyongamo, tabi kili kola. Ne mo ne do ma do ḡe 'da wese t̄u h̄a wi de zele na, z̄a a de yangga, h̄a a gbele ti nyanga mo.

'Bali mɔ kpo, wa kɔ we sa li inano ke ma de zele pɔndi dea ni go, we ke me a zele mɔ owi tũ (owi tunumo).

Sa'de lí silà

- a) Sa'de li sila wi kɔ na, mɔ nyɔngɔ mɔ tabi mɔ nɔ dɔ do wele ne go. Me a kpo kpo ga'bomo, ne nde ma la ngbe ε be sī, we ke, ke 'da ga'bomo na, mɔ wè te nyɔngɔmɛno zi le tɔlɔ ni go: ndala sa'de; o'buá; afa sabinda 'do ngbe do 'do ngbe; yúyù. Ne nde ke 'da sa'de li sila wi a ɔ pii de te li sila wi. Kɔ do ngba soe ke mɔ nɔa dɔ bula kpo tabi boɔ do wele ne ia, ne li sila mɔ hana kili kili, ne mɔ òlɔ, ne wa tɔ na, me a sa'de li sila wi.
- b) Nde a ke 'da sa'de li sila wi, ma wia na, mɔ nɔ dɔ fai do ina ne.
- Mɔ dolo nwá tandaguzi (te 'bonggo), ne mɔ 'bala de 'do ne, se ne mɔ nɔ de.
 - Tabi mɔ gbele ti ngu'du afe katagu de 'do dɔ, ne mɔ nɔ. Tabi te sē.

Sèkprékpe

- a) Ombe wele wa yambala we tɔ gulu sèkprékpe be sī. Wa na: sekprékpe ma kala li gbili te wele vè: zu golo a, do li gbili 'baka a. Kɔ gene kɔ wa ma ngo de 'bo mbe ke 'da zu nwáno te i do a nde ??
- b) Ne do sanga ze belee, ne wa ba a, ne wa la do a 'do li, ne wa fi a 'do gēa li do titole belee. A wia te ɔ 'dɔ ne we sa kpo, ne nde wa wè te fi a te 'do li ke ma 'du wena ni go, na do ma gulu zu a go.
- Tabi wa wia te fi a do nu ngbaka ne, ne wa ma ngo taka li de tē a. Ya me ni, wa a wa i a do onwáno ni. Do fala ke wa de do a ni fala tale, ne a yambala se we e nyanga a nù. We ke gēa li ni le ti ndala tē a, ne ma gē yokoko, se ne li gbili tē a ɔ do ngawi de.

Sòbisi (me a zele mɔ sape)

- a) Sòbisi a zele ke mɔ ba fili do de mɔ sape wena wena (ɔ do owuko tabi owili mbamba). Do ngba soe ke wele a ɔa do wuko ke a do sobisi tabi wi wili ke a do sobisi ni, kɔ fala ke ma la olo ne tũ tale tabi nale, kɔ mɔ ma ngo ini ne, ne kɔ ga mɔ de ɔ ne ma ta tala ni, ne ma de 'bo ɔ ne ma ngbe ngbenze ni. Olo ki ni ne la 'bo tũ tale, ne mɔ ma ngo ini wá mā. Do ngba soe ke mɔ ma ngo ini mā ni, nde a mɔ a mɔ go, te bi zele ne.
- Ne nde ngo gili sòbisi ma do tele te ne tale :
- Mbe ne sòbisi wa sa li ne na, sòbisi maina. Ki ni ma ho kɔ ga mɔ do mā.
 - Mbe ne 'bo sòbisi makila. Ki ni kɔ ga mɔ ho do tɔkɔ.
 - Mbe ne 'bo a sòbisi mbɔa. Zā lo'do mɔ hana, ne ma ɔ ne me a 'dangba ni.
- b) Ina ne ke wa sa li ne ni ma ke:
- Te kpo a zamɔ ge li ma a "te ngbia". Mɔ òlɔ afe ne, ne mɔ do, kɔ ma ne kolo ne, ne mɔ to ma vè. Me a ina ma nganda wena, we ke mɔ ma ngo to ma ia, kɔ dā ne pi tē ε kɔ zɔ mɔ ia, ne mɔ zafa wena, ne mbɔlɔ ho zɔ mɔ.
- Kɔ fala ke mɔ tua ia ni, ne mɔ a fũ ne sī 'do li. Ma ɔ, kɔ ma nyɔngɔ, ne mɔ a kɔ alu pɔpi kpo iko, ne mɔ sɔ se gbaa. Fala ke mɔ a do titole nde, ne mɔ sɔ se gbaa gēa wese. Kɔ ma ɔ do gēa wese, ne mɔ sɔ se gbaa sa fala.
- Fala ke mɔ sɔ vè ia, ne wa hunu kɔ hā mɔ, ne mɔ funggu ma, ne kɔ zā mɔ ba we de. 'Do ki ni, ne mɔ a 'bo fũ ne sī li dɔ, ne mɔ nɔ, ne mɔ ini se wena.
- Mɔ fa nwá ndukukpili, ne mɔ 'bala de 'do dɔ, ne mɔ nɔ.
 - Tabi mɔ 'bili liā papaye, mɔ gi, kɔ ma gbala, ne mɔ hunu do kɔ, ne mɔ nɔ, takɔ mɔ ini de nù.
 - Mɔ òlɔ 'bo afe ndélé ngɔnda, mɔ gbele ti ngu'du ne de 'do li. Ma ɔ ni gbaa, kɔ ma nyɔngɔ, ne mɔ gbɔtɔ là ne de kɔ alu pɔpi kpo, ne mɔ a do zā mɔ.
- Mɔ de omɛno ni vè, kɔ ma è go nde, ne hē penesiline, ne wi ī ti ne, a zanga do ngbe ε, ne a dumu do mɔ. Fala tale ne ma e.

Tabi mɔ do mbili ngboo bina nde, ne mɔ oso ya talamisini. Mɔ nɔ bɔa bɔa 'do tū tale, hā mbe gɔ, ne ma e 'bɔ. (Dr. Kongawi : gó, gó, gó, té dè kí ni gó.)

Tókó zùlà (nyɔngɔ zɔ)

- a) Tókó zula a zele ke tókó si fai do kɔ zɔ wi ne. Le ī ti me ke ngboo ma hā zele tókó zula ni gɔ. We ke mbe gɔ, ne mɔ ba li gbà tua wese fai, kɔ 'da kala be sī, ne kɔ zɔ mɔ o do tókó, ne ma ma ngɔ hulu ne. Ma ɔ ne ke tabi gba gbɛle dani kɔ zɔ mɔ ni, ya ma kpo bina. Ma zele 'bɔ gɔ.
- b) Kɔ do ngba soe ke tókó zula ma ngɔ hulu kɔ zɔ wele de gbalɔ mɔ nde, ne mɔ fa tukia, ne mɔ nūsū de kɔ zɔ a. 'Da kala be si, ne ngɔ te ne gē iko. Kɔ fala ke tukia bina nde, ne a te bili zu a nù gɔ. A do zu a de ngɔ, ne tókó ma kpolo tē e kɔ zu a ni. Ina ne ke wa bia hā mi ni ma ke: ēlēna; afe onngo; afe yelegbe. Mɔ mba li menɔ ni vē de kɔ kolonggo kpo, ne mɔ e. Kɔ ma ne nyɔngɔ ne, ne mɔ zī zɔ mɔ. Mɔ zafa se gbaa, ne mɔ ne tufu ne, ya li ne tū kolo kolo.

Yàkàmò (voir Galɛngba)

Yu zā wi

- a) Mɛ a 'dɔɔ ke mɔ sɔ ma, nde ma hɛɔ ni. Ma zanga do lì. Ne nde mbe gɔ, ne nyɔngɔ go'do ma ndo mɔ do yu zā wi dati, se ne mɔ ī fala nyɔngɔ go'do de. Ne nde zele yu zā wi ngboo ma de mɔ, ne mɔ sɔ gbaa, ne mɔ yu te ne hège'dègé. Zele yúzàwì te te wele ia, ya a mbòkɔ te ne wena. We ke a sɔ gbaa, ne fo 'bɔ hi tē a kɔ ne bina. Mbe yu zā wi de wele we duzu nyɔngɔmɔ ke a nyɔngɔ ma ni :
- A nyɔngɔ mbulu sa'de, mbulu koyɔ, tabi yūlū fū, tabi kpālā nwá ka'dangga, tabi ngbese ke wa wa gì mbòkɔ gɔ.
 - Tabi a nɔ mbanga dɔ guge (makpanza) (kasorma), tabi gele 'dā li dɔ.
 - Tabi a nyɔngɔ mɔ ke tɔ te ne bina, tabi ngbese, tabi sa'de ngulu.
 - Tabi a nyɔngɔ pɔse (dókòmbé)
 - Tabi mɔ nyɔngɔ sa'de siko, nde a wa yùlù ma nu mɔ gɔ. Mbe te me 'bɔ gɔ, nde a me a siko ke wa gbɔɔ a kɔ zunu (gìfí siko; siko wele).
 - Tabi tolo ke wa kpili a kpili ni.
- b) Ne nde fala ke mɔ nyɔngɔ menɔ ni vē, kɔ mɔ yu zā mɔ te ne wena nde, ne mɔ fa nwá òkā, mɔ 'bala, ne mɔ a do zā mɔ. Tabi mɔ fa nwá sèlì... Kɔ ma ɔ do ke 'da zele yu zā wi iko, ne mɔ fa gbālā tū bɔ kpo, mɔ 'bēlē ma, ne mɔ gbɛle ti ngu'du kɔa ne ni, de te 'dɔ lì, ne mɔ a do zā mɔ. Wa wia te gbɛle 'bɔ ngɔle, ne mɔ a li dɔ, ne mɔ nɔ ma we duzu yu zā wi. Ma wia 'bɔ na, mɔ gi lì kɔ gā mɔ, ne mɔ a tɔ kɔ kele kpo, ne mɔ a 'bɔ sukali kɔ kele tale, ma yeke, ne mɔ nɔ ma kɔ bula gazele li wese kpo. Ne nde mɔ ma ngɔ yu zā mɔ, ne mɔ nɔ li wena. We ke me mɔ sɔ vē ni, nde a li ti ndala te mɔ te zīlì do 'da ne. Ne nde a mbe owele, nyɔngɔmɔ bē wa wena, yolo ngɔ yu zā wi.

Zádɛngbè

- a) Zádɛngbè a zele mó obe. Ma de wa, ya fo gbālā zā wa do ke wa tɔ gulu ne hā mɔ bina. Ne nde mɔ ka se mɔ, ya tē a vē a ba we ne. Kɔ ma wia na, mɔ te ka mɔ tē a iko gɔ. Mɔ tamba tē a ɔ a nga, mɔ tamba wena a gulu ku a, do 'de tili a, ne mɔ ka se mɔ, ya a he nganda wena, ne mɔ ī na, me a zadɛngbè.

- b) Ne nde mbe nwá kpo, ma ɔ ne epinalɛ ni, nde a nwá ne a sɛkɛkɛ ni, li ne a "gbɛngbɛ'dɛzubewelee", tabi wa sa 'bɔ li ne na, "gɔnɔgbà'dè". Ne mɔ mba ma do nwá bɛndɛ, ne mɔ hu ma do fila nɔ, ne mɔ ma ngo hɔɔ do gulu ku a fala bɔa. Hɔ tɛ tale, ya ma gɛa ia. Mɛ a yia mɔ iko, ne nde ma nganda do zadɛngbɛ wena. Wa dɛ kpolo lɔlɛ 'dɔ li gɛ, ne wa mba ma do 'dɔɔ go'do bia, wa dɔ do mbito, ne wa fi nɔ tɛ ne, ne wa hɔɔ ne.

Zéle bɔzɔ

- a) Mɛ a zɛle mɔ owi fio wili, tabi fio ko. Mɔ zɔ sɛ na, fala kɛ wi wili fia zu kɛnɛ a ia, ne a dungu sɛ fai do 'bako (linggamɔ). A dungu gɛa wese fai do ga ozuma 'bako, tabi wele kpo dɛa mɔ zɛle tɛ wi hã a, ne a lengge wili a, ne a ma ngo dungu ɔ ne kɛ a ba zɛle ba ni. Mɛ ni vɛ ya tati a lengge mɔ do lengge mo. Wese gɛ, ne a tɛ ɔ nù dɛ tɛ nu di 'da a, dɛ ngo tangge tabi bunggu. Mbe go, ne ne lengge na, a ɔa yala, nde a fala kpo go. Tati a kɛ a ɔ fio do lengge omɛnɔ kɛ wa dɛ zi do wili a, ne wa kɛsa ne ni. Kɔ a ma ngo zɔ owili ngba a, tɛ kɛ wa dɛ do ongba a ni, ne a ma ngo lengge tɛ mɛ 'bɔ wili a. Kɔ fala kɛ a la fala linggamɛnɔ ni go gbaa, ne zã bɔzɔ wili a nɔlɔ tɛ mɛ 'bɔ do'do. Ma na, wili a tɛ, kɔ a ba a, ne wa tɔ 'bɔ na, a fia zɛle linggamɔ (souci). Do Ngbaka lɛ tɔ na: "Zɛle bɔzɔ" tabi "Zɛle linggamɔ". Ma dɛ wi ne ia, ne tɛ a dɛ yili yili, ɔ ne gɛ ba a ba ni. Mbe winɔ wa tɔ 'bɔ gulu zɛle bɔzɔ ne mɛ gɛ: zé 'da oyaa lɛ, ne wa tɔ na, a lia kɔ o'dã hi mɛnɔ. Ma kɛ wese gɛ, ne a ma ngo 'bã nu a, ne tɛ a tana yili yili, ne a ɔ fai dɛ tɛ kɛ zã we gɛ iko.
- b) Ne nde, we takɔ a tɛ dɔngù do linggamɔ pii go, ma wia na, do ngba soe kɛ wili a tabi kɛnɛ a fia ia ni, ne owele wa tɛ nyɛle do a wena go. Ma wia na, wa dungu do a wena, we fo mbe olenggemɛnɔ zu a do lengge mamu. Ma wia 'bɔ na, owino 'da Gale wa dungu do a wena, we dɛ sambala do a, we takɔ ma ndaka 'dã lenggemɛnɔ zu a do'do. Ne nde ina ne wena a sambala, tabi dungu do wi ne wena, dɛ sa do a. We 'da ina zɛle bɔzɔ, mbe winɔ wa tɔ 'bɔ né mɛ gɛ: do fala kɛ wele pi tɛ a kɔ o'dã hi wi nde, ne wa ba kuli kɔla, fɛa kɔla, tũ bɔ, do gbá kúlà. Wa kala omɛnɔ ni vɛ, ne wa kɛ wi zɛle dɛ dati wa, ne wa la do a dɛ nu mba wala do zamɔ. Wa hɔ i mɔ, ne wa dɛ ndaba tɛ a. A dungu dɛ ngo ne, ne wa fũ kula ni tɛ a, ne wa hɔnɔ kuli kɔla do tɛ a, do tũ bɔɛ ni, ne wa gbɛ kɔla ni tɛ a, ne wa kulu ngo vɛ, ne wa hɔ. Ya wa la nu zĩ mɛnɔ ni vɛ dɛ tɛ i mɔ, ne o'dã hi mɛnɔ wa 'bana tɛ mɛ 'bɔ dɛ tɛ ndaba ni, we duzu mɛnɔ ni, ne ngo tɛ ne gɛ iko.

Zéle nɔ 'bètè (iwaku; kpòkólò)

- a) Zɛle nɔ 'bete ma ngo le mɔ ia, ne tɛ mɔ gɛ wena. Mɔ wia tɛ yolo dɛ tɛ li tua wese gbaa, ya ma dɔ mɔ go. Do ngba soe ne ni, ya tɛ mɔ ɛfɛ liɔɔ. Tɛ mɔ dɛ sɛ 'bɔ do gbɛngɛ mɔ go. Kɔ fala kɛ ma ɔ do be 'da mɔ, kɔ a ma ngo dɛ ni, ne mɔ ĩ na, a do zɛle tɛ a ni boe. Ma dɛ, ne ngo gbali a fele ɔ ne lí li nɔ 'bete. A ne ini ne, ya lí li ini fele 'bɔ na mɛ ni. A ini, ya ma ba bâ.
- b) Ina ne kɛ:
- Mɔ dɛ nzo'di nwá 'bete, ne mɔ to ma vɛ. Mɔ anga dɛ 'dɔ li, ma ɔ, kɔ ma nyɔngɔ, ne mɔ a do zã.
 - Mɔ ɛlɛ 'bɔ afe tɛ takɔ, ne mɔ gi, kɔ ma ne gbala ne, ne mɔ hunu do kɔ hã a. Tabi fala kɛ mɔ dɛ kili lí là ne nde, ne mɔ gi do nyɔngɔmɔ hã a. Ne a ma sɛ ngo ini ma gbaa, ne ma e iko.
 - A tɛ nyɔngɔ nɔ kɛ wa gi do mɔ ni go.
 - A tɛ nyɔngɔ dɔa 'bete tabi tɔɔ 'bete go.

N.B. : Ma wia na, fala ke wa ma ngo a zā a do ina ne ia, ne a zo mbe fala be sī de te 'do tɔa ni ɔ a nyele, se ne a ini do ma de. We ke fala ke a ini kɔlɔ do ngondo tɔa dɔɔ ia, kɔ mɔ ge, zu mɔ a mbɔkɔ ni, ne mɔ ba se ma.

Te bɔa ne, wena 'bɔ a li fɔlɔ 'bete ke wa fɔlɔ we gi do sabinda, ne wa a li ne de te ke zā nu tɔa, ne wa ma ngo kũ do ngo ne ni, 'da kala 'bɔ do ke mɔ ba go.

Zele ngùlù

a) Zele ngùlù ba wele, ne a mbe go, ne wi ni tɔ na, me a wi sene mɔ (wi tũ), hã a a tala mɔ tē ε, tabi kɔ tɔa 'de ε.

Ne nde zele ngulu ge ma ba wele yula ngo tele te dea mɔ tē a. We ke ngba swe ke a lia ti ngulu, nde a a ĩ na, me a ngulu go ni. Ne ngulu ni ma kpā de tē a, ne tē a ma ngo tala ne. We ke ngulu me a ke ma kolo ia, kɔ mɔ ne to tē ne kpo, ne ma ma ngo kutu ne. Kɔ me ni a a ĩ mɔ go, ya ma a ma kutu de tē a ni. Me a mɔ ma tala te wele wena.

b) Ma na, a ili gbenzekere (mɔkpakpa), ne a lɔ'ɔlɔ do tē a vē, we takɔ ma gbe ngɔ ne.

Zélé sònggó

a) Zele sònggó me a zele ma de wele ɔ ne zele bɔ ni. Wi ne ni a bi fai a zu a, ne a na: "Zu ε ɔ ne ke ma ne fũ do' do ni". A bi kpàkálá kpàkálá ɔ ne kɔyɔ kpo 'do li ge li a a sònggó. Me a kɔyɔ kpo a de mɔ tē a do wala olo ne go.

b) Ní a te de wa tɔa do gā ne na, fala ke wele a do zele sònggɔ, ne wa 'bala gbɔnggɔ de 'do li vē, ne wa fɔlɔ do zu a. Ne nde dati ne ngboo, wa 'dɔlɔ mbe zā tɔa ke wi zele de kɔ ne ni be sī, we do ke na, zu a ma le ne do ma ni. Ne wi zele efe zu a do li holo tɔa ni de nza nga be sī, ne kili tē a 'bana de kɔ tɔa i. Ne wi 'bala gbɔnggɔ ni fɔlɔ zu a de nza nga vē. Ma e, ne a gbɔtɔ zu a de olo ne kɔ tɔa i.

(Wa sà li ina ke wa wia wia te 'bala do gbɔnggɔ ni go.)

Zélé yèlè (zele tili)

a) Zele yele me a zele tili, we ke wi ne dungu ia, ya wɔ te mɔ kpo bá a go.

Ma ɔ do wi wili, ya a dungu iko. A wè te mili 'bɔ nu tɔa 'da a go, a wè 'bɔ te zā sabele tabi de tɔa li go. Tabi a kulu ngo we ne safɔ i we de to, ne a dungu gbaa, kɔ a ne hɔ safɔ i, ya 'da fala de toe la ia, ne a ma ngo si ma iko. We tɔ do do ne, ode a to vē ma hã tili hã a fai iko.

Ma ɔ 'bɔ do wuko, ne toe ke wuko a wia sɔ te de ma ni, a ba li a we de ne, ya li a dīlī dididi.

b) Ne nde ina zele yele tabi zele tili, me a liã te tabi zu nwá te go, ne nde me tati a kɔ' do a. Me a ngbɔkɔ a na, a la fala tili do' do.

Mbe go, hã a ne de be to safɔ i sī, kɔ wese ne do a, ne a da tē a, tabi a nɔnɔ tē a ni do ni. Hã wa kɔ' do a nganda, se ne a la fala ne de.

III. Oli zeleno do Ngbaka

Linganda-Hoalo André

Gànggá

- a) Zele gànggá me a zele ma ba wele si te ngu'du a, ne a ko'do 'bo te ne ko'da. Ma ba wele, ko wa i ti ne do go, ne mbe, ne wa to na, me a kaka.
Ma de wuko, ko toko za o te a, ne mbe go, ne za a 'danga.
Tako mo i fala ne na, me a gangga ni, ne mo tamba ngu'du a ni. Ko ko mo ne ho te fala ne ni, ne a gbanga, ne mo i se na, me a gangga.
- b) Ko wa de zele ne, ne nde wa de ge nde?
- Mo tamba, ko mo i na, me a gangga ni, ne mo gboto zolo gole, ne mo lingi ma. Ne mo a li ko vele, ne mo fi nwa gole ni 'do ne. Ne mo de 'bo kula, ne mo a 'da ne. Ne mo 'bi wala malala, ne mo 'bili nu ne, ne mo kpili de 'da ne. Ne mo a kpa to 'da ne, ne mo e ma.
 - Ne mo tamba ngo fala ne ni, ko mo ne kpa do ni, ne mo 'bili nu malala ni, ne mo ko no li ne do ngo fala ne ni, ni gbaa ne fala sa zu ne.
 - 'Do ki ni, ne mo dolo nwa na mo 'do mo. Ne mo dolo la kpele dele, ne mo dolo 'bo zu dia, ne mo dolo 'bo nzo'di nwa ngangba, ne mo mba do ngbe e, ne mo 'bala ma ko gosa, ne mo a li ti ne. Ne mo ma ngo holo do ma gbaa, 'do ne nyele, ne mo da ko mo.
 - 'Do ki ni, ne mo fa lia ko'bolingoto, do lia bangabingi. Ne mo gi ni gbaa, ko ma gbala, ne mo fo do bangga, ne mo ba ha a, ne a no.
 - Mo ma ngo de ne ia, ne nde wi zele ni a nyongoto te kogo go.

Kátákpú (kasikpo)

- Ke 'da ina katakpu, ke zi dati, ne nde ina mbati te ho go ni, ne wa dea na me ge :
- Wa ba dale, ne wa gbe a, ne wa gulu a gbaa, ko a kolo, ne wa gi a. Ko 'do ne nyele be si, ne wa ba a 'do li do, ne wa sulu li ne do ndambu. Wa a to te ne, ne wa e ma nu be, ne a no, tako ma gbe tala ne ko ngu'du a ni.
 - Mbe a zo. Ne wa de 'bo do a kpasaa ne ke 'da dale ni.
 - Mbe 'bo a 'dolo go'do yele. Wa fede ma do yiki, ne wa ha ma ha be, ne a no.
 - Mbe 'bo a nwa ma o te li go, wa sa li ne na "Ndonggo". Mo dolo nwa ne, ne mo yele ma, ko ma kolo, ne mo to ma ve, ne mo sulu do dambu, ne mo ha ma ha be, ne a no ma.

Mbíkú (zele mbite)

- b) Ina ne : Wa fa te ke ma zu'du, ne ma te do lia ne ve ni. Ko wa kpa, ne wa 'bili lia ne. Ne wa fa 'bo lia te ke ma de 'da li wala, ko owele wa ko do nyanga wa wena ni. Ko wa kpa, ne wa 'bili 'bo ma, ne wa si ne, ne wa e ma ngo yinggili. Ko ma kolo, ne wa do ma, ne wa ba mbito ne ni, ne wa zi li no si te ne, ne wa holo ne.

Mbòlò

- a) Mbolo me a zele ma ndo ba mo do wala 'da gea te wi. Mbe do gea wese, ko mo dungu ni, ko 'da ne ne kala bi si, ne te mo de zoe, ne zu mo ma ngo zele ne, ne gbal mo fele kpangbangba, ne te mo ba we ne ge nde ni.
Fala ni, ne nde ge ba mo wena, ne mo ma ngo da we de te mo. Gene ko mo a mo o we ge, ne nde te mo o ne mo a tili ni. Gbali mo fele te ne do 'da fala mo ma ngo zafa ne ni. Mo zafa ni gbaa, ko 'da ne ne kala ne ni, ne nu zo mo ma ngo de do nga li. Mbe, ko mo dili do 'da ne ni gbaa, ne nu zo mo afa te dili ke.
Ko ma la wa tu boa tabi tale, ne mo ma ngo ko'do ne. Mo ko'do ni gbaa, ne ngo sila mo o ne li dani ni.

'Da fala ni, ne nde wa te nyongwa ma ba ma go. Mbe di, ko wese a to ge, ko ma dungu de li ne, ne ma o ne wese do ma go ni. Me ni a te ma efe liwo. Gene ko wa helé ma na, ma si ti golo, ne nde a wa te kulu ngo ba ma go, we ke ge ba ma ba fai iko.

Ma ho wa do ngbongbo mbale ni, ma no ko zo ma ia, ne ma ama do ko nu ma iko.

b) Ko ma be mbe ina ne ha mi, mba e!

Ya ina mbalo ni te me boe ge, we ke ma ko'do, ne ngo sila ma zele wena, ne zu ma zele 'bo wena ni iko. Mbe, ne o ko tsa zu ne molo, ne ma kala ne su.

Ko tako be te ne mboko mbe ni, ma wia na :

• Ma de nwa langbagole, ne ma 'bala de ko sani, ne ma ma ngo so de zu ma, ni do ni. Ne ma 'bala mbe ko bila, ne ma fi gbala to 'da ne, ne ma e ni gbaa, ko ma nyongwa, ne ma ma ngo no ma.

• Mbe 'bo a be sekere ndimi ke wa sa li ne na, malala ni. Ne ma 'bi ma, ne ma 'bili sanga ne de ko saso, ne ma a li ti ne, ne ma e li we. Ne ma nolo ni gbaa, ko ma ne fele ne, ne ma e nu. Ko ma ne ge bi si ni, ne ma tene de ko bila tabi vele, ne ma ma ngo no ne ge ge, tako ma 'bili mbe sanga kua mbale ngo sila ma ni. Ko ma ma ngo ko'do mbe di, ne nde ngo sila ma a mboko.

Ne nde ina mbalo ma dele wena. Ke wa be ha ma ni, ne ma de iko.

Mbulunu (zele mbulunú)

a) Ma ba wena a obe. Ma ndo dati do 'do gogo a. Ko ma zo mulu 'do gogo a, ne nde ma dea dani ve, ne be he te ne wena. Do tu, ne a he ne ge nde ni, ko fala sa titole, ko ma ne ka ma, ne sa nu a ma fua de te ngbili a, ne ma kutu kuye kuye, ne ma ulu wena.

b) Ina ne ma ke :

Wa gbete te ngbi, ne wa hoko do 'do gogo a. Ne wa a 'bo mbe ko kolonggo, ne wa fi lo go'do kolonggoe ni, ne wa a li te ne, ne wa zi ma li dani 'do gogo a ni, tako ma gbe obe dokoko ni.

Ndolo li wi

a) Me a zele ma ba wele si ngo gbali a. Ne nde me a zele ke ma yolo ko wi tunuma. 'Da fala ke wi ne sene ma ia, ko fala ke ma ma ngo la ne, ko ne kpa ngba ne do a, ne a ndolo li ma, ya ma i fala ne go. Ko ma ne la ne, ya ngo li ma de o ne wakoso tia li ma ni. Ko ma ne fele ma, ne ngo li ma de ke'bo, ya ma ndolo li ma ia. Ma ne si tsa, ne ma ma ngo zele ma. Ma ndo ma ia, ne ngo li ma fela, ne ma o gbe.

(Me a zele ke ma ba wele si te li a fala ke a dea to, ne mo ma ze ngo tu gbali a. Ko fala ke wa de ina ne do dia ne go, ne wi ho ngo tu gbali a ni. Ko ma 'bana ni fai nde, ne ndolo ma ho ngo li a. Ma ke oyaa le wa tsa do gba lengge na: "Ha nyanga ndolo a ma tia li".)

b) Ina we zele te gbali wele ni, ma zo te me 'bo tele te zele ke ma tia li a ni :

1. Ma o do wi :

- ne wa fa nwa gbawilidua, ne wa mba do 'dolo kabele, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zi li wi zele ni.
- Wa fa 'bo nwa sakayanu, ne wa mba do nwa avokati, tabi nwa bilí zama, ne wa zu'du gbala zo ngo nu tsa ngbaka, ne wa 'bo do kolonggo ne, ne wa lingi onwa inano ni, ne wa fi ko ne. Ko ma nyongwa, ne wa zi li a.

2. Ma o do ndolo li wi :

- ne wa zi mbe tandala li a.
- Tabi wa ba kpató, ne wa ba ngbenge'dezubewebele, ne wa di do kpatóe, ne wa ndo te fala wi ho do li wi ni.
- Tabi mbe wakoso li ne a silitula. Wa lingi, ne wa zi 'bo te ne.

Wina : Fala ke wi ne te do zele ne ha mi, ko mi zsa ma na, me a zele ndolo li wi ni :

- Ne mi fa nwá ngbindi, ne mi fi kɔ kolonggo. Ne mi fa 'bɔ nwá ngbòkà, ne mi fi 'bɔ kɔ kolonggo. Ne ma ɔ ni gbaa, kɔ ma ne nyɔngɔ dô ni, ne mi zĩ kolonggo ngbindi ni dati ne dô, ne mi mɔ ngo zĩ 'bɔ ke 'da nwá ngbòka ni de.
- Mbe ne 'bɔ a nwá sese. Mɔ dɔlɔ ma, ne mɔ lingi 'bɔ ma. Ne mɔ ba toze, ne mɔ fi a go'do kolonggo, ne mɔ fi nwá sese de ngo a. Ma ɔ 'bɔ ni gbaa, kɔ ma nyɔngɔ, ne mɔ fi 'bɔ li a. A fi kolonggo dô ni, kɔ zu a tunu do yalɛ wena, ne mbe, kɔ a ne ɔ tũ ni, ne wi dɛa do a ni, a hɔ li a do li yalɛ ni, ne a sa li a.
- Mbe ne 'bɔ a nwá ndĕlĕ. Mɔ de 'bɔ kolonggo, ne mɔ fi 'bɔ li a

– Wa bĕ mɔ tɛ ne bĕa nde?

'Da fala mɔ mɔ ngo de zele ne ia, nde wi zele nyóngó sɔle go, fā sanggo, nwá ka'dangga go, fele nɔ 'bɔ go. Nyɔngɔmɛ 'da a wa gi dō...

Ndòndólò (zélé mbánzá tabi mánzá)

a) Ndòndólò mɛ a hĕamɔ ma hĕ gulu ku wi. Wa sa 'bɔ mbe li ne na "Zele mbanza". Ma ndo mɔ do kɔ zā ku mɔ né hĕamɔ ni. Ngo ne ɔ kpati kpati ni, ya ma nganda ne ge nde ni. Mɔ tamba ngo ne, ne nde ma ɔ kɔ kɔ ni
Haa mɛ ni ma dé mā go, ne nde ma zele wi wena. Mbe ne ma ɔ zeke bɔa, tabi tale. Kɔ wa kpa ngbongbo ina ne, se ne ma hili de.

b) *Wí inà* : Ke mi de zele ne dɛa ni, ne ina ne mi de do ne ni ma hĕ.

- Mɛ a te laka. Mɔ gbɛle ma vĕ, ne mɔ a ma kɔ gbalá, takɔ olakanɔ wa fe dô, se ne mɔ a ma ngo hĕame, ne mɔ enze ma de. Kɔ mɔ a ngo ne ia, ne mɔ enze ma, ne ma ɔ de ngo ne we tũ tale, se ne mɔ yala de. Mɔ yala ma ia, ne mɔ a 'bɔ mbé ne ngo ne, ne mɔ enze 'bɔ ma né ke dati ni. Kɔ ma kpa li we mó ε, ne ma ma se ngo hili ne iko.
- Fala ke ki ni ma kú we go, ne mɔ fa 'bɔ nwá 'dɔ'dɔkɔ, ne mɔ to ma vĕ, ne mɔ a 'bɔ kɔ gbalá, ne mɔ enze 'bɔ do ne.

Inanɔ bɔa ni, mbe kpo kafa, ya mbe kpo káfá se go, ne ma e se iko.

– Kɔ ní, ne wa bĕ 'bɔ mɔ tɛ ne bĕa nde?

Wi zele ni te nyòngò ka'dangga go, a te nyòngò ngbi go, a te nyòngò nwá toko go, a te nyòngò 'bɔa kɔɔ go, ne onaa ke wa sa 'bɔ mbe li wa màlè ni.

Ngámánzá

a) Ngámánzá mɛ a zelemɔ ke ma ba wele si te sila a. Ma yolo si do ngo sila a de ngo, ne ma zĩlĩ de nù. Mɛ a sa'de li sila wi. Ma dīlĩ li sila wi làĕĕ ni.

Ngamanza mɛ a zelemɔ ma ba wele si ngo sila a. Ma ndo de wi ia, ne a ma ngo kɔ'do hɛle hɛle ni. Kɔ a ne ama ne ni, ne nde fele ne ma gbɔtɔ, ne ma ba si te gele a. Ne ngo sila ma ɔ kɔkɔkɔ.

b) Ina wa de do zélé ngámánzá ni ma ké :

- Wa gɔmɔ lì te sĕ, ne wa ba kuli kɔla, ne wa gbo ma, ne wa mba do li te sĕ ni, ne wa a tō 'da ne, ne wa gi, ne wi zele ni a nyɔngɔ.
- Wa zu'du sàmbè, ne wa gi, kɔ ma gbalá, ne wa ba lĩ ne, ne wa gi ma do kuli kɔla, ne wa a tō te ne, ne wi zele ni a nyɔngɔ.
- Wa 'bi wala malala, ne wa kpīlĩ de kɔ verɛ, ma 'bana sanga de go'do ne, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi zele ni.
- Wa fa nwá nyàmà, ma ɔ ne polowolo ni. Nwá ne ma ɔ ne nwa mako ni. Ne wa to, kɔ ma 'bu, ne wa enze do zā wi zele ni. Wa hɛnze ma do gĕa ne iko. Wa tɛ à kɔ gbalá, ne wa e li we ia go.

Ina ne mɛ a :

- Nwá ndendɛ, ke ma kɔ te 'bete ni. Ne mɔ dɔlɔ 'bɔ nwá gbabila, ne mɔ mba do ngbe ε, ne mɔ to ma vĕ. Ne mɔ kɔ nɔ ngo zā a, ne mɔ enze ma ni gbaa we 'do tũ tale.

- Kɔ fala kɛ ma kú we gɔ, nɛ mɔ gbɛɛ afe bele, nɛ mɔ fa fila bɔ̄, nɛ mɔ 'bata do nɛ ni gbaa, kɔ ma nɛ le ngbɛ ɛ dô ni, nɛ mɔ kɔ 'bɔ nɔ ngo zā a vɛ̄, nɛ mɔ ɛnzɛ 'bɔ do nɛ.

Ngúmbáwàlà

- a) Mɛ a hɛa mɔ kɛ ma hɛ wele si tɛ li gbili kɔ̄ a. Fala kɛ wa kpà ina nɛ dɔ̄ gɔ, nɛ nde fala na nde wi ni a ngbala kɔ̄ a bina. Kɔ̄ a bili ɔ nɛ ngúmbá wàlà ni.
- b) Wa zā liā fówàlà, nɛ wa mba do nwá nɛ, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa ɛnzɛ nɛ.

Ngùsú (téndélé, màbé)

- a) Ngusu tabi tɛndɛɛ mɛ a be sa'de a ɔ be sī, nɛ nde a ɔ wena tɛ zā kɛnzɛ do ti mbalasa tɔa kɛ ma do kɛnzɛ wena ni, tabi ngo zu'bu. Wa kpa 'bɔ wa kɔ da safɔ tabi da zamɔ kɛ owele wa ɔ̄ 'bɔ kɔ nɛ gɔ 'do dɛɛ kɔ̄ tū. We kɛ wa ko wena ya kula fala. Gɛnɛ kɔ kolo tɛ, nɛ wa yu dɛ tɛ fala ma ɔ kula.

Nɛ nde a le nyanga mɔ 'da fala kɛ mɔ hɔ tɛ fala 'da wa, nɛ a ma ngo hala tɛ nyanga mɔ ni gbaa, kɔ a kpa fala kɛ ma ɔ nu a ɔ mbɔkɔ ni, nɛ a bɛlɛ nu a dɛ fala ni, nɛ a ma ngo nyɔngɔ nyanga mɔ gɛɔ gɛɔ ni. Kɔ a le dɛ di ni ia, nɛ a ndo nyɔngɔ tɔkɔ tɛ mɔ fai, nɛ a gā dɛ tɛ di ni.

A le nyanga mɔ gbàà, nɛ nde a tala mɔ wena, nɛ mɔ nɔnɔ nyanga mɔ ndɔti nɛ a kɛ mɔ fo a dô, sɛ nɛ nyanga mɔ gɛ̄ de.

Nɛ nde ngusu mɛ a 'dā sa'de. We kɛ, li mɔ mbɔkɔ tɛ nyanga mɔ, kɔ wa dɛla nɛa ngo nyanga mɔ ia, nɛ nde mɔ né 'bɔ nɔ zāgbālā do de nɛ gɔ. Mɔ ɔ 'bɔ do wuko, nɛ nde mɔ né 'bɔ nɔ bezɔngɔ do de nɛ gɔ. We kɛ wa nɛ ngo nyanga mɔ ia, nɛ mɔ nɛ 'bɔ nɔ do timili nyanga mɔ iko. Tua kɛ zu nyanga mɔ kata sɛleka dua ngo, kɔ ma ka mɔ dɛ li nza né nu kɔ̄ bakolo ni.

Wa le nyanga be, kɔ mɔ baa tabi naa be lénggɛ do be 'da mɔ gɔ, nɛ nyanga be wɛngɛ. Kɔ nyanga a wɛngɛ ia, nɛ gbogbolo a gbini kpanyɛ, nɛ go'do a betɛ kangga'dangga né dɔa zɛmbɛ ni. A nɛ nɔ li wala fɔ ia, nɛ nyanga a kala wɔkɔsɔnɔ sambambamba.

Nɛ nde ngusu mɔ zɔ a ni, li a 'danga zāgbālā do bezɔngɔ. Nɛ a gbɛ 'bɔ wele gbɛa. Tua kɛ wa nɛ ngo nyanga be ia, nɛ ombe nɛ wa ma ngo le do 'do ngba wa. Kɔ wanɔ gɛ ti nɛ wa mbulu ia, nɛ wa ma ngo dɛ mā. Kɔ mā nɛ gbala ia, kɔ be yɛnggɛ tɛ fala mikrɔbɛ wa sa li wa na tetanos ni, a le li dani nɛ ia, nɛ nde ma ba ngamɔ hā be ia.

Mbe, nɛ wa susu mé nyanga mɔ mālāgba'da né susu gbālā kɔni ni, nɛ nde fo fala na, mɔ yulu nyanga mɔ kɔ kpɔkpɔ bina. We kɛ zu nyanga mɔ a gbololo né sɔ̄a bɔ̄ mbanggolo ni. Gulu we 'da ngusu hā ni!

- b) Nɛ nde ina ngusu ngboo ni mɛ a kɛ na, a le nyanga mɔ gbàà, nɛ mɔ fo a iko, na dɔ wa né ngo nyanga mɔ gɔɛ ni.

Kɔ fala mɔ mbɔkɔ li mɔ, kɔ wa dunu nyanga mɔ ni, sɛ nɛ mɔ fa mbulu bɔ̄, nɛ mɔ ɛnzɛ do nɛ. Tabi nwá gbàzàlà, nɛ mɔ to ma sū, nɛ mɔ ɛnzɛ nɛ.

Nɛ nde ngusu ngboo ni a hā 'bɔ dani 'du nyanga wi, kɛ wa sa li nɛ na, ngba'dɔlɔ ni. Mɛ a dani ngusu.

Ngbálámò

- a) Zɛɛ ngbalamɔ ma ndo dati do bawɛ tɛ wi. 'Do bawɛ tɛ wi ni, nɛ a ma ngo gbanga nɛ gbirr gbirr ni. Kɔ 'do ki ni ma nɛ nyɛɛ be sī ni, nɛ a ma ngo ngbala nɛ, nɛ li gbili tɛ̄ a nganda ké ké ké, nɛ li a kala dɛ ngo la'bu la'bu, nɛ nde a gbíní li a gɔ.
- b) Kɔ mɔ tɔ̄ mbe mɛ mɔ wia we dɛ ma, sɛ nɛ ma gɛ̄ ni.
 - Ina nɛ mɛ a nwá bazuyɛɛ. Mɔ dɔlɔ nzo'di nɛ, nɛ mɔ a ma kɔ kolonggo, nɛ mɔ a li ti nɛ. Nɛ mɔ dɛ, kɔ 'do nɛ nyɛɛ be sī ni, sɛ nɛ mɔ zī li a.
 - 'Do nɛ, nɛ mɔ fa nwá ngbɔka, nɛ mɔ 'bala ma vɛ̄, nɛ mɔ fɔlɔ do a.

Ngbídàfà

- a) Mè a zèlè ma ba wena a obe. Ma ndo dati do bawè tɛ wi. Kò fala kè wa ì ti nè, kò wa fa ina dɛ tɛ nè dō gò, kò bawè tɛ wi ma la li dô ni, nè ma ndo ngbala be. Ma ma ngò ngbala a ia, nè li a kala dɛ ngò, nè ma ɔ tananana. Li a ɔ kãã, nè sa nu a ma ngò nō nōlō, nè ma dɛ ndufa ndufa ni. Nè kō a ngbala fala nè kpo do nyanga a, nè a ka mɔ gãã, ya a gbíní 'bò li a gò. Nè a gbanga 'bò tɛ nè gbirr gbirr ni.

Ma dɛ be ni gbaa, kò wa sàkà ina nè gò, ya 'da kala sɔ a ma gbɛ be gò. Kò wa kpa 'bò ina nè, nè nde 'do nè nyɛlɛ ia, kò dɛlɛ nè ma e tɛ be nde, ya be dɛ 'bò gbālā we dɛa mɔ gò, nè ma yòndò a dô.

- b) Takò ma e ni, nè wa dɛ do ma nè nde? Kè mi zɔa zi mbe mè a kè ge :

- Mò fa nwá sɔlɛ, nè mɔ lingi ma, nè mɔ fi kò kolonggo. Nè dati mɔ zī li baa be do naa be. Kò wele kè zèlɛ ni ba zi a dati ba a ni, nè ma ngbenzɛ sɛ li a nè ge nde ni. Kò mɔ zī li wa bɔa nè dô ni, nè 'do nè, nè mɔ zī li be kè zèlɛ ma ba a ni.
- Nè 'do nè mɔ dɛ nwá sɛgbanganza, nè wa lingi ma, nè wa fi kò kolonggo, nè wa zī 'bò li a, nè wa zī gbogbo zu a, do li gbili tē a vē.
- Nè 'do nè, nè wa dɛ fū fande, nè wa kpo nu kō a. Nè baa a, tabi naa a ma ngò da ma ni gbaa na, be ni ɔa yala nde, sɛ nè a da kō a tɛ nè dɛ.
- Nè 'do ki ni, nè wa sɛ zaka, nè wa kpo tɛ fū fande ni, nè wa kpo nu kō a. Wa sɛ ma do nyaka "kò'bòlingoto".
- 'Do nè, nè wa dɛ 'bò nwá ngbindi, nè wa to ma vē, nè wa a kò sani, nè wa a li ti nè, nè wa 'bala, nè wa a do zā a nu alu kpo.
- Inanɔ dati ni, mɔ dɛ ma ni gbaa, kò zèlɛ ma gè gò nde, nè mɔ zā 'bò liā sinawolo, nè mɔ fɔlò 'bò tɛ nè, nè mɔ gbɛlɛ ma, nè mɔ fi kò kolonggo, nè mɔ zī 'bò li a.

Mò dɛ ni vē, kò zèlɛ ni ma ia nde, nè be ni a tɛ nyòngò sɔlɛ gò, do kulusa gò, do ngbi gò, ndotì nè a kè wi dɛ zèlɛ ni a yufu ma dô sɛ, nè a ma ngò nyòngò mɛnɔ ni dɛ.

'Da fala yufu ma ni, nè wa zu 'du liā sɔlɛ, do liā ngbindi, do liā kulusa, nè wa gi ma do kòyɔ kè li nè a ngbi.

Póndì (zélé pòndì)

- a) Zèlɛ pòndì ma ba wele si zu a, nè a ma ngò bi zu a wena. Mò nè aka a, nè a na, gbogbo zu ɛ ɔ nè ma nè zu zu 'du ni, ma dɛ vu 'di vu 'di. Nè ma ɔ kinyɛ (?) mɔ e kō mɔ zu a, nè a bi wena. Nè a wi zèlɛ na, mili zu ɛ ngɛnzɛ ngulu ngulu ni, nè a na, mɔ kèlɛ zu ɛ do 'do.

- b) Nè ina nè a ge nde? Kè mi zɔa ni a kè :

- Wa ba kole nè, nè wa gbɛlɛ ma vē, nè wa nā dɛ tɛ gbogbo zu a fala ma zèlɛ ni.
- Mbe 'bò a koa afe tɛ. Wi dɛ ina ni a ēlē ma, nè a gbɛlɛ ma vē, nè a nā ma dɛ tɛ fala nè ni.

Yú zā wi

- a) Zèlɛ yu zā wi mè a zèlɛ ma ba mɔ si kò zā mɔ. Ma ndo mɔ do zèlɛ kò zā mɔ, nè kò zā mɔ zèlɛ wena. Ní gbaa, kò 'da kala nè giti kò zā mɔ ma dōlō gbolo gbolo. Ma dōlō ni ia, nè mɔ ì na, ɛ nè nè we sō nè hā ni.

Kò mɔ nè, mɔ nè gu nù ngò sabele i né ni, nè mɔ mɔ ngò sō nè pòtò pòtò pòtò ni gbaa.

Mbe, kò mɔ gu nù ngò sabele ia, ya wɔ tɛ kulu ngò bá mɔ gò, nè go 'do mɔ ɛfɛ liwɔ.

Mbe, kò mɔ hɔ nza ngò sabele, kò mɔ nè dungu né, nè mbé 'dòlɛ ba mɔ, nè mɔ gili tɛ mɔ we sō nè iko. Mò sō fai, nè mɔ sō 'bò mbe ɔ nè nga li ni. Mò sō ki ni ni gbaa, 'do nè nè mɔ sō 'bò, nde a ma ɔ nè hēamɔ ni, ma ɔ dèké 'dé dɛkɛ' dɛ ni. Mò sō gbaa, nè mɔ mbòkò nè ge nde ni.

- b) Ní nè ina yu zā wi ngboo ni a ge nde?

- Mbe ke mi ī ti ne ni a nuā. Ma a fila. Mɔ dɔlɔ nzo'di nwá ne, ne mɔ nyɔngɔ ma do tɔ, ne mɔ gulu li ne, ne mɔ nyɔngɔ 'do ngbe ε do 'do ngbe ε ní gbaa, ne mbe ne ma gɔnɔ iko.
- Mɔ de ki ni gbaa, kɔ ma gɔnò gɔ, ne mɔ ēlē kɔa afe mangge, ne mɔ gbele ma de kɔ bila. Ne mɔ a lī ti ne, ne mɔ a 'bɔ tɔ te ne, ne mɔ e, kɔ ma ne nyɔngɔ ne, ne mɔ nɔ ma.
- Mbe 'bɔ a kafe. Mɔ gi ma, ne ma a fanga wena, ne mɔ a 'bɔ tɔ te ne, ne mɔ nɔ 'bɔ.
- Mbe 'bɔ a 'danga fū, ne mɔ a tɔ te ne, ne mɔ kɔtɔ de nu mɔ.
- Mbe 'bɔ ya tū bɔ. Mɔ dɔ ma vɛ. Ne mɔ fa nwá 'dɔlɔ ngbala, ne mɔ mba do bɔε ni, ne mɔ to ma gbaa, kɔ ma le ngbe ε dɔ ni, ne mɔ nyɔngɔ ma ni gbaa, ne mbe ne ma gɔnɔ iko.

IV. Lenggɛ ngo oli zélénò dò iná nè

Entretiens sur les maladies et leur traitement.

A. Entretien à 'Bòngbayo

Wí tǎá má á Ndòlòkua Josephine té 'Bòngbayo

Wí déá má lí mbéti wí á Zagbalafio Gbamboko

Dàni wàná

Wà fá nwá dǎgbábú, dò nwá ngbìndì, nè wà mbá dò tà'dá zélé ni, nè wà tó kó má 'bú, nè wà énzé nè.

Fala ɛ fò tà'dá nè bíná, nè wà kótó sǎá 'dóló òkùsì ké wà dá wà dò gálí ni, nè wà mbá má dò nwá dǎgbábú ni dò nwá ngbìndì, nè wà tó, nè wà énzé nè. Né ndé dátí ènzé má, wà é iná ni tè wè ìá gó, wà kó nó ngó nè, kó má bá, nè wà énzé íkó.

Bá wè tè wi : malaria.

Wà fá kúlá nwá pàpàè, nè wà gí, kó má gbálá, nè wí nè à nó.

Zélé kúmá gbálázà

Wà zé áfé lèlèngè, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà á dò zǎ wí nè. Nè wà bá 'bò tálá lí nè ni, nè wà húnú dò kǎ há à nè à nó.

Wà 'bílí 'bò nyàkà kúmà nè wà 'déné, nè wà gí kó má gbálá, nè wà á 'bò dò zǎ wí zélé kúmá gbálázà. Nè wà bá 'bò tálá lí nè ni, nè wà má ngó gí dò nyóngómò há à, nè wà húnú 'bò mbè dò bánggá há à.

Má é dó'dò, nè wà bá sá'dá nyàkà kúmá ni, nè wà é kó má kóló, nè wà bá gbálá kúmà nè wà mbá nè, nè wà dó dò mbítò, nè wà zángá mbá dò filá nó tàbì nó kúmà, nè wà má ngó hòlò dò 'dó wí zélé kúmá ni.

Wà fá 'bò gbángalá té ngbìndì dò wílí bàngàbingí, dò góébé, dò fiákúli, dò nyàkà kúmà, nè wà dó, nè wà gbá mbító nè dò lí 'dò à.

Falá ké wà dé zélé ni dò òinànò vè lé tóló ni kó má kǎ wè gó, nè wà zé áfé dè, nè wà tó dò tóló nè, nè wà á lí tí nè, nè wà dó lí wèsé, má ó kó má nyóngó, nè wà á dò zǎ à. Wà á zǎ à dô, nà wà bá sà'dá nè ni, nè wà á má kó mò, nè wà á bawé lí tí nè, nè wí zélé ni à dúngú 'dǎ nè. Omènò ké á wè sè té nyòngò má gó ni mé á ké gè: nwákà'dànggà, kpòlótòkò, sésé, bèndé, épinard, 'bóá kòyó, gbámànzàngà, ngbì, nyòli, dànggá, sònggó, gǎlà, mbèlè, zèmbè, bàbà, gǎbókò. Nè ké á wiá té nyòngò má ni mé à: lò, ngànggè, bèbèlé, kpòlò ngúmà, kpàkálá, kòànggá, pásànggò, kànggá, sòlè, gbànzúkò, kùlúsà dò élékòndì.

Wè yùfù zélé kúmá gbálázà: má wiá nà, wà zǎ òlíá tènò vè ké wǎ déá zí dò zélé ni, nè wà á má kó sàsò, nè wà dó lí wè kó má gbálá, nè wà kálá ònyóngómènò vè ké à nyóngó zí góé ni, nè wà á má té 'dó lí iná ni, nè wà gí kó má gbálá, nè wà tó nzò tàbì gbálámò dò dàmbù vè, nè wà á tǎ nè nè à nyóngó má.

Zélé mbánzá

Wà fá nwá zàzò, dò nwá fiákúli, dò nzò'dí nwá ónggò, dò nwá kòzálakadá, nè wà tó, nè wà á kó gbàlà, nè wà kó nó ngó nè sè nè wà énzé dò má.

Wà kálá ògbángalá té inànò ni, nè wà dò, nè wà hóló 'bò dò má. Né ndé falá ké tǎ à má bá wè bà ndé, nè wà té è iná ni tè wè ìá gó, wà énzé má dò gèá nè íkó. Wà bɛ nyóngómò tǎ nè bɛà gó, nè wà yùfù 'bò má yùfù gó.

Zéle ndùlùnggá

Wà tó nwá dǎgbábù dò tú nú wi íkó, nè wà á dò zǎ à, wà wélé wè tǎ nè wílà gó. Wà 'bílí 'bò nyàkàzùwi, nè wà 'déné, nè wà gí, kó má hó dò sàngá zé ni, nè wà á mà dò zǎ à, nè wà bá 'bò tàlá lí nè ni, nè wà húnú dò kò há à nè à nó mà.

Wà 'bílí 'bò nyàkà kpólólíkòkòlò ('dò'dòkò) nè wà 'déné mà sùú nè wà á 'dó gǎá lí nè wà é mà ní gbáá kó kùtí kòlá né hè mò ni, nè wà á mà dò zǎ à.

Wà élé áfé gbàkòndá, nè wà gí, kó mó gbálá, nè wà gí lí nè ni dò nyóngómò há à, tàbí wà húnú 'bò mbě nè dò kò nè à nó, fálá ké wó lí bá à ndé, nè à téné 'bò nè à nó.

A wè té nyòngò nwá kà'dànggà dò tí gó gbáá 'dò zèkè kpó, sé nè à má ngó nyòngò mà dè.

Zéle pòndì

Wà dóló nwá tà'dá, nè wà gúlú mà vè, nè wà zí mà lí wí zéle ni. Nè wà 'bálá 'bò í mbě né dé kó mò vè nè wà fóló dò zú à dé dàti, nè wà fóló 'bò mbè dé 'dò.

Zéle gbàlá

Wà dóló nwá sùmbá dò nwá gbànzíkó, dò dǎgbábù, dò nwá ló'dòkòá, nè wà mbá dò tà'dá nè, nè wà tó, nè wà énzé dò mà. 'Dò tú tàlè, nè wà yálá, nè wà bá 'bò kpó kpó tà'dá nè ni, nè wà língí dò ngó té fálá nè ni, nè ógbàlànò ni má ndó ngó hǎ nè.

Mbànzàngúgù (kàmíé 'dà ówí túnúmènò) :

Mé à zélé ké má bá wélé dò fálá ké kàmíé 'dà ówí túnúmènò má tuá à. Wínò ké wà zó kàmíé ni zóà wí á ówànò gè túnúmò tà mé 'bò á zǎ wà ni, má ké wà gífí dé kǎ nè wé gbè dò óngbà wà. Fálá ké mó zélé gítí nè iá, kó mó élé, tàbí mó yù, tàbí mó ká mò 'dò mó iá, nè má tò sé mó, nè mó bà sé zélé ni. Má dé wélé iá, né ndé à dò ngáwi wé kùlù ngó bíná wé ké gbàlá tǎ à má gbini vè. Fálá ké mó zélé gítí nè iá, nè mò té èlè gó, nè mò té yù 'bò gó, nè mò té ká 'bò mò 'dò mó gó. Má bá wélé iá, nè mbè gó, nè mó wiá wé zò òlò dǎ té kòlò kàmíé ni té wí ni. Wà fá nwá gòlè, dò nwá tú bǎ, dò nwá yòmbòlò, dò nwá ilà, dò nwá bèlèfò, dò nwá ngbìndì, nè wà tó mà vè, nè wà énzé dò mà. Kpó kpó ónwànò ni wà tó 'bò mà kó má 'bú, nè wà ángá dé 'dó lí, nè wà 'bálá mà, nè à má ngó fòlò 'bò dò tǎ à. Fálá ké nú wí nè sàngá tàbí ngbè sàngá ndé, nè wà dé fúnzà té munggá, dò bànúànggàlà, nè wà á mà zǎ wí nè tà kó à záfá, dó'dò sé nè wà í tí dè 'bò zéle dè. Kó fálá ké wà úfú iná ni dé zǎ à kó á záfà gó, má bé nà mbè gó ndé à kpásá sé gó.

B. Entretien à 'Bodumbili I (26.03.1994)

Ina ngbaka we a do tɔlɔ dani : *remèdes pour des blessures fraîches*

Wi tɔa ma a Anim. Kεsengana, do Ngawizunu

do aide-infirmier Zākumba-Mbongo.

We 'da tà'dá (Kεsengana)

Kεs : 'Da pala zε kpo, nε mi Kεsengana gε, ɔ nε ke mi lili yεnggε yali de te zamɔ ni, nε mi ne zi we da galí. Nε nde tε nu lí i mbe wukonɔ gi ngbako wa zi boe. Nε oua molangi, tabi ua vere, tabi ua damezane ma zi di ni boe. Nε mi ì pala nε gó.

E yεnggε do 'dò lí, ya hɔ mó mi hɔa, mi le zamɔ nga hai we fa wala si, nε mi la do ngo ngándá ni, nε mi ì pala ua vere de ti nyanga mi gó ni. Nε mi ma te lí nwá nyanga mi, nε ma 'bili nyanga mi gǎ wena. Kε du 'da nε hɔa ngo sātímetεre ogazεle do ngbe ε ni hɔa.

Nε mi ma do nyanga, mi nε nε we tamba nε, nε nde ma 'bɔa vé do tɔkɔ vé ia. Nε mi isi do mɔ nyanga mi, we si do ma iko. Nε mi ɔa 'da le nga, nε nde tε mi 'bɔa do tɔkɔ vé.

Nε wi wili kpo a tεa, a zɔa kε mi hɔa ni, n'a na: "Dε nε nde?" Nε mi na: "Mɔ zɔ, e ma mɔ ti li i, ma 'bili nyanga mi, mi ì ti gulu nε ɔ." N'a na: "Mε a ua molangi!"

N'a la, n'a ba ina kɔ a mɔ, wa sa li ma na, kpùá... li ngele nε boe, nu konggolo nale ni..
(Ngawizunu: "Tà'dà!") Tà'dà tε? Tà'dà!

Nε a e bawe li, n'a fɔlɔ li dani ni fai, ma e do'do, nε a ba, nε a 'bili li ngele nε do 'da du dani ni. Nε a gulu do we gbaa, nε ma mbɔka do'do, n'a 'dene, nε ma hulu do li. N'a kpīlī là nε dε lí nε. N'a ba 'bɔ kpo tala nε ni, n'a na dε li nε. N'a εnze do ēa tulu, ma sa, do kɔ a fai. N'a na: "Mi tε yàlà ɔ, 'do tū tale!"

N'a εnze do kɔ a, ma i ia, n'a na: "Mi tε yàlà ɔ, mi tε fòlò nyanga mi ɔ 'do tū tale. Hā ma ɔ 'do tū tale, mi yala do'do nde, nε mi tε ènzè 'bɔ mbé nε ɔ. Suka ē dani vε i ia, ma ia ni." Nε ma 'du dε kɔ nε 'du, nε fo zi tɔa ina do kε na, mi yu dε tε nε na, wa fulu li nε fulu ni bina.

Nε a εnze ni ia, nε mi yàlà olo kɔ a ɔ, ɔ nε kε a tɔa hā mi ni. Nε e nε do kelasi, nε e si, e nε do kelasi, nε e si, ní fai gbaa tū tale wia, nε mi yala. Nε a tε, nε a na: "Mi yala nde?" Nε mi kɔ. N'a zɔ ni gbaa, n'a aka na: "Ma nālā tε ngbε ε ɔ nde?" Nε nde li nε kpɔa ngbε ε vε ia. Mi mi nε kelasi ni, suka ē dani vε ia hā ni, mi mi nε kelasi. N'a na: "Ma zεle nde?" Nε mi na: "Ma zèlè ɔ!" Ma zélé kpo ɔ, nε ma hē 'bɔ kpo ɔ.

Marc : Nε li ina ni a ɔ?

Kes : Tata tɔa na, mε a tà'dá. Li ngele nε boe, ɔ nε li ngele kumba ni. Nε nu konggolo nε nale.
(zɔ: flore p.22)

Marc : Nε wa kpa ma i do? *Kes* : Mi kpa zi ma tε 'Boduma.

Marc : Mε a te zamɔ, tabi a ɔ?

Kes : Mε a te, ma 'da le. Wa dala ma dala. Oyaa le wa dala ma dala. Wa kɔ ma tε tɔlɔ dani.

Marc : Mε a mɔ ɔ nε nyaka? *Kes* : Ma ɔ nε onyaka ni.

Ngawi : Wa ba.. gεnε kɔ li ngele nε kpo iko, wa mi, nε ma kpasa. Ma kunu, nε ma kpasa fai iko.

Marc : Kɔ we dε li dani, nε wa..

Kes : Wa dε li dani ni, wa gu.. wa 'bili li ngele nε kpo, do 'da li dani ni ɔ be sī, tabi ma ɔ a gā ni. Nε wa 'bili li ngele do 'da dani ni, do 'da du dani ni. Nε wa gulu do we, nε ma mbɔkɔ do'do, nε wa kpīlī là nε lí dani ni.

Wa kpīlī là nε tε li dani do'do, nε wa ba sa'da nε, nε wa na dε li dani, nε wa εnze. Wa é nwá 'do nε, nε wa εnze. Nε wa yálá ma ɔ 'do tū tale.

We 'da kpùá (Papa Ngawizunu)

Ngawi : Kpùá, wa ba ma.. Wa kpa dani, ma gā ia, nε wa ba ma, nε wa gulu. Wa ē mbe ma, nε wa gulu gbaa, nε wa kpo ngawili nyanga mɔ, nε wa kpo ngawili kɔ mɔ.

Nε wa ba mbe, nε wa fa wi tu tula, nε wa ba sili tula, wa gi ina te do nε vε, nε wa εnze ma. Nε wa gi gbaa, ina ma sɔ, nε wa ba mɔ, nε wa yulu dani, nε wa nyɔngɔ, takɔ ma kpe li dani 'da mɔ.

Marc : Wa nyɔngɔ 'bɔ ma?

Ngawi : Wa nyɔngɔ ma we dani mɔ kpa ni. Wa ba yɔlɔ tɔlɔfε, wa ba yɔlɔ tɔlɔfε 'dɔ li i, nε wa ba ma, nε wa pi ɔ go'do kpana, kε wa nε gi nε ma ni, takɔ ma kpe li dani 'da mɔ. Ma hā ni.

Marc : Wa kpīlī là nε tε li dani iko?

Ngawi: A kpííí tẹ li dani ni gọ. Wa e tẹ go'do kpana ke wa gi ne ni. Wa gi, ne wa a ina mọ li ne, ne mọ nyongọ ma, takọ li dani ma kpe, dọ de a kọ dani nyé gọ. 'Da kala gọ, ne dani ẹa ia.

Te sẹ do nwá ka'dangga (Zākumba-Mbongo)

Zak: A mbe be ina ke ma yolo zamọ i ma boe. Mbe 'bọ mọ wia tẹ kpa dani tẹ zamọ, kọ mọ kòlò do kpúá gọe ni, do dé 'bọ gọe ni, ne mọ gbẹle tẹ sẹ, ne mọ na li dani.

Tabi fo 'bọ tẹ sẹ dọ bina, ne mọ dọlọ nwá ka'dangga.. sabinda, ne mọ lingi vẹ, ne mọ na li dani, kpakọ ma gbẹ nga dani. Kọ mọ yolo zamọ 'di gbaa, kọ mọ họ le, ne nde li ne fia ngb́ndilí ia, ne mọ a ina li dani de.

Ki ni mẹ a ke ma de mi dea, ne mi de ma dea 'bọ. Mi hā mẹ ge ina mbunzu, ne nde mi de 'bọ ina ngbaka ni dea. We ke mi lá sẹ pala olo yaa le gọ.

Marc: Ne ke 'da tẹ sẹ, mọ de do ge? Mọ gbẹ gbẹle, tabi...

Zak: Mọ gbẹle tẹ ne. Mọ fọ ndi ke do 'do ne ni do'do, ne mọ gbẹle ke li ọ de kọ ne ni, ne mọ na de tẹ li dani, ne mọ enze.

Kọ pala ke tẹ sẹ tẹ mẹ 'bọ bina ni, sẹ ne mọ í ti dọlọ nwá ka'dangga, nzo'di ne, tabi nyaka ke ge, ne mọ lingi vẹ, ne mọ na de tẹ li tọlọ dani ke mọ 'bili, tabi tẹ mọ, tabi mọ kpa dani tọa nu mọ ni. Ne mọ na de tẹ li ne, ne mọ enze do tóló nwá vẹ.

Gene kọ tọkọ sí sọ wena, ma meka sẹ mbe we gọnọ ma. Ne mọ si, mọ họ le, sẹ ne mọ í ti fo mẹ ná ni li ne do'do, ne mọ a ina mbunzi li ne de. Mbe 'bọ ma hā ni.

Mbe ina dani, tọlọ dani ngboo ni, ina ne ma dele wena. Ne ta zu le ele mbe ngọ ne be sī be sī be sī be sī ila.

Marc: Mọ ì 'bọ ti mbe gele ne gọ?

Zak: Mbe gele ne boe, sọkọ aka we tẹ mẹ 'bọ boe, sẹ ne ta zu mi gba sẹ.

Nwá ẹ̀dànitólò, do nwá ngbìndì, do d̀l̀d̀d̀l̀à (Zākumba)

Zak: Mbe 'bọ wa sa li ne na "ẹ̀dànitólò". Ki ni ma nai, kungba ọ boe, ne wa to nwá ne tua. Kọ pala ke kungba bina ni, ne mọ lingi 'bọ né ndenge ke 'da nwá ka'dangga, ne mọ na 'bọ de tẹ li ne.

Marc: Wa sa 'bọ li ngbìndì wena.

Zak: Ií, mbe 'bọ mẹ a nwá ngbìndì. Ne mọ nyongọ mbe nyongọ, ne mọ gulu là ne, kpọkọ sila mọ kpālā, we họ de le nga de.

Kọ pala ke mọ nyongọ gọ nde, mọ nyongọ 'bọ vẹ, ne mọ nyóngó, ne mọ ná 'bọ mbe de tẹ li ne ni. Ki ná ni, ina ne dele wena.

Marc: Ne d̀l̀d̀d̀l̀à?

Zak: D̀l̀d̀d̀l̀à, wa sa 'bọ li ne do Ngbaka na, kútúkúpùlù. Ki ná ni, wa a 'bọ de tẹ li tọlọ dani. Mọ lingi ma lingi... lingi d̀l̀d̀d̀l̀à vẹ, ke mọ kpa tọlọ dani zamọ i ni.

Ne mọ lingi vẹ, ne mọ na de tẹ li ne, kpọkọ tẹ mọ ma fe, kpọkọ ma ngbenze, hā li dani fe ngb́ndilí, kpọkọ ma gala mọ, mọ họ ne 'da le nga de ni.

Marc: Ki ni vẹ wa gí ma gi gọ?

Zak: Wa gí ma gi gọ. Mọ de né, ne mọ de do ti ti ti iko, sango.

C. Entretien à 'Bobanga

Yufu dani

*Rite fait par un guérisseur pour marquer la guérison de la blessure
et la fin du traitement avec une prière pour qu'une telle chose ne se répète pas.*

Wi t̄ōa ma a Simon, do Denambili Léonide

Simon : We ke mi ne t̄ō ne ge, me a ndenge ke zi 'da oyaa le zi dati ge a ni. Ne ma de d̄ō ge ni, obe wa wè te de 'bo me ni go. Ne me ke wa sa li ma do liā te, ke owele wa fa zam̄ 'di, ne wa gi ma hā wele. Ne nde me wi ne ke a nea zam̄, tabi a kpa dani bi koya, tabi dani sele, tabi sa'de ba a zam̄, ne a e dani t̄ē a gā wena.

Ne ma ne ho 'da le nga, ne wa kpa kpa wele, ke a ingi ti à dani ndenge ki ni, wi 'bo a monganga go. Ne a a dani ná ni zam̄ 'di, a dani ná ni gbaa, ko dani ni ē do'do, bon ma goa di na, wa gi liā te, ne wa yufu dani hōa t̄ē a ni. Ne nde a, wele de zele ná ni, ke à dani ná ni, ko ma ēa ni, a ingi ti liā teno zam̄ 'di, ke a wia te gi hā mo olo dani ni, d̄ō mo kpá 'bo mbé dani go ni, ne nde wi a a.

Ne wi a le v̄ē 'da le iko na, obe wa wè te fa ma go. We ke kpa wi ni a ingi ti ke wele a a wi gono gaza, ne a ingi ti liā te gaza a wi a a. Ko mo ò do wi gono gaza go, ne nde mo wè te ingi te ke wa wia te gi hā gaza go, ne sila a o kpā, tabi a te kpà dani olo ho nza gaza k̄ō a goe ni.

Marc : Bon, ne ke wa a dani ia, ne wa fi a ko wili t̄ōa go?

Simon : Wa fi a ko wili t̄ōa. Ke a yolo zam̄ 'di, ne wa hōa do a de 'da le nga, ke dani kpa a te zam̄ 'di, ne wa hōa do a de 'da le nga ni, ne nde a lé se ko t̄ōa ke a ó zi ko ne ni go. Wa de se mbè m̄ō nza nga, né mbè mo 'bete, tabi a mo ge nde, tabi t̄ōa ke wele de, ko wele te ò ko ne goe ni, ne a dungu se ko ne mo. Ne ko t̄ōa ke a ne o ko ne 'di mo ni, ne nde wele wa lé se di ni kili kili go.

Ne wa kpa se mbe wele, o ne olo li boko be ke a ingi ti mo goe ni, ne be ni a ke a ne so li hā a, be ni ke a e liā teno li we, be ni a ke a ne de meno v̄ē ke kpa wi ni né be mayele ne hā be ni.

Marc : Ne ke mo t̄ō so na, dani ma ē do'do, ne wa yufu dani, gulu ki ni nai?

Simon : Gulu ke dani ma kpa wele, ne wa de zélé ne t̄ē a, ko ma ne e do'do, ne wa yufu na, do mbé ne 'do, ko a kpá 'bo mbé dani gā o ne ke ge 'bo go.

Marc : Ne fala ke a yufu dani, a de ngboo a ge?

Simon : Ke a yufu dani ná ni? E ingi ti mbé me ke a wia te de ne ni go. Ma yolo nu wi de zele t̄ē a ke a dea zi, a a dani t̄ē a gbaa, ko ma ēa ni.

Marc : Tabi a hā mbula ngo ne, tabi a de ge?

Denambili : Me a fele...

Marc : Ní a a yufu dani, a de ge nde?

Denambili : Yufu dani... Wa ngbolo li ngba wa, onu fele kulano wa ngbolo li ngba wa, ma nne e do'do, ne wa ba fèlè, ne wa ba, ne wa fi ko gbàlá, ne ma o ni gbaa, ne wa te to te 'bo kombo

na: "Kε be kō ɛ kpa dani sɛko gɛ, ma yolo tabi 'da naa wuke, tabi 'da baa wili nde, nɛ fɛlɛ fū, ma te nza, kɔ lo zɔ. Kɔ fala kɛ ma yolo 'do naa wuke nde, nɛ fɛlɛ ngutu, kɔ lo zɔ e!"

Nɛ wa dɛ nɛ mɛ ni gbaa... ma yolo 'do naa wuke nde, nɛ fele fū, nɛ hɔ, nɛ te nza. Nɛ wa gi di ni fele ni gbaa, nɛ nɔ nɛ ma hɔ, nɛ wa kɔ nɔ fele tɛ ti sila wi a kpa dani ni. Nɛ wa ndɔ nu mbala liã tenɔ vɛ, nɛ wa nɛ, nɛ wa kɔ olo mbala dani kɛ a kpa tɛ nyanga a, to tɛ kú a, tabi tɛ 'baka a ni. Nɛ nde wa sa tɛ 'bɔ li nɛ na: "Ndɔ nu mbala tɛ wele."

Marc : Fala kɛ ma kpa tabi naa a, tabi wio nde, nɛ wa dɛ do a ge?

Denambili : Nɛ wa na, naa a ia fɔmba hã a, dɔ a dé mbé nɛ hã a, dɛ mbé nɛ do a gɔ, kɔ a kpá dani sɛko gɔ.

ANNEXE II

Zéle yalà tabi 'Dànggi

*Brochure rédigée lors de la campagne de prévention
contre la maladie du sommeil (1990)*

1. Zéle yala ma yula do nde?

D'òu vient la maladie de sommeil?

a) Linggame 'da oyaa le zé dati : *que pensaient nos ancêtres?*

Linggame 'da le zé dati wena na, 'dànggi ma yula kɔ wi tũ. Owi tunumɛnɔ wa so li 'dànggi, nɛ wa a ma 'do 'denɔ 'da lenɔ vɛ na, owino wa nɔ, sɛ a wa kpa 'dànggi de.

Mbe winɔ wa 'bana lengge na mɛ ni ti a do sɔɛ gɛ. Ma hã 'da fala kɛ mbe wi na 'da wa ba zɛle, nɛ wa ma ngo e sila wa ngo ngba wa na, wi sɛnɛ nya lo gɛ a wio nde? Nɛ wa ma ngo fa gulu nɛ dɛ 'da owi sɔ, ní do ní. Nɛ nde ki ni ma dè gɔ, we kɛ wa 'danga mbili 'da wa iko, nɛ ma fo 'bɔ linggame we fa wala kpasi ngboo ni zu wa do'do.

Wi tunumɔ zu a kpo a wia we sɛnɛ owino 'da le vɛ nde? Tabi a wia we ba kumbu we gbɛ wa 'da le vɛ, nɛ ma we nde? Gale a wia we hã ngawi hã owi tũ na, wa gbɛ owino 'da a nde? Fala kɛ le 'bana lengge owi tunumɛnɔ fai, nɛ nde owino 'da le wa fe sɛ fia fai iko, nɛ le kpásá sɛ tɛ zɛle ni fala kpo gɔ. Ki ni ma bia na, le a le gbɛ owino 'da le.

Ndakisa : Fala kɛ nya mɔ, tabi kɛnɛ mɔ, tabi wili mɔ, a do zɛle 'dànggi, nɛ mɔ kò we la do a nu tɔa ina dɔ gɔ, tati a nɛ 'da owi sɔ iko, nɛ mbili tɛ mɔ ma ngo la hã wa. Nɛ dunggu, nɛ wi na 'da mɔ a fe, ní a di ni, le wia we tɔ na, mɔ a mɔ gbɛa a.

b) Sɔɛ gɛ, omonganganɔ wa tɔ hã le na ge nde? : *que dit la médecine moderne?*

Omonganga wa yambala gulu zɛle yala fai, do fala kɛ ma yolo nɛ ni, nɛ wa hɔa ngo nɛ na, mɛ ma hã zɛle ni, mɛ a be dɔkɔ be sɪ (mikɔb'be) kɛ li a a tripanɔsɔmɛ. Nɛ nde dɔkɛ ni a a 'dã dɔkɔ kpo kɛ a wia tɛ 'danga kpasi 'da le owino wena.

Nɛ be dɔkɛ sɪ ni, a le tɛ wele do wala 'da mbè be sa'de kpo, a ɔ nɛ zɪ ni, nɛ nde a la ngba do zɪ, nɛ le sa li a na fɪ tabi pɪ (*mouche tsé tsé*). Ofɪnɔ ni wa dɛle tɛ mbe lenɔ 'da le wena, nɛ wa tɛ, nɛ wa yulu nu wa tɛ le, nɛ wa hã dɔkɔ zɛle yala hã le.

Ní a le ɔ mbe tɛle tɛ kɛ ofɪnɔ ni wa hã do zɛle yala hã le ni.

2. We hã zéle yala hã wele, nɛ fɪ a dɛ ge nde?

Comment la mouche tsé tsé transmet-elle la maladie de sommeil?

- Fɪ kɛ nu a 'bele nzerr ni, a yulu nu a tɛ wi kɛ a do zɛle yala dati ni, nɛ a gbɔtɔ tɔkɛ 'da a fai, nɛ nde kɔ tɔkɛ ni, be dɔkɛ le tɔ sɔ we 'da a ni a boe. Nɛ kpo kpo fɪ kɛ a gbɔtɔ tɔkɛ 'da wi zɛle ni, a nɛ, n'a dungu 'bɔ tɛ wele kɛ a do ma bina ni, n'a yulu nu a tɛ a, nɛ a tɛnɛ 'dã tɔkɛ ni hã a. Do 'da fala ni, nɛ wele ki ni a ba sɛ tɛ mɛ 'bɔ zɛle yala.
- Ombe winɔ wa do be dɔkɔ zɛle yala tɛ wa boe, nɛ nde wa yɛnggɛ ɔ nɛ kɛ wa do zɛle yala bina ni, wa do nga tɛ wa iko, wa í mɔ kpo gɔ. Nɛ wa wia 'bɔ tɛ kɛ zɛle ni hã ombé wele do wala 'da ofɪnɔ ni !
- ɔ nɛ kɛ be dɔkɔ zɛle yala le le do wala 'da fɪnɔ ni, nɛ nde mbe 'da fala kpo, wele a wia we kpa 'bɔ ma 'da fala kɛ wa hã tɔkɔ hã a. Gulu nɛ ma né : mbe wi zɛle kpo a le gã lopitalo, kɔ a ɔlɔ tɔkɔ nde, nɛ ma wia di na, wa fa wi na 'da a, takɔ wa gbɔtɔ tɔkɛ 'da a, we hã hã wi zɛle ni. Kɔ do ngba soe ni fala kɛ wa zò tɔkɛ 'da a dati gɔ, kɔ wa gbɔtɔ ma iko, nɛ wa wia we hã zɛle yala kɛ a do ma ni hã wi zɛle 'da a 'bɔ. Ki ni nɛ nde wi zɛle ni, a hɔa di do zɛle bɔa, we kɛ a kpa 'bɔ zɛle yala dɛ ngo zɛle kɛ a zi do ma dati ni.

3. Zεε ni le mɔ gbàà, nε kɔ kili tε mɔ ɔ nε nde?

Les premiers symptômes

a) Fala kε zεε yala le mɔ gbàà ni, nε nde mɔ í fala nε gɔ, we kε mε ma be ndo nyanga ma ni, ma bina. Ma ndo mɔ ɔ nε bawe tε wi tabi gele zεε iko. Ní a kɔ lenɔ v̄ε kε zεε yala boe ni, kɔ fala kε mɔ zɔ na, mɔ do bawe tε wi, tabi mbɔɔ, tabi ndana, tabi tala tε wi, tabi zu mɔ ma dε vwo, vwo, vwo, kɔ fala kε mɔ zɔ na, mɔ ba ina nε tε dispensaire gbaa, kɔ ma dè to kpo gɔ nde, nε mɔ tε dùngù iko gɔ ! Mɔ la gā lopitalo tabi dispensaire kε owi hā inano wa wia tε kpa mɔ do zεε yala ni, takɔ wa kpasama.

We kε mbè, nε ma wia 'bɔ tε dε mɔ do dālā we wena. Wa tō hā mɔ a dia we, tabi 'dā we, nde ma dè tε mɔ gɔ, tati a dālā we iko. Kɔ fala kɔ ma ma ngo dε mɔ ni, nε mɔ ī na, ndo nyanga zεε yala a ni.

b) *Wí wia tε hɔ ngo zεε ni a wio nde?*

Fala kε 'da le 'da lε gε, dispensaire kε ma dε zεε yala ni boe, nde ma dia. Ki ni fala kε mɔ zɔ na, kɔ kili tε mɔ wè ngboo gɔ, kɔ mɔ nε 'da wa, nε wa hɔ sε ngo nε. Kɔ mɔ ī na, mε a gā dispensaire gɔ, mε a dispensaire privé iko, kɔ mɔ ba ina bawe tε wi, tabi mbɔɔ, tabi zεε zu mɔ gbaa, kɔ ma wè gɔ ni, nε mɔ nε 'da omonganga, kɔ wa dumu 'do mɔ, nε wa ī sε na, mɔ do zεε yala tε mɔ boe tabi ma tε mɔ bina.

4. Takɔ mɔ kpasama tε zεε ni, nε mε mɔ dε a ge nde?

Que faire pour guérir de cette maladie

a) Ina kpo kε ma wia we kpasama zεε yala, li nε a Melarsopol (Arsobal). Mε a ina kε ma wia we e zεε yala. 'Ba li mɔ kpo ina ni ma nganda wena. Hā fala kε ma ɔ do ndo nyanga zεε iko nde, nε wa hā sε mbé gele ina hā mɔ. Ina ni ma ngàndà wena gɔ, nε nde ma wia tε e zεε yala kε 'do nε tε nyèlè gɔ ni. Nε nde kε 'da wi kε zεε yala ma nea ngo a wena ni, gene kɔ wa hā ina hā a, kɔ a kpasama nde, nε nde a kpá sε 'bɔ ngawi olo nε ngboo gɔ; dεa mɔ tē a sε olo a dia gɔ.

Kɔ 'da fala wi zεε yala a kpà ina nε gɔ, nε nde a kpásá sε gɔ, a fe sε iko.

b) Ní a, ɔ nε kε lε zila ia ni, lε dé ge nde? Fala kε mɔ wi, mɔ ī na, mɔ do zεε 'danggi, nε mɔ tε zī tε mɔ gɔ, m̀ né nu tɔa ina i d̄ɔ. Ma wè na, mɔ dungu gbaa, kɔ zεε yala ma nε ngo mɔ, tabi ma kala nyanga mɔ do'do, sε nε mɔ nε nu tɔa ina i de gɔ. Zεε ndo mɔ gbàà, nε mɔ la do ti, we kε mε a 'dā zεε. Mɔ 'bɔ gbaa, kɔ ma nε ngo mɔ ia, kɔ gene kɔ wa hā 'bɔ ina hā mɔ, kɔ mɔ kpasama tε nε, nε nde a mɔ dúngú sε 'bɔ olo nε a dia gɔ.

c) Gulu kε lε wia we nε nu tɔa ina i d̄ɔ ní we ge nde? Lε wia we nε nu tɔa ina i d̄ɔ, we lengge do kpasi 'da lε iko gɔ, nε nde we duzu yu 'bɔ kili kε na, lε tε yè'bè zεε ni hā owinɔ kε lε dungu do wa ni gɔ. We kε mbè gɔ, nε wa kpa mɔ do zεε 'danggi, nε nde mɔ k̄̀ we la nu tɔa ina i d̄ɔ gɔ, nε do 'da fala mɔ tε zī tε mɔ ni, nde mɔ tε yè'bè zεε 'da mɔ hā ongba mɔ nu tɔa 'da mɔ do 'da le v̄ε; nε mɔ hɔa di a wi kumu le.

d) Ombe lenɔ kɔ Congo gε, zεε yala ma lili do tɔkε 'da owinɔ do'do. Gene kɔ wi kε a do ma boe, nde tɔkε 'da a yengge v̄ε a dia, n'a dε tonɔ 'da a v̄ε ɔ nε kε 'dànggí tē a bina ni. 'Ba li mɔ kpo, owinɔ ni wa ɔ nε 'de tɔkɔ kε ofinɔ wa nε, nε wa so ma we kē hā owanɔ kε wa do ma bina ni. Nε ɔ nε kε tɔkε 'da owele v̄ε wè k̄̀ gɔ ni, nε 'da fala ni, nε ombee nε wa ma ngo fe wena.

Ma kε, fala omonganganɔ wa hɔ 'da le 'da lε we tamba gele lε nde, nε ma wè na, wele kpo e nyanga ε 'do gɔ, wele kpo yú zamɔ gɔ! Omonganga wa tē we gbe lε gɔ, wa tɔa we kpasama le.

e) Ma wia 'bɔ na, k̄̀ tūnɔ gε, kε zεε 'danggi ba winɔ wena ni, lε gala ngba lε kɔ ngamɛnɔ ni. Fala kε mɔ ī na, 'danggi ba nya mɔ nde, nε mɔ h̄̀l̄̀ a na, a la nu tɔa ina d̄ɔ.

Ko fala ke wa hã ina hã a, ne mo zo mo tẽ a na, a nó ina do wala olo ne. Tabi we bẽ omẽno ke wa tãa na a te nyòngò ma tabi a te nò dõ go, tabi a te yènggè li wese tabi de nga dea to go, ne le gala a na, a zélé nu omonganga do dia ne.

Mbè le zo na, wi 'danggi a ma ngo ba ina ia, ne mbè ne a ma ngo de omo kpi do kpi wena, tabi we bẽ we ne nu toa ina i, tabi a wia 'bo te ze omonganganõ ... Ko ma wia na, le kolõ do owino ni, le te dè wa do nãlõ zã go, nde le gala wa do dia ne. We ke mbe go, mo de hã ngba mo, me a mo de hã mo. Binde do mbasa, ne ma wia te me 'bo we ba mo, ne mbé ngba mo a gala mo.

5. Da de ko zele ni yé'bé 'da leno 'da le go ni, ne me le de a ge nde?

Comment empêcher la propagation de la maladie?

1) Owi zele yalano wa la nu toa ina i dõ : *le malade se rend immédiatement au centre de santé*

Le tãa so ia, fala ke mo i na, zele 'danggi te mo boe, ne mo té zĩ tẽ mo go, mo la nu toa ina i do ti. Mo de ni we lengge do kpassi 'da mo wele ne iko go, ne nde we duzu yu kili ke na, mo te yè'bè ma hã owino ke mo dungu do wa ni go. We ke ombe wino wa kò we la nu toa ina i dõ go, we yu kili tongga. Tongga gbẽ wi gbẽa nde? Tongga gbé wi go, ma kpassa wi kpassa. Ko mo si te zĩ te mo gbaa, nde a fie 'da mo de nu zõ mo iko, ne mo 'bo te kẽ ma hã ongba mo.

2) Le bi nganda na, ofino wa fo te wa ko leno 'da le do'do : *La lutte contre la mouche tsé tsé*

Fala ke le kò na, zele yala ma e ko leno 'da le, hã ma gbé 'bo wino 'da le go, ma goa na, ofino ni wa fo te wa. We ke, gene ko ina boe, ne wi zele yalano wa kpassa 'bo wena ni, ko fala ke ofino wa 'bana fai, ne nde zele ni ma é se fala kpo go.

Ko tako ofino ni wa fo te wa ko leno 'da le dô ni, ne le de ne nde? Mẽno le wia te de ne ni ma ke:

a) Oleno 'da le ma o a sa! : la propreté des villages

Ma wia na, le wá ke zã tãano, do li wala lino na, 'da le 'da le ma sa, ne ma o kpandiyee. We ke, fala ofino wa ko ne wa ye'be do ma ni, me a be ogẽa falano ti owokosono do obe ogbesewele teno ni. Ko fala ke le kò we wa ma go, ne le la ofalano ni iko, ne nde ofino wa se boe fai.

Mo zó okafeno ke le mi ma ngbè'de 'do tãano 'da le, ne ma sanga ngbe e do ote tabi omboma, tabi onwá anuka ní do ní, ne mbè, kafeno ni ma wálá 'bo go, tabi ma wala 'bo wala nde, ne le zã sabele de kpo ti ne ni, le de toa ini de kpo ti ne ni, nde ti ne gẽa yilili. Ki ni vẽ me a fala kula 'da ofino hã ni. Do wokosono do talasono ke ma sanga ngbe e, ne onguluno wa ngbu fala o 'da wa de di ni, ne li kole yolo de te fala ni ... ne nde ofino wa se di boe fai. Mo la do li wala, tabi mo ne nza, tabi we i ini, tabi we folo te mo, ya ofino wa te no mo boe.

Ma wia 'bo na, kafeno ke ma kolõ do toa ngbè'de ni, le 'bílí ma do'do, se a ma nyele mbè do toa de. Ne tala ki ni, le wá 'bo ti ne, ne le sele gbakõ ne de nù, ne le la te kafe tale, tako wese a ti ne. Ki ni ne nde, fino wa kó se 'bo di ni go, ne wa kóló se 'bo do le go de, we ke wa kò wese go. Ko mo de ni, ne kafe 'da mo ma wala se 'bo de wena.

Ma 'bo ná me ni we duzu ogele teno vẽ ke ma hã gẽlẽ ko ngboe 'da le wena ni. Ma hã dia, ne nde mo wá ti ne, tako zã ne wóló. Mo te kò na, gbakõ ne ma te gbaa, ne ma kolõ do nù ngbè'de go. Mo kũ, ne mo gba ombe gbakõ ne de nù, ne ma nyele de li ngo i o na olo li metele boa tabi tale; ko fala ke wese to, ne ma pi tẽ e ti ne.

Le zo 'bo li wala lino, do nu lino ke owukono wa so, ne le folo 'bo do te le ni, le wá ma tako ma gã de 'do, ne ke zã nu ne ma o a sa. Ne le wá 'bo falano ke owukono wa a do ka'danganõ ni.

b) Le ze mbu te tãano 'da le : blanchir nos maisons avec la chaux

Ma wia 'bo na 'da leno vẽ, wele do wele a ze mbu te toa 'da a, we ke ofi wa kò fẽa mo go, wa yu ma wena. Ní a fala ke le ze mbu te tãano, ne le ze ma zĩ do toa takpa vẽ, do ko ne 'bo, ko le

de ni, ne nde wa kóló se 'bo do le ngboo go. Ne ma wè na, fala ke mo ze mbui te toa ia, ne mo zé 'bo tū mo nyanga ne go, mba go, ma sa se mo hã wa wena, we ke wa kō tū mo wena.

c) Le ndo bili ofino : mettre des pièges pour attraper les mouches

Bílí fīno me a ge nde? Bílí fīno me mo wa de ma do tū tulu. Ko mo e ma, ne ma kala ofino wena, ne mo gbe wa dō iko.

Le wia we kpa bílí fīno í do? Te mbe falano wa teke bili fīno tékà. Ko fala ke le do wala we oso ma bina nde, ne le do te le, le wia we de 'bo ma.

We de bílí fīno ni, le de ne nde? Fala ke zele ngba wi 'da le ge boe nde, ne le wia we da mbili, tabi nu toa kpo kpo, ne le he do gbau tū tulu kpírr (*noir*), do ke ma o ne li bike ni (*bleu*), ne le fa toko gbandakā de te ne gbaa, ne ma 'bo vè, ne le kpo 'bo fele te ne. Ko mo kpua ma ia, ne mo gálá ma te mbè fala ké ofino wena ni, ne mo la ma de di ni. ne mo la safó i. Ko wese gē, ne mo si, ne mo kpa se ofino ke wa nālā de te ne ni, ne mo gbe wa iko. Ne ma wia na, si mó mo safóe, ne mo si 'bo do mbé li gbandakā, ne do titole, dati la mó mo safó i, ne mo a te ne.

Hã fala ke le 'bo do wala we oso tū tulu bina nde, ne de ke oyaa le wa de zé ma ni. Le èlè afe gbodo tabi afe kuluwa, tabi le zé kunggulu te ke li ne a pese ni, ne le tū te ne do mbito vè, ne le gba toko gbandakā de li ne vè, ne ma kpa te ne, ne le e ma ti dā sele ke le dungu do ma ni, tabi ti gélè ke le lili do dungu ti ne ni. Ne nde mo te è ma, ne ma dī te nui go; mo kpo fele te ne, ne mo kpo te te do ngo, ne go'do ne kulu ngo, ne ma we kō do gele zu golo mo (50 à 60 cm) de ngo. Ne ofino wa te se we dungu di ni, ne wa nālā se de te ne, ne mo kala wa, ne mo gbe wa.

d) Le a bilino ni i do nde? : où mettre les pièges?

Le a ma te falano ke owele wa dungu ne fai, tabi wa ho te ne wena ni. O ne : ti dā seleno, fala tula 'da wukono, fala kpílí 'bete, do nu 'de ke owukono wa so ni, tabi fala folo te wi 'da wi wilino, ní do ní. Ne nde le te è ma zā wókoso go! Ma o de wula fala, se ne ofino wa zo ma, ne wa te de te ne de.

6. Sokpo lengge

Le zoa na, zele 'danggi ke le tōa we ne ge me a gā ngamo. Ma wia we kumu mbè leno 'da le kumu. Ma wè na, le ka mo de te ne iko go, ko le bi nganda na, zele ni fo tē e ko le ge do'do?

1. Dati ngboo, ma wia na, le de menó vè ke le zila ma ko mbeti ge. Ma wè na, le saka zā ne, ne le de kpo, ne le la tala mbee ne go. We ke ombe wa tō se na, e e se mé ge bili, ne nde ke 'da 'bili kafe 'do toa 'de e, e 'bílí se ma go. Ki ni ma wè go, we ke mo de ni, ne mo gbe se mé ge ombe fīno, ne nde mbee ne wa 'bana se te ko ne fai iko, ya wa é se go. Ní a le mbá menó ni vè, ne le de ma : le wá ke zā toano, ne le zé mbu te ne vè, ne le e 'bo bili, se ne ma we se de. Mo te ò a wi dala fīno ko ngboe 'da mo go.

2. Bɔa ne, ma wia na, zele ngba wi ma o ko le 'da le, ne le mba kō le te dea toe ni vè. Mba go, fala ke ombe wa de menó ni vè, ne nde ombee ne wa kō we de ne go ni, nde a le 'da le ma kpásá se go.

Ndakisa : Ngba mo wi toa a wá ke zā toa 'da a vè de wena, ne a ze 'bo mbu te toa 'da a zī takpa vè. Ne nde mo, mo kō we de mo kpo go, ne mo la kafe ke ma kolo do toa 'da mo ngbe'dee ni iko, mo kō we fo ma go, ne mo wá 'bo ti ne go. Ki ni ne nde dea tonó vè ngba mo a dea ni, a dea ma yala iko. We ke fīno wa 'bana se te ko 'do toa 'da mo ni fai, ne wa yolo se ti kafe 'da mo nga, ne wa ho, we nyongo ngba mo wi toa, ke a wa ke 'da a de wena ni. Ní a ma be na, mo a wi kē zele yala ko le 'da mo ni, ne mo 'bo a wi kumu le.

We duzu ma, ma wia na, le owino ko le vè, tabi katolike tabi protestant, tabi gele eklezia nde, nu le ó kpo, ne le mba kō le te bolo ke le bi zu le 'da le, ko ngame ge lá zu le do'do.

Liste des maladies

Nom de chaque maladie suivi du numéro de la page (voir les 5 colonnes)

R.Gén. : Oli zelenu do ina olo oyaa le : <i>rapport général (noms des maladies et remède.)</i>	p. 5
Zagb. : I. Oli zelenu do Ngbaka : <i>rapport de Zāgbālāfio-Gbamboko Vedast</i>	p. 65
Monz. : II. Oli zelenu do Ngbaka : <i>rapport de Mōnzabana Jean-Paul</i>	p. 85
Ling. : III. Oli zelenu do Ngbaka : <i>rapport de Linganda-Hāalo André</i>	p.115
Entr. : IV. Lengge ngo mbè oli zélénò : <i>entretiens à 'Bongbayo et 'Bodumbili</i>	p.121

Oli zelenu : Noms de maladies	R.Gén.	Zagb.	Mōnz..	Ling.	Entr.
á m̀	5				
àgénggé (bé gilà, tabi gilà)	5	65	85		
àvólè (E : àvélè)	5				
Bà gélé ngbàlà : <i>torticolis</i>			85		
Bànzé	5	65	85		
Báwé tè wi	5	65	86		
Békúngbà (nyanga folo)	6	65	86		121
Békpánà (dángátónà; gili)	6	66	87		
Béngòé	6				
Bèlègélé m̀k̀k̀nzì (O : bèlè m̀k̀k̀nzì)	7				
Bià : <i>voir</i> : Zélé lí bià	7				
Bòzò : <i>voir</i> : Zélé bòzò	7				
'Bá'bagó	7				
'Bá'banggó (mú'bangó, kpàngbò)	7	66	87		
'Búá kúlà (gbà wílí 'dángbà)	7				
Dá'bí (zádèngbè)	8				
Dákánò	8				
Dàni	8	66	87		
1) á dani	8				
2) Dani bolo	8				
3) Dáni fàlánggà	9				
4) Dani síkí'bilí (nzòngbólíkòlà)	9				
5) Dáni mbóló'bò (ngbá'dòlò)	9				
6) Dáni túnùmò (dani wana)	10				121
7) Dáni wè	10				
8) Gbà dani	10				
9) Túló dani	10				
Dáni lí silà wi	10				
Dángátónà (zélé gili)	11				

Dìnzò (zìnzò)	11		88		
Dṣ̣ : <i>voir</i> : Zéḗ dṣ̣	11	66	88		
Dòkò zù wí		66	88		
'Dángbà	11	66	88		
'Dángbá gṣ̣ (zéḗ gbàgṣ̣, gbà'dángbà)	12				
Gbà wílí 'dángbà (ndùlùnggà)	12				
'Dángbà kùnù wélé	13				
'Dángbá kòé	13	67			
'Dìkólò (zéḗ 'dìkólò)	13		89		
'Dó'dó (E : dònzá'bó, tènzá'bó)	13	67	90		
'Dú'dú ('dú'dúmággà)	13	67	90		
Fánzànù (O : pánzànù)	14				
Fánzá túnúmò	14				
Fìlélè	14		90		
Fútàlá	15	68	90		
Gà'bómò	15	68	91		
Gàgátánà (gbàtánà) : <i>voir</i> : Gbátòkò	16				
Gàlèngbà : <i>voir</i> : zéḗ gàlèngbà)	16		92		
Gànggá	16	68	93	115	
Géàlì (zéḗ géàlì, gbàlìtòkò)	17	69			
Gé tè wí	17	69	93		
Gí tè wí			93		
G'ṣ̣dà	17				
Gìlà (tḗ gílà, bé gílà, àgénggé)	18				
Gìlì (zéḗ gílì, dángátónà) : <i>voir</i> : Békpánà	18		94		
Gòlómìlì	18				
Gòmbólídàfà	18				
Góáì	18	69	94		
Gòmòwí ('bìlìwí; dàni wàná)			94		
Gònò'bélé (E : 'bìlì tí nyángá gbàlè)	19				
Gúì (zéḗ gúì, zéḗ ì, zéḗ úmá)	19				
Gùlù : <i>voir</i> : Zéḗ gùlù	20	69	94		
Gbàbiálàkà	20				
Gbà'bùà : <i>voir</i> : Gà'bómò	20				
Gbà'dángbà : <i>voir</i> : Gbà gṣ̣; 'Dángbá gṣ̣		70	95		
Gbàgṣ̣ : <i>voir</i> : 'Dángbá gṣ̣	20				
Gbàkánzá (gbànggánzá)	20	70	96		
Gbàkóákà'dànggà (<i>voir</i> : Gà'bómò)	21	70	95		

Gbàlìtòkò : 1) ké 'dà kpàsá nẹ (zélẹ gěálì)	22		95		
2) Gbàlìtòkò bá bẹ : <i>kwashiokor</i> .	22				
Gbàńńẹ (zélẹ gbàńńẹ, zélẹ kúlúdù)	23	70	96		
Gbàńdòlò	23				
Gbàtálẹ	23	70	97		
Gbàtáná (gàgàtáná, gbátòkò...	23		97		
Gbátòkò : <i>voir</i> : gbàtáná	24	71			
òàwílí'dángbà : <i>voir</i> : Ndùlùnggà.	24				
Gbàzélézù	24	71	98		
Gbàzùbǔ (<i>voir aussi</i> : zélẹ gbàzùbǔ)	24	71			
Gbě : <i>voir</i> : Zélẹ gbě	24				
Gbégbé : <i>voir</i> : Zélẹ gbégbé	24	71	98		
Gbiná	24	71	98		
Gbíní	24	72	98		
Gbòè : <i>voir</i> : Zele gbòè	25	72			
Gbògò'dò (nyòngògò'dò, máyèlẹ, zélẹ lí wèsè)	25	72	99		
Gbògbólówi (gòńngbùndù, zélẹ 'dò)	26		99		
Gbókò (zélẹ gbókò, zélẹ gbógólónyángádùà)	26				
Gbùlúkùtù (gbùlùgbùtù, sèkpékpé, z. sàbìndá)	27	72	99		
Hěámò	27	72	100		
Hǎá mò kò zǎ wí : <i>voir</i> "ndòndóló zǎ wí" ?	28				
íwàkù : <i>voir</i> : zélẹ nó 'bètè	28	72			
Káká (E : kákáyá) (káká dani, káká hěá mò)	28				
Kàlá (zélẹ kàlá)	28				
Kálẹ (tè kálẹ, tè kàlá, tè ndàlàgbà, tè dènggè)	28				
Kámbákélé (kúmbákélé, kómbókélé)	28				
Kàsénggè (<i>ou</i> : kàséndè)	29				
Kátákpù (E : kásìkpó)	29	73	100	115	
Kàtòlò	29	73	100		
Kìlì : <i>voir</i> : Zélẹ kílì	30				
Kìlìngbènẹ : <i>voir</i> : Zélẹ kílìngbènẹ	30	74			
Kìvwí	30	74			
Kòè : <i>voir</i> : 'dángbá kòè	30		100		
Kólò : <i>voir</i> : Zélẹ kólò	30	74			
Kòlòkótò	30		101		
Kòmbòlòkòè	31				
Kóànggá : <i>voir</i> : Zélẹ kóànggá	31				
Kó'dà : <i>voir</i> : Zélẹ kó'dà	31				

Kòkòmbè	31	75			
Kònyà (kònyà) : voir: Zélé kònyà)	31	75	102		
Kòyó : voir: Zélé kòyó)	31	75			
Kòyó kó zà wi (gbà wílí 'dángbà ?)	31		102		
Kùzàlàwi (ou : zélé nyòngò zàlà	32		103		
Kú tòkò : voir: Zélé kú tòkò	32				
Kù'bà : voir: Zélé kù'bà	32	76	103		
Kúmà : voir: Zélé kúmà	32		103		
– Kúmá gbálázà	32	76			
Kúmbákélé			104		
Kpálé	32				
Kpàngbò (nú kpàngbò) : voir: E : yòyòkò, 'bábànggò	32				
Kríámò (zélé kríámò)			104		
Kpòngbé (kpòngbé)	32				
Kpólò	33				
Kpòlòtè	33	76	104		
Kpòmbòè	33				
Lèngèlèngé	34				
Lò : voir: zélé lò)	34				
Løngó : voir: zélé løngó, zélé gbálàngú'dù kòlà)	34				
Màálùgbé (màlù'dà ou màlù'dè)	34	76	104		
Màkólóngàyà	34				
Máyèlé (múyèlé, nyòngògò'do) voir: Gbògò'dò	35	76			
Mòkòlà : voir: zele mòkòlà	35	77	105		
Mùétà : voir: zélé mùétà)	35	77	105		
Múyèlé	35		105		
Mbànzà : voir: "zélé mbànzà"	35		106		
Mbànzàngúngù					122
Mbíku (zele mbítè)	35	77	106	115	
Mbókó'bètè : voir: zélé mbókó'bètè)	35				
Mbòè (kpòmbòè)	36				
Mbòlò	36	77	106	115	
Mbóló'bè : voir: dani mbóló'bò	36		107		
Mbúlúkòyó : voir: zélé mbúlúkòyó)	36				
Mbùlùnù : voir: zélé mbùlùnù	36	78	107	116	
Nàndòkò (E : ndàndòkò, tálákòlà)	36				
Ndà'bà (z. ndà'bà; voir aussi: gbàbiàlàkà)	37		107		
Ndàládótòlò (E : 'dótòlò)	37				

Ndàná (ndànò)	37				
Ndòlò (ndóló lí wi)	37	78	108	116	
Ndòndólò : <i>voir</i> : Zéle mbánzá	38	78	108	117	
Ndònggì	38				
Ndùalé (ndùèlé)	38				
Ndùlùnggà (gbà wílí 'dángbà)	39	78			122
Ndùmbé : <i>voir</i> : zéle ndùmbé)	39				
Ndùnggà (zéle ndùnggà, sálázèkè ou sélézà)	39	79			
Ngámánzá (sá'dé lí silà wi)	40	79		117	
Ngúmbáwàlà	40	80		118	
Ngúmbé túnúmò (wé li túnúmò)	41				
Ngùsú (téndélé, màbé)	41	80	108	118	
Ngùsú káíwè	41				
Ngùsú fiò tòà	41				
Ngùsú ngùlù (ngusu fio bolo)	41				
Ngbá'dòlò	42				
Ngbálámò (zéle ngbàlà wi)	42	80	108	118	
Ngbànggánzá : <i>voir</i> : gbàkánzá	42				
Ngbélé : <i>voir</i> : zéle ngbélé	43	81			
Ngbèlèngú'dùtiátè	43				
Ngbìdàfà	43	81	109	119	
Ngbókó zùgòlò (E : zìngbákò)	44	81	109		
Ngbùndù (gònòngbùndù) : <i>voir</i> : Gbògbólówi	44				
Nyòngògò'dò : <i>voir</i> : Gbògò'dò	44		110		
Nzábélé : <i>voir</i> : Zéle nzábélé	44		110		
Nzè'bé	44				
òndòndólò	45				
Pánzànù : <i>voir</i> : E : fánzànù	45				
Póndì : <i>voir</i> : zéle póndì (E: póm̀bì)	45	81	110	119	
Sá'dé lí silà wi (– tí ngu'du wi) <i>voir</i> : Ngámánzá	45	82	111		
Sá'dé tí gùlù wi : <i>voir</i> : 'Bùà kùlà	45				
Sànggú (<i>voir aussi</i> : mbíkù (zéle mbítè)	45				
Sányá (sènyè)	45				
Sèkpékpé	45		111		
Sòbìsì	45	82	111		
Tálákólà	46				
Tàndù : (E : t̀èndù)	46				
T̀indilì (zéle t̀indilì)	46				

Tòlòngé'dè (<i>ou</i> tòtòngé'dè <i>ou</i> tòtòngá'dè)	47				
Tókò zùlà (Toko zù wi, Nyongo zō)	47	82	112		
Umá : <i>voir</i> : Zéle úmá	47				
Wi	47				
Yákámò : <i>voir</i> "Gàlèngbà"	47	82	112		
Yòlè (zéle yòlè)	47				
γòγòkò ('bá'bánggò, mú'bángó)	48				
Yú zà wi (zéle yù zà <i>ou</i> hùli)	48	83	112	119	
Zádèngbè : <i>voir</i> : dá'bí	49	83	112		
Záyélè (zéle záyéle) <i>voir</i> : gbàzùbǝ	49				
Zéle bòzò	49		113		
Zéle dǝ	50				
Zéle dòkò	50				
Zéle gàlèngbà (<i>ou</i> : yákámò)	50				
Zéle gili	51				
Zéle gùlù (<i>ou</i> : gùlù)	51				
Zéle gbǝ	52				
Zéle gbàlà					122
Zéle gbégbé	52				
Zéle kilì	52				
Zéle kilìngbèné	52				
Zéle kólò	53				
Zéle kòànggà	54				
Zéle kó'dà	54				
Zéle kòkòmbè	54				
Zéle kǝnyǝ (kǝnyǝ)	55				
Zéle kòyò	55				
Zele ko zō wi		83			
Zéle kù'bà	56				
Zéle kúmà	56				
– Kúmá gbàlàzà	56				121
Zéle li : 1. Dabeke (gálá), 2. Gúali,	57	83			
3. Ndòlò 4. Nzè'bè, 5. Tàndù, 6. Wì	57				
Zéle lí bià	57				
Zéle lò	57				
Zéle gùlù, do zele kólò, dò zele lò, ma la ngbè do ge nde?	58				
Zéle lǝngó	58				
Zele mòkólá	58				

Zéle mùétà	59				
Zéle mbànzà <i>ou</i> mánzà	60				121
Zéle mbùlù nù	60				
Zéle nó 'bètè (íwàkú, kpòkólò ?)	60	84	113		
Zéle ndà'bà (<i>voir aussi</i> : gbàbiálàkà)	61	84			
Zéle ngù'dù (zélé gbà ngù'dù)	61				
Zéle ngùlù	61		114		
Zéle nzábélé	62				
Zéle pòndì	62				122
Zéle sàbindá : <i>voir</i> : Gbùlúkùtú	62				
Zéle sàlò	62				
Zéle sètò	63				
Zéle sínggà	63				
Zéle sònggó	63		114		
Zéle t̀k̀k̀	63				
Zéle úmá	63				
Zéle yàlà : <i>voir</i> : 'Dànggí	63				
Zele yele	63		114		
Zele yòlè	64	84			
Zìnzò	64	84			
Zìngbákò : <i>voir</i> : Ngbókó zùgòlò	64				
Z̀̀ wí (zélé kò z̀̀ wí, nỳ̀ngòz̀̀??, t̀k̀k̀ z̀̀là??)	64				
Z̀̀d̀ià	64				

**Noms des maladies qui, dans la liste, n'apparaissent
qu'en deuxième ou troisième lieu, avec renvoi aux noms cités en premier lieu**

Bé gilà, tàbì gilà	→ àgénggé	Nyanga fɔɔ	→ Békúngbá
Biligi)	→ Gbàncé	Nyòngò zàlà	→ Kùzàlàwì
Dàni wàná	→ Dáná túnúmò	Nyongo zō	→ Tùkó zùlà
Dángátóná	→ Békpánà	Nzumu	→ Gà'bómò
'Dótòlò	→ Ndàlá'dótòlò	Pómbì	→ zélé pòndì
Gili	→ Békpánà	Sá'dé lí silà wi	→ Ngámánzá
Gomsoe	→ Gbàzélézù	Sálázèkè ou sélézà	→ Ndùnggà
Gònòngbùndù	→ Gbògbólówì	Sekeke 'dángbà	→ 'Bá'bànggò
Gbálàngú'dù kòlà	→ Zélé lòngó	Selengo	→ Gà'bómò
Gbà wílí 'dángbà	→ Kòyó kó zà wi	Tálákòlà	→ Nàndòkò
Gbógólónyángádùà	→ gbókò	Tè dènggè	→ tè kálè
Hùli	→ Yú zà wi	Tè ndàlàgbà	→ tè kálè
Kasikpo	→ Kátákpú	Tē gila	→ bé gilà; àgénggé
Kpàngbò	→ 'Bá'bànggò	Téndélé	→ Ngùsú
Kpolokóto	→ Kpòlòtè	Toko zù wi	→ Tókó zùlà
Màbé	→ Ngùsú	Wé li túnúmò	→ Ngùmbé túnúmò
Mú'bàngó	→ 'Bá'bànggò	Zélé 'dò	→ Gbògbólówì
Mbànzàngúngù	→ voir p. 124	Zélé gbini 'do	→ Zélé kúmà
Ndana	→ Gbiná	Zélé kúlúdù	→ Zélé gbàncé
Ngélèngbá	→ zélé gálèngbá	Zélé mbite	→ Mbíkú
Ngúkàsà	→ Màálùgbé	Zélé ngbàlà wi	→ Ngbálámò
Ngusu fio bolo	→ Ngùsú ngùlù	Zélé lí wèsé	→ Gbògò'dò

**Noms de maladies non identifiées
ou identifiées sous un autre nom**

falagba	Zele ba ngu'du (brochite?)
kpokolua	Zele do zembε
mua (kɔnya?)	Zele kɔma
ngakasa (génie de caisson?)	Zele kpamɔ (gastrite?)
ngbenze	Zele kpokolo (hépatite?)
rai	Zele mɔpεpε
yalabangga	Zele peke

Table des Matières

Introduction	3
Oli zɛlɛnɔ do ina olo oyaa lɛ : <i>noms des maladies et des remèdes traditionnels</i>	5
Annexe I : les textes tels qu'ils nous ont été rapportés par chaque informateur	65
I. Oli zɛlɛnɔ do Ngbaka : <i>rapport de Zāgbālāfio-Gbamboko Vedast</i>	65
II. Oli zɛlɛnɔ do Ngbaka : <i>rapport de Mɔnzabana Jean-Paul</i>	85
III. Oli zɛlɛnɔ do Ngbaka : <i>rapport de Linganda-Hɔalo André</i>	115
IV. Lɛnggɛ ngo oli zɛlɛnɔ dɔ ìná nɛ : <i>entretiens sur les maladies et leur traitement.</i>	121
A. Mbe li zɛlɛnɔ : <i>quelques noms de maladies ('Bòngbayo)</i>	121
B. Ina we a do tɔlɔ dani : <i>remèdes pour blessures fraîches-('Bodumbili 26.03.1994)</i>	122
We 'da tà'dà (Kɛsɛngana) : <i>plante herbacée charnue, souvent plantée au village, pour usage médicinal</i>	122
We 'da kpùà (Papa Ngawizunu) : <i>plante liliacée à feuilles raides et tachetées, cultivée comme plante médicinale ou pour d'autres usages</i>	123
Te sɛ do nwá ka'dangga (Zākumba-Mbongo) : <i>petit arbre ou arbuste</i>	124
Nwá Èdànitólò, do nwá ngbìndì, do dólòdólà (Zākumba) : <i>feuilles dédicinales</i>	124
C. Entretien à 'Bobanga : Yufu dani : <i>rite pour marquer la fin du traitement</i>	125
Annexe II : Brochure sur la maladie du sommeil	127
1. Zɛlɛ yala ma yula do nde? : <i>d'où vient la maladie du sommeil?</i>	127
a) Linggamɛ 'da oyaa lɛ zɛ dati : <i>que pensaient nos ancêtres?</i>	127
b) Sɔɛ gɛ, omonganganɔ wa tɔ hā lɛ na gɛ nde? : <i>que dit la médecine moderne?</i>	127
2. We hā zɛlɛ yala hā wele, nɛ fī a dɛ gɛ nde? : <i>comment la mouche tsé tsé transmet-elle la maladie de sommeil?</i>	127
3. Zɛlɛ ni le mɔ gbàà, nɛ kɔ kili tɛ mɔ ɔ nɛ nde? : <i>les premiers symptômes</i>	128
4. Takɔ mɔ kpasa tɛ zɛlɛ ni, nɛ mɛ mɔ dɛ a gɛ nde? : <i>le traitement de la maladie</i>	128
5. Da dɛ kɔ zɛlɛ ni yé'bé 'da lenɔ 'da lɛ go ni, nɛ mɛ lɛ dɛ a gɛ nde? : <i>comment empêcher la propagation de la maladie?</i>	129
1. Owi zɛlɛ yalanɔ wa la nu tɔa ina i dɔ : <i>le malade se rend immédiatement au centre de santé</i>	129
2. Lɛ bi nganda na, ofīnɔ wa fo tɛ wa kɔ lenɔ 'da lɛ do'do : <i>la lutte contre la mouche tsé tsé</i>	129
a) Olenɔ 'da lɛ ma ɔ a sa : <i>propreté des villages</i>	130
b) Lɛ zɛ mbu tɛ tɔanɔ 'da lɛ : <i>blanchir nos maisons à la chaux</i>	130
c) Lɛ ndo bili ofīnɔ : <i>placer des pièges pour attraper les mouches</i>	130
d) Lɛ a bilinɔ ni i do ndo? : <i>endroit idéal pour placer les pièges</i>	130
6. Sɔkpɔ lɛnggɛ : <i>conclusion</i>	130
Liste des maladies : nom de chaque maladie suivi du numéro de la page	131
Noms des maladies qui, dans la liste, n'apparaissent qu'en deuxième ou troisième lieu, avec renvoi aux noms cités en premier lieu	138
Noms de maladies non identifiées ou identifiées sous un autre nom	138
Table des matières	139